

ISSN 2334-718X

ISSN 2334-704X (Online)

DOI 10.12709/issn.2334-704X

FBIM Transactions

46 69 6E 61

6E 63 65

42 75 73 69 6E

65 73 73

49 6E 66 6F 72

6D 61 74 69 6F

6E 20 26 20 49

6E 64 75 73 74

72 69 61 6C 20

74 65 63 68 6E

6F 6C 6F 67 69

65 73

4D 61 6E 61 67

65 6D 65 6E 74

**Edited by
Zoran Čekerevac**

MESTE

Year V

Vol. 5

No. 2

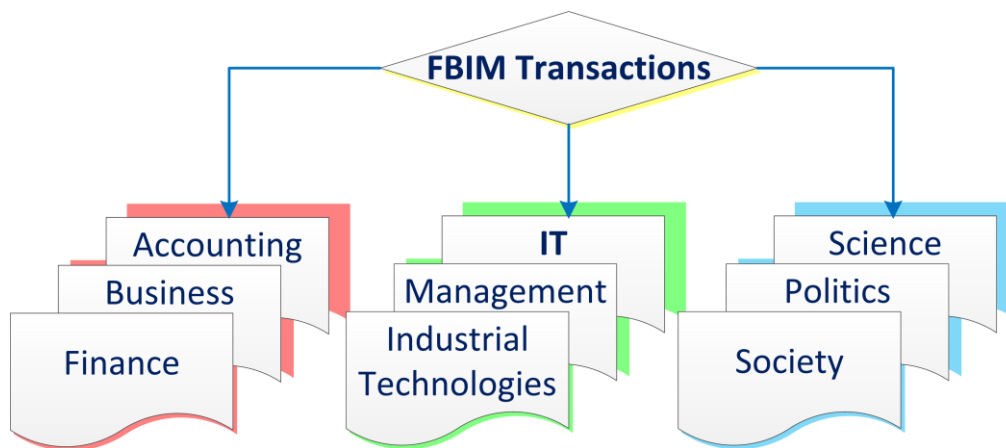
July 2017

ISSN 2334-718X
ISSN 2334-704X (Online)
DOI 10.12709/issn.2334-704X

This issue:
DOI: 10.12709/fbim.05.05.02.00

FBIM Transactions

Edited by
Zoran Čekerevac

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

336+004+005

FBIM Transactions : Finance, Business,
Information & Industrial technologies,
Management / glavni i odgovorni urednik Zoran
P. Čekerevac. – [Štampano izd.]. – Year 5,
No. 2 (2017) - . – Beograd : MESTE NVO :
Fakultet za poslovno industrijski menadžment
; Toronto : SZ & Associates, 2013- (Beograd :
ICIM+). – 30 cm

Polugodišnje. – Tekst na srp. i engl. jeziku.
- Drugo izdanje na drugom medijumu: FBIM
Transactions (Online) = ISSN 2334-704X
ISSN 2334-718X = FBIM Transactions (Štampano
Izd.)
COBISS.SR- ID 196184844

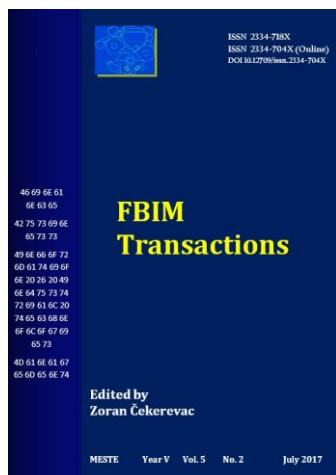
Circulation: 100copies
Tiraž: 100 primeraka

FBIM Transactions

DOI 10.12709/issn.2334-704X

DOI ovog izdanja: **10.12709/05.05.02.00**

FBIM Transactions is an international academic journal published online, as well as print (subscription), which publishes scientific and professional research articles and reviews in English and/or Serbian, or similar language. FBIM Transactions is published in Belgrade - Serbia and in Toronto - Canada. The focal point of the journal is at international level, with the view on matters from a global perspective, but, also, some papers concerning some local specific events could be published. The science and technological advancements and their socio-political impact that happens all over the world can find place in the FBIM Transactions.

Publishers

- **MESTE NGO** – Belgrade
- **Faculty of Business and Law** of the "Union – Nikola Tesla" University in Belgrade, Belgrade, Serbia
- **SZ & Associates**, Toronto, Canada

Editorial staff – Production:

Prof. Dr. **Zoran Čekerevac**, Editor-in-chief, Faculty of Business and Law, Belgrade, Serbia
Prof. Dr. **Milija Bogavac**, Deputy chief editor, Faculty of Business and Law, Belgrade, Serbia
Slavko Zdravković, MSc, Editor, SZ & Assoc.- Toronto, Canada
Damjan Čekerevac, MSc, Technical editor, University of Coimbra, Coimbra, Portugal
Prof. Dr. **Ljiljana Jovković**, Proofreader, Faculty of Business and Law, Belgrade, Serbia
Sanja Čukić, MA, Lecturer, Proofreader, Faculty of Business and Law, Belgrade, Serbia
Milanka Bogavac, MA, Manager, Faculty of Business and Law, Belgrade, Serbia

Editorial board – Scientific Board:

Prof. Dr. **Milija Bogavac**, Faculty of Business and Law of the "Union - Nikola Tesla" University in Belgrade, Serbia
Prof. Dr. **Ana Čekerevac**, University of Belgrade Faculty of Political Sciences, Serbia
Prof. Dr. **Zoran Čekerevac**, Faculty of Business and Law of the "Union - Nikola Tesla" University in Belgrade, Serbia
Prof. Ing. **Zdenek Dvorak**, PhD, Faculty of Special Engineering of the University of Žilina, Žilina, Slovakia
Prof. Dr. Sc. **Zvonko Kavran**, Faculty of Transport and Traffic Engineering, University of Zagreb, Croatia
Prof. Dr. **Petar Kolev**, "Todor Kableshkov" University of Transport, Sofia, Bulgaria
Prof. **Iouri Nikolski**, PhD, National University "Lvivska Polytechnica", Lviv, Ukraine
Prof. Dr. **Ludmila Prigoda**, Maykop State Technological University, Maykop, Russia

- Prof. Ing. **Ladislav Šimák**, PhD, Faculty of Special Engineering of the University of Žilina, Žilina, Slovakia
- Prof. **Daniela Todorova**, PhD, "Todor Kableshkov" University of Transport, Sofia, Bulgaria
- Prof. **Yaroslav Vykyuk**, DSc, Bukovinian University, Chernivtsi, Ukraine
- Ing. **Stanislav Filip**, PhD, Assoc. Prof., School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava, Slovakia
- Dr. hab. **Ladislav Hofreiter**, Assoc. Prof., Andrzej Frycz Modrzewski, Krakow University, Poland
- CSc. **Irina Ivanova**, Assoc. Prof., State University of Food Technologies, Mogilev, Belarus
- Col. Ing. **Veroslav Kaplan**, CSc., Assoc. Prof., Faculty of Military Technology, University of Defence in Brno, Czech Republic
- Tatiana Paladova**, PhD, Assoc. Prof., Maykop State Technological University, Maykop, Russia
- Denis Vasilievich Kapski**, PhD, Assoc. Prof., Belarussian National Technical University, Minsk, Belarus
- Ing. **Radovan Soušek**, PhD, Assoc. Prof., University of Pardubice Jan Perner Transport Faculty, Pardubice, Czech Republic
- Dr. hab. Eng. **Zenon Zamiar**, Assoc. Prof., Wroclaw University of Environmental and Life Sciences, Wroclaw, Poland
- Dr. sc. **Mario Bogdanović**, Assoc. Prof., Faculty of Economics, University of Split, Croatia
- Dr. **Evelin Krmac**, Assoc. Prof., University of Ljubljana, Faculty of Maritime Studies and Transportation Portorož, Slovenia
- Dr. **Svetlana Andjelić**, Prof. v.s., Information Technology School - ITS, Belgrade, Serbia

Printed by: **ICIM+, Belgrade**

Circulation: 100 copies

The journal was published online at URL: http://fbim.meste.org/FBIM_2_2017/K1.html

The FBIM Transactions was registered in doiSerbia of the National Library of Serbia, COBIB.SR, Matica Srpska Library, COBISS.SR and KoBSON EleCas database.

All published papers have been double-blind peer reviewed.

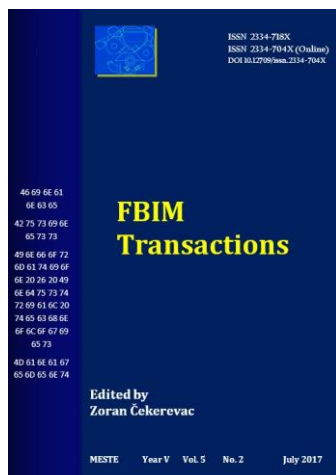
Two issues of the journal are published annually: January 15th and July 15th.

**ISSN 2334-704X (Online) and
ISSN 2334-718X**

FBIM Transactions

DOI 10.12709/issn.2334-704X

DOI ovog izdanja: **10.12709/05.05.02.00**

FBIM Transactions je međunarodni akademski časopis koji se publikuje onlajn i u štampanoj verziji (za pretplatnike) i koji prihvata naučne i stručne, istraživačke i pregledne članke na engleskom i/ili srpskom jeziku (ili srodnim jezicima). FBIM Transactions se publikuje iz Beograda - Srbija i Toronto - Kanada. Časopis je fokusiran na međunarodni nivo, sa gledanjem na predmetnu materiju iz globalne perspektive, ali i neki od radova koji se odnose na lokalne, specifične, pojave, takođe, mogu biti publikovani. Naučna i tehnološka unapređenja i njihovi društveno-politički uticaji širom sveta mogu da nađu svoje mesto u FBIM Transactions.

Izdavači

Izvršni izdavač
Suizdavači

- **MESTE** - Beograd
- **Poslovni i pravni fakultet** – “Union – Nikola Tesla” Univerziteta iz Beograda
- **SZ & Associates** – Toronto, Kanada

Uredništvo - Redakcija:

prof. dr **Zoran Čekerevac**, Glavni i odgovorni urednik, Poslovni i pravni fakultet, Beograd

prof. dr **Milija Bogavac**, Zamenik glavnog urednika, Poslovni i pravni fakultet, Beograd

mr **Slavko Zdravković**, Urednik, SZ & Assoc.- Toronto, Kanada

Damjan Čekerevac, MSc, Tehnički urednik, University of Coimbra, Coimbra, Portugal

prof. dr **Ljiljana Jovković**, Lektor, Poslovni i pravni fakultet, Beograd

Sanja Čukić, MA, Lektor, Poslovni i pravni fakultet, Beograd

Milanka Bogavac, MA, Organizator, Poslovni i pravni fakultet, Beograd

Izdavački savet - Naučni odbor:

prof. dr **Milija Bogavac**, Poslovni i pravni fakultet "Union - Nikola Tesla" Univerziteta, Beograd, Srbija

prof. dr **Ana Čekerevac**, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija

prof. dr **Zoran Čekerevac**, Poslovni i pravni fakultet "Union - Nikola Tesla" Univerziteta, Beograd, Srbija

prof. Ing. **Zdenek Dvorak**, PhD, Fakultet specijalnog inženjerstva Univerziteta u Žilini, Žilina, Slovačka

Prof. dr. sc. **Zvonko Kavran**, Fakultet prometnih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

prof. dr **Petar Kolev**, "Todor Kableškov" Univerzitet transporta, Sofija, Bugarska

prof. **Iouri Nikolski**, PhD, Nacionalni Univerzitet "Lvivska Polytechnica", Lviv, Ukrajina

prof. dr. **Ludmila Prigoda**, Državni tehnološki univerzitet Majkop, Majkop, Rusija

prof. Ing. **Ladislav Šimak**, PhD, Fakultet specijalnog inženjerstva Univerziteta u Žilini, Žilina, Slovačka

prof. **Daniela Todorova**, PhD, "Todor Kableškov" Univerzitet transporta, Sofija, Bugarska

prof. **Yaroslav Vykyuk**, DSc, Bukovinski Univerzitet, Černivci, Ukrajina

v. prof. Ing. **Stanislav Filip**, PhD, Visoka škola ekonomije i menadžmenta državne uprave, Bratislava, Slovačka

dr hab. **Ladislav Hofreiter**, v. prof., Andrzej Frycz Modrzewski Univerzitet, Krakov, Poljska

v. prof. **Irina Ivanova**, CSc., Državni univerzitet tehnologije hrane, Mogilev, Belarusija

Puk. docent inž. **Veroslav Kaplan**, CSc., Fakultet vojne tehnologije Univerziteta Odbrane, Brno, Češka Republika

v. prof. **Tatiana Paladova**, PhD, Državni tehnološki univerzitet Majkop, Majkop, Rusija

Ph.D. **Denis Vasilievich Kapski**, v. prof., Beloruski Nacionalni Tehnički Univerzitet, Minsk, Belorusija

Doc. Ing. **Radovan Soušek**, PhD, Saobraćajni fakultet Jan Perner Univerziteta u Pardubicama, Pardubice, Češka Republika

dr hab. Eng. **Zenon Zamiar**, v. prof., Univerzitet prirodnih nauka i zaštite životne sredine, Vroclav, Poljska

dr. sc. **Mario Bogdanović**, docent, Ekonomski fakultet Univerziteta u Splitu, Split, Hrvatska

dr **Evelin Krmac**, docent, Fakultet za pomorstvo i transport Univerziteta u Ljubljani, Portorož, Slovenija

dr **Svetlana Anđelić**, prof. s.s., ITS - Visoka škola strukovnih studija za informacione tehnologije, Beograd, Srbija

Štampa: **ICIM+, Beograd**

Tiraž: 100 primeraka

Žurnal je publikovan i onlajn na URL adresi: http://fbim.meste.org/FBIM_2_2017/K1.html

Žurnal FBIM Transactions je registrovan u doiSerbia Narodne biblioteke Srbije, COBIB.SR, Biblioteci Matice srpske, COBISS.SR i u KoBSON EleCas bazi.

Svi publikovani radovi su recenzirani od strane dva recenzenta.

Časopis se publikuje dva puta godišnje: 15. januara i 15. jula.

ISSN 2334-704X (Online) i

ISSN 2334-718X

FBIM Transactions
Year V, Vol. 5, Issue 2
DOI: 10.12709/fbim.05.05.02.00

Editorial on FBIM Transactions 2017-2

Prof. Dr. Zoran Čekerevac¹

(1) Faculty of Business and Law, "Union - Nikola Tesla" University, Knez Mihailova 33, Belgrade, Serbia
Email: zoran@cekerevac.eu

Belgrade
July 15th, 2017

(Without Abstract)

Welcome to the July 2017 issue of the FBIM Transactions, an international peer-refereed academic journal, the official journal of the non-profit organization MESTE, and the Faculty of Business and Law of the "Union – Nikola Tesla" University in Belgrade, and the SZ & Associates - Toronto. This issue is published online and in print.

The focal point of the journal remained at international level, with the view on matters from a global perspective. However, due to their importance, in this issue have been published some papers relating to some specific local events. In this issue twelve of submitted scientific papers were published, of which two were classified in the group of the original scientific research papers and ten in the group of review articles. Most of the articles is multidisciplinary. However, three of papers could be classified to the area of finance, five to the economics, three to the field of IT and industrial technology, and one to the field of management.

All articles published in this issue, as well as in the previous issues of the FBIM Transactions journal have their own DOIs.

We keep the practice that articles, that have undergone peer review, and will be published in the next issues, we make available to readers in the form of preview - early reading. Thus, most of the published works were available to the public even before the official publication

We follow the mission and vision of the journal, and we help authors to publish their works and present their achievements in the most convenient way. It should be borne in mind that the editors do not censor the works that we publish. The published works can contain and/or proclaim views that could differ from the views of the editorial board. We check articles on plagiarism, but we are not able to guarantee the accuracy of the data published in scientific and professional works of our authors. We believe that our authors are honorable and publish only their original works with really achieved results. For the quality of papers we publish we thank the authors and reviewers who did their job well and conscientiously.

You can follow us on the Facebook:

<https://www.facebook.com/www.meste.org?ref=profile>

as well as on the Twitter:

<https://twitter.com/MesteZc>

We invite you to publish your works with our motto:
"If you wish to be quoted, people first have to hear for you".
We will help you!

A handwritten signature in black ink that reads "Zoran Čekerevac".

Prof. Dr. Zoran Čekerevac
Editor-in-Chief

FBIM Transactions
Godina V, Vol. 5, Br. 2
DOI: 10.12709/fbim.05.05.02.00

Reč urednika kao predgovor za FBIM Transactions 2017-2

Zoran Čekerevac¹

(1) Poslovni i pravni fakultet „Union – Nikola Tesla“ Univerziteta, Knez Mihailova 33, Beograd, Srbija

 zoran@cekerevac.eu

Beograd
15.07.2017.

(Bez apstrakta)

Dobrodošli u novi broj FBIM Transactions, međunarodnog dvostruko „peer review“ recenziranog akademskog časopisa organizacije MESTE, Poslovnog i pravnog fakulteta Univerziteta „Union – Nikola Tesla“ iz Beograda i SZ & Associates iz Toronta (Kanada). Ovaj broj je objavljen onlajn, kao i u štampanom obliku (za pretplatnike).

Žurnal je fokusiran na teme od internacionalnog značaja, sa pogledom na te teme iz globalne perspektive. Ipak, zbog svog značaja, i u ovom broju su publikovani i neki radovi koji se odnose na neke lokalne specifične događaje. U ovom broju je objavljeno dvanaest radova od kojih su dva svrstana u grupu originalnih naučnih radova, a desetu grupu preglednih radova. Većina radova je multidisciplinarna. Ipak, tri rada bi se mogla svrstati u oblast finansija, pet u oblast ekonomije, tri u oblast informatičkih i industrijskih tehnologija i jedan u oblast menadžmenta.

Svi radovi objavljeni u ovom broju časopisa kao i svi radovi objavljeni u prethodnim brojevima FBIM Transactions dobili su svoje DOI brojeve.

Zadržali smo praksu da radove koji su pozitivno recenzirani i koji će biti objavljeni u narednim brojevima časopisa, učinimo dostupnim čitaocima u obliku ranog prikaza - prikaza pre zvaničnog publikovanja. Tako je i većina objavljenih radova bila dostupna javnosti i pre zvaničnog publikovanja.

Mi sledimo misiju i viziju časopisa da pomogne autorima da objave svoje radove i prezentuju svoja dostignuća na najadekvatniji način. Treba imati u vidu da uredništvo ne cenzuriše radove koje publikuje, kao i da u radovima objavljeni stavovi ne moraju da se poklapaju sa stavovima uredništva. Mi kontrolišemo radove na plagijarizam, ali nismo u mogućnosti da garantujemo za tačnost podataka i rezultata objavljenih u radovima naših autora. Mi verujemo da su naši autori časni ljudi i da publikuju svoje originalne radove. Za ostvareni kvalitet publikovanih radova posebno smo zahvalni autorima i recenzentima koji ovaj težak zadatak obavljaju kvalitetno i savesno.

Možete nas pratiti na Fejsbuku (*Facebook*):

<https://www.facebook.com/www.meste.org?ref=profile>

kao i na Tviteru (*Twitter*):

<https://twitter.com/MesteZc>

Želim vam puno uspeha i pozivam vas da publikujete svoje radove našom devizom:

„Ako želite da budete citirani, ljudi prvo treba da čuju za vas!“

Mi ćemo vam u tome pomoći!

Zoran Čekerevac

Urednik

Finance

- Banking
- Behavioral finance
- Business finance
- Corporate finance
- Finance theory
- Financial markets
- Financial strategies
- International finance
- Modeling in finance
- Public finance
- Taxation

Business

- Accounting and auditing
- Business communications
- Business economics
- Business information system
- Business taxation
- E-business
- Economics, including economic: policy, systems, and theory
- Education for business
- Entrepreneurship
- Innovation and technology
- International trade
- Life long learning
- Marketing

Information and industrial technologies

- Application of IT in management
- Application of IT in higher education
- Cloud computing
- Computers and new technologies
- Data protection
- Industrial research
- Information technology
- New services
- Information security
- Information system security

Management

- Politics and society
- Public management
- Public administration
- Legal Aspects of Management
- Management in agribusiness
- Management in crisis situations
- Management in ecology
- Management in economics
- Management in education
- Management in industry
- Management in Transport
- Technologies and quality tools in management

Finansije

- Bankarstvo
- Bihevioralne finansije
- Poslovne finansije
- Korporativne finansije
- Finansijsku teoriju
- Finansijska tržišta
- Finansijske strategije
- Međunarodne finansije
- Modeliranje u finansijama
- Javne finansije
- Oporezivanje

Biznis

- Računovodstvo i revizija
- Poslovne komunikacije
- Poslovna ekonomija
- Poslovni informacijski sistemi
- Oporezivanje u poslovanju
- E-poslovanje
- Ekonomija, uključujući ekonomsku: politiku, sisteme, i teoriju
- Obrazovanje za potrebe poslovanja
- Preduzetništvo
- Inovacije i nove tehnologije
- Međunarodna trgovina
- Celoživotno učenje
- Marketing

Informacione i industrijske tehnologije

- Primena IT u menadžmentu
- Primena IT u visokom obrazovanju
- Računarstvo u oblaku - Cloud computing
- Računari i nove tehnologije
- Zaštita podataka
- Industrijska istraživanja
- Informacione tehnologije
- Nove usluge
- Zaštita informacija
- Zaštita informacionih sistema

Menadžment

- Politika i društvo
- Menadžment javne uprave
- Javna uprava
- Pravni aspekti menadžmenta
- Menadžment u poljoprivredi
- Menadžment u kriznim situacijama
- Menadžment u ekologiji
- Menadžment u ekonomiji
- Menadžment u obrazovanju
- Menadžment u industriji
- Menadžment u transportu
- Tehnologije i alati kvaliteta u menadžmentu

Article No.	Category Name(s) of the author(s) TITLE OF THE ARTICLE DOI	Pages From - to
#1	Review article Jelena Belokapic-Cavkunovic BASIC POSTULATES OF BUDGET POLICY ON THE EXAMPLE OF EUROPEAN UNION AND THE REPUBLIC OF SERBIA DOI 10.12709/fbim.05.05.02.01	1 - 9
#2	Research paper Boris Bursac, Stanislav Glumac AGRARIAN REFORM IN RUSSIA IN THE NINETEENTH CENTURY AND ITS IMPACT ON THE RUSSIAN ECONOMY DOI 10.12709/fbim.05.05.02.02	10 - 17
#3	Review article Zoran Cekerevac, Zdenek Dvorak, Ludmila Prigoda, Petar Cekerevac MAN-IN-THE-MIDDLE ATTACKS AND INTERNET OF THINGS DOI 10.12709/fbim.05.05.02.03	18 - 28
#4	Research paper Nenad Dugalic, Milan Novovic MECHANISMS OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS GOVERNMENTS IN THE CONDITIONS OF GLOBAL ECONOMY DOI 10.12709/fbim.05.05.02.04	29 - 42
#5	Review article Danijela Janjic, Snezana Maksimovic, Slavoljub Veselinovic THE CONNECTION BETWEEN STRATEGIC PLANNING AND PROGRAM BUDGETING IN THE DOMAIN OF CULTURE DOI 10.12709/fbim.05.05.02.05	43 - 56
#6	Review article Zlatan Lukic THE POWER AND THE ROLE OF ECONOMIC DIPLOMACY IN THE ERA OF GLOBALIZATION DOI 10.12709/fbim.05.05.02.06	57 - 66
#7	Review article Jelena Maletic SIMULATIONS IN MATERIAL FLOWS PLANNING IN WAREHOUSES DOI 10.12709/fbim.05.05.02.07	67 - 75
#8	Review article Tea Mencik, Sendi Dezelic, Ana Skledar Corluka EMPLOYEES PERFORMANCE EVALUATION AND REWARD SYSTEM IN INSURANCE COMPANY DOI 10.12709/fbim.05.05.02.08	76 - 83
#9	Review article Zeljko Milovanovic SIGNIFICANCE OF ANTICIPATING DEMAND FOR THE INVENTORY MANAGEMENT PROCESS OF AN ENTERPRISE BY APPLYING THE MONTE CARLO SIMULATION DOI 10.12709/fbim.05.05.02.09	84 - 90

Article No.	Category Name(s) of the author(s) TITLE OF THE ARTICLE DOI	Pages From - to
#10	Review article Branko Nesic IMPORTANCE OF EUROPEAN CENTRAL BANK MONETARY POLICY DOI 10.12709/fbim.05.05.02.10	91 - 98
#11	Review article Nevenka Nicin, Milija Bogavac, Anka Bulatovic GLOBALIZATION CHANGES AND PROCESSES DOI 10.12709/fbim.05.05.02.11	99 - 108
#12	Review article Kristijan Ristic, Milanka Bogavac, Branko Petricevic ENVIRONMENTAL CHALLENGES OF ECONOMIC DEVELOPMENT DOI 10.12709/fbim.05.05.02.12	109 - 117
	Reviewers Recenzenti	118 121
	Instrucions for authors Uputstva za autore	124 128
	Manuscript submission Prijavljivanje radova	132 133
	Reviewer's report Izveštaj o recenziji	134 136
	Templates Šabloni	138

Rad broj	Kategorija rada Autor(i) NASLOV RADA DOI	Stranice Od - do
#1	Review article Jelena Belokapić-Čavkunović OSNOVNE POSTAVKE BUDŽETSKE POLITIKE NA PRIMERU EVROPSKE UNIJE I REPUBLIKE SRBIJE DOI 10.12709/fbim.05.05.02.01	1 - 9
#2	Research paper Boris Bursać, Stanislav Glumac AGRARNA REFORMA U RUSIJI U XIX VEKU I NJEN UTICAJ NA RUSKU PRIVREDU DOI 10.12709/fbim.05.05.02.02	10 - 17
#3	Review article Zoran Čekerevac, Zdenek Dvorak, Ludmila Prigoda, Petar Čekerevac ČOVEK-U-SREDINI NAPADI I INTERNET STVARI DOI 10.12709/fbim.05.05.02.03	18 - 28
#4	Research paper Nenad Dugalić, Milan Novović MEHANIZMI VLADAVINE TRANSNACIONALNIH KORPORACIJA U USLOVIMA GLOBALNE PRIVREDE DOI 10.12709/fbim.05.05.02.04	29 - 42
#5	Review article Danijela Janjić, Snežana Maksimović, Slavoljub Veselinović POVEZANOST STRATEGIJSKOG PLANIRANJA I PROGRAMSKOG BUDŽETIRANJA U OBLASTI KULTURE DOI 10.12709/fbim.05.05.02.05	43 - 56
#6	Review article Zlatan Lukić MOĆ I ULOGA EKONOMSKE DIPLOMATIJE U VRIJEME GLOBALIZACIJE DOI 10.12709/fbim.05.05.02.06	57 - 66
#7	Review article Jelena Maletić SIMULACIJE U PLANIRANJU TOKOVA ROBE U OBJEKTU DOI 10.12709/fbim.05.05.02.07	67 - 75
#8	Review article Tea Menčik, Sendi Deželić, Ana Skledar Ćorluka PRAĆENJE RADNE USPJEŠNOSTI I NAGRAĐIVANJE DJELATNIKA NA PRIMJERU OSIGURAVAJUĆE KUĆE DOI 10.12709/fbim.05.05.02.08	76 - 83
#9	Review article Željko Milovanović ZNAČAJ PREDVIĐANJA TRAŽNJE ZA PROCES UPRAVLJANJA ZALIHAMA PREDUZEĆA PRIMENOM MONTE KARLO SIMULACIJE DOI 10.12709/fbim.05.05.02.09	84 - 90
#10	Review article Branko Nešić ZNAČAJ MONETARNE POLITIKE EVROPSKE CENTRALNE BANKE DOI 10.12709/fbim.05.05.02.10	91 - 98

Rad broj	Kategorija rada Autor(i) NASLOV RADA DOI	Stranice Od - do
#11	Review article Nevenka Nićin, Milija Bogavac, Anka Bulatović GLOBALIZACIONE PROMENE I PROCESI DOI 10.12709/fbim.05.05.02.11	99 - 108
#12	Review article Kristijan Ristić, Milanka Bogavac, Branko Petričević EKOLOŠKI IZAZOVI PRIVREDNOG RAZVOJA DOI 10.12709/fbim.05.05.02.12	109 - 117
	Reviewers Recenzenti	118 121
	Instructions for authors Uputstva za autore	124 128
	Manuscript submission Prijavljivanje radova	132 133
	Reviewer's report Izveštaj o recenziji	134 136
	Templates Šabloni	138

OSNOVNE POSTAVKE BUDŽETSKE POLITIKE NA PRIMERU EVROPSKE UNIJE I REPUBLIKE SRBIJE

BASIC POSTULATES OF BUDGET POLICY ON THE EXAMPLE OF EUROPEAN UNION AND THE REPUBLIC OF SERBIA

Jelena Belokapić-Čavkunović

Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, Banja Luka, Bosna i
Hercegovina

©MESTE

JEL Category: H61, H63

Apstrakt

Budžet Evropske unije je definisan osnivačkim ugovorima, a osnove budžetskog sistema Srbije utvrđene su Zakonom o budžetskom sistemu Srbije. Pomenutim zakonom uređuje se planiranje, priprema i donošenje budžeta Republike Srbije, kao i budžeta teritorijalnih autonomija i lokalnih samouprava. Kroz osnivanje trezora Republike, zakon uređuje i izvršenje budžeta, zaduživanje, izdavanje garancija, upravljanje dugom, budžetsko računovodstvo i izveštavanje. U budžetu prihodi i rashodi moraju da budu uravnoteženi. Budžet se sastoji od opšteg i posebnog dela. Opšti deo budžeta sadrži ukupan obim prihoda i rashoda, stalnu i tekuću rezervu kao i obaveze izvršenja budžeta. Posebni deo budžeta sadrži detaljan raspored sredstava (rashoda) po nosiocima i namenama, a korisnici sredstava mogu preuzimati obaveze do iznosa sredstava koja su obezbeđena u budžetu. Da bi se mogli planirati pojedinačni izvorni prihodi neophodno je najpre utvrditi poreski bilans. Ovaj bilans treba da sadrži broj obveznika, poresku osnovicu, poresku stopu i predviđena oslobođenja.

Ključne reči: Evropska unija, budžet EU, Republika Srbija, budžetska politika

Abstract

The budget of the European Union is defined in the founding treaties, while basics of the budget system of Serbia are established by the Law on Budget System in Serbia. This Law regulates the planning, preparation and adoption of the budget of the Republic of Serbia, and the budget of territorial autonomies and local governments. Through the establishment of the Treasury of the Republic, the law is governing the execution of the budget, borrowing, issuing guarantees, debt management, budgetary accounting and reporting. In the budget revenue and expenditure must be balanced. The budget

Adresa autora:

Jelena Belokapić-Čavkunović

collective.action1234@gmail.com

consists of general and special part. The general part of the budget contains a total volume of revenues and expenditures, permanent and current reserves and obligations of the budget execution. The specific part of the budget contains a detailed schedule of assets (expenditure) by the holders and purposes, and users of resources can make commitments up to the amount of funds provided in the budget. To be able to plan a single source income, it is necessary first to establish the tax balance. This balance should include the number of taxpayers, tax base, tax rate and exemptions.

Keywords: European union, EU budget, Republic of Serbia, budget policy

1 UVOD

Budžet Evropske unije je definisan osnivačkim ugovorima Evropske unije (EU), preciznije Ugovorom o osnivanju Evropske ekonomske zajednice iz 1957. godine i Ugovorom iz Matrihta iz 1992. godine, kao i sekundarnim zakonodavstvom koje obuhvata uredbe i niz pravila i priručnika Evropske komisije za njihovo sprovođenje. Budžet Evropske unije je jedinstveni dokument koji obuhvata sve prihode i rashode Evropske unije, sa izuzećem sredstava iz Evropskog razvojnog fonda, i odnosi se na jednogodišnji period od 1. januara do 31. decembra svake kalendarske godine. S obzirom da je budžet EU namenjen finansiranju višegodišnjih programa i projekata, u ovom kontekstu treba napraviti jasnu razliku između višegodišnjih obaveza i ukupnih tekućih plaćanja. Pod obavezama se podrazumevaju sredstva koja su u budžetu rezervisana za određenu godinu i koja se isplaćuju tokom te iste ili naredne godine. Pod ukupnim tekućim plaćanjima se podrazumevaju samo oni troškovi koji će se zaista realizovati do 31. decembra posmatrane godine. Budžetski prihodi i rashodi moraju da budu u ravnoteži, a evro se koristi kao obračunska jedinica za vođenje poslovnih knjiga. Naplaćeni budžetski prihodi služe za pokriće svih budžetskih rashoda sa izuzetkom izvesnih slučajeva u kojima pojedini namenski prihodi strogo služe za pokriće namenskih budžetskih rashoda. Budžetska sredstva se namenjuju za tačno određene svrhe, odnosno za programe koji su definisani u okvirima pojedinih budžetskih poglavlja. Uz odobrenje tela nadležnih za utvrđivanje budžeta dozvoljava se transfer sredstava između pojedinih budžetskih poglavlja. Racionalnost upravljanja javnim finansijama podrazumeva primenu principa štedljivosti, tj. efikasnosti (racionalne alokacije resursa) i principa efektivnosti (ostvarenja definisanih ciljeva). Budžet Evropske unije je javan,

pregledan i javno kontrolisan, a objavljuje se u Službenom listu Evropske unije u roku od dva meseca od njegovog usvajanja od strane Evropskog parlamenta. Budžetski sistem EU je od osnivanja tri ekonomske zajednice značajno preoblikovan, a njegov razvoj bio je usmeren prema unifikaciji, odnosno formiranju opšteg budžeta, kao i stvaranju zajedničkih politika i traženju balansa vlasti između institucija nad budžetom (European Commission 2015).

2 USTANOVLJAVANJE BUDŽETA EU

Ustanovljavanje Budžeta EU počelo je pedesetih godina prošlog veka. Potpisivanjem Ugovora o osnivanju Evropske zajednice za uglj i čelik (ESCS) 1951. godine omogućeno je formiranje administrativnog i operativnog budžeta. Ugovor o osnivanju Evropske ekonomske zajednice (EEC) iz 1957. godine je ustanovio formiranje opšteg budžeta EEC, a sporazum Evroatom predvideo je administrativni budžet i budžet namenjen istraživanju i investiranju. Ugovor o integraciji Administrativnog budžeta ESCS i Administrativnog budžeta Evroatom iz 1965. godine je inkorporisao administrativni budžet ECSC i administrativni budžet Evroatoma u opšti budžet EEC. Luksemburški Ugovor iz 1970. godine je inkorporisao Evroatomov budžet za istraživanje i investiranje u opšti budžet EEC. Integracija budžeta tri Zajednice ima za rezultat da danas postoje samo dva budžeta - opšti budžet – budžet EU i ECSC operativni budžet. Najznačajniji ciljevi budžeta Evropske unije se odnose na utvrđivanje okvira za racionalno odlučivanje o finansijskoj osnovi zajedničkih politika EU, obezbeđivanje dovoljne količine sredstava za realizaciju svih planiranih aktivnosti i zadataka unutar EU i izbegavanje rasipanja novca i prekomernog i nepotrebnog rasta budžetskih izdataka. Budžet EU se finansira sopstvenim izvorima čiji je iznos limitiran na

1,24% bruto domaćeg proizvoda Evropske unije i čine ga deo carina od uvoza u EU iz trećih zemalja, prihod od dažbina pri uvozu poljoprivrednih proizvoda i deo poreza na dodatu vrednost u iznosu od 1% ukupno prikupljenih prihoda. Fiskalna politika i poreski sistemi se nalaze u ingerenciji zemalja članica EU. Unija, u suštini, nema pravo da samostalno određuje i naplaćuje poreze. S obzirom na ovu činjenicu, budžet EU čine sredstva koja izdvajaju države članice po različitim osnovama (European Commission 2016). U najznačajnije elemente sopstvenih izvora spadaju tradicionalni sopstveni izvori, doprinosi iz poreza na dodatu vrednost (prihodi od PDV-a), kao i doprinosi iz bruto domaćeg proizvoda (BDP-a) zemalja članica EU. Tradicionalni sopstveni izvori čine 12% ukupnih budžetskih prihoda i obuhvataju naplaćene carine pri uvozu proizvoda koji potiču van zone članica EU. Carinske službe država članica su nadležne za prikupljanje ovih sredstava u ime i za račun EU i, kao takve, imaju pravo na zadržavanje administrativne takse. Doprinosi iz poreza na dodatu vrednost (prihodi od PDV-a) čine oko 11% budžetskih prihoda. Plaćaju ih države članice obračunom jedinstvene stope na jedinstveno definisanu obračunsku osnovicu dodate vrednosti za svaku pojedinačno posmatranu članicu EU. Doprinosi iz bruto domaćeg proizvoda (BDP-a) zemalja članica EU predstavljaju najznačajniju budžetsku stavku, jer čine 76% budžetskih prihoda EU. Ostali izvori su neznatni i obuhvataju odbitke od plata službenika EU, naplaćene članarine od zemalja van EU za učešće u evropskim programima, novčane kazne preduzećima za kršenje Zakona o tržišnoj konkurenciji i moguće prenete viškove sredstava iz prethodnih godina. Ovi prihodi čine 1% budžeta EU (European Commission 2017). Ukoliko bi obavezni doprinosi izvesne članice prerasli u svojevrsno opterećenje za nacionalni budžet, pa samim tim postali i neizdrživi za datu zemlju, moguće je sprovesti korekcije. U budžetu EU postoji jasna razlika između obaveznih i neobaveznih budžetskih rashoda. U obavezne rashode spadaju sva sredstva koja su determinisana ugovorima, sekundarnim zakonodavstvom ili međunarodnim sporazumima i o njima donosi konačnu odluku Savet Evropske unije. Ovde se, pre svega, radi o rashodima za Zajedničku poljoprivrednu politiku, o obavezama iz međunarodnih akata, doprinosima iz članstva u

međunarodnim institucijama, administrativnim troškovima i rezervama. Svi ostali rashodi spadaju u grupu neobaveznih budžetskih izdataka i o njima odlučuje Evropski parlament. U prethodnim godinama se beleži pad budžetskih prihoda iz PDV-a, što je uslovalo povećanje doprinosa zemalja članica iz bruto domaćeg proizvoda. Budžetske prihode prikupljaju i naplaćuju poreski organi zemalja članica EU. Na osnovu pomenutog se zaključuje da je fiskalna politika Evropske unije decentralizovanog karaktera. Evropska komisija ima najveću nadležnost u nadgledanju načina trošenja budžetskih sredstava. Budžet EU bi trebalo da bude uravnotežen, međutim, činjenica je da se danas članice EU suočavaju sa značajnim budžetskim problemima koji se ogledaju u pojavi deficita. Evropska unija ima pravo da pozajmljuje sredstva na međunarodnim finansijskim tržištima. Premda su joj mogućnosti za uzimanje kredita ograničene, Evropska unija koristi pozajmljena sredstva za finansiranje raznih programa. Pored navedenog, Unija ima mogućnosti i da sama kreditira svoje članice u teškoćama (slučaj Grčke, Irske i Portugalije) i Evropsku investicionu banku kako bi se prikupila sredstva za investicione projekte (European Union 2016). Predložena finansijska perspektiva za period od 2014-2020. godine utvrđuje dugoročne prioritete potrošnje Evropske unije (European Commission 2013). Većina budžetskih sredstava će biti potrošena za potrebe unapređenja kvaliteta života zajednica i građana Unije sa posebnim naglaskom na podsticanje razvoja nerazvijenih regiona i ugroženih društvenih grupa i slojeva. Prikaz višegodišnjeg finansijskog okvira EU za period od 2014-2020. godine ukazuje na opšti trend štednje i znatnog smanjenja planiranih izdataka posmatranih po godinama (European Commission 2013).

3 BUDŽETSKI SISTEM REPUBLIKE SRBIJE

Osnove budžetskog sistema Srbije utvrđene su Zakonom o budžetskom sistemu Srbije (Zakon o budžetskom sistemu 2016). Pomenutim zakonom uređuje se planiranje, priprema i donošenje budžeta Republike Srbije, kao i budžeta teritorijalnih autonomija i lokalnih samouprava. Kroz osnivanje trezora Republike zakon uređuje i izvršenje budžeta, zaduživanje, izdavanje

garancija, upravljanje dugom, budžetsko računovodstvo i izveštavanje. Istim zakonom je osnovana Uprava za javna plaćanja kao organ uprave u sastavu Ministarstva finansija i ekonomije (Ministarstvo finansija Republike Srbije 2016). Zakonom se uređuje i kontrola i revizija budžeta Republike i budžeta lokalne vlasti, kao i kontrola i revizija javnih ustanova i drugih indirektnih korisnika budžetskih sredstava, javnih preduzeća i pravnih lica osnovanih od strane javnih preduzeća, odnosno pravnih lica nad kojima Republika, odnosno lokalna vlast, imaju direktnu ili indirektnu kontrolu nad više od 50% kapitala ili više od 50% glasova u upravnom odboru. Takođe, uređuje se i priprema i donošenje finansijskih planova, zaduživanje, računovodstvo, izveštavanje, kontrola i revizija finansijskih planova Republičkog zavoda za zdravstveno osiguranje, Republičkog fonda penzijskog i invalidskog osiguranja i Nacionalne službe za zapošljavanje (organizacije obaveznog socijalnog osiguranja). Fiskalni sistem finansiranja državnih i drugih funkcija u Republici Srbiji sastoji se od budžeta Republike i autonomnih pokrajina, budžeta opština i gradova i fondova socijalnog osiguranja. U okviru prava i dužnosti Republike utvrđeno je da se u budžetu obezbeđuje finansiranje prava i dužnosti Republike, utvrđenih Ustavom i zakonom. U Srbiji se pretežni deo javnih rashoda finansira na republičkom nivou, pa Republika raspolaže i najvećim sredstvima (Ristić, Srdić & Vukša 2010). Među najvažnijim rashodima su penzije, zdravstvena zaštita, odbrana, obrazovanje, unutrašnja bezbednost, socijalna zaštita, infrastruktura, ekonomske intervencije, nauka i državna administracija. Kad je reč o javnim rashodima na nivou jedinica lokalne samouprave u Republici Srbiji, tu najpre spadaju rashodi za komunalne delatnosti, javni rashodi namenjeni administraciji i slično. Fiskalni sistem u Srbiji dobija obrise koji se već više godina sreću u ostalim zemljama u tranziciji i koji su svojstveni zemljama sa tržišnom privredom. U prvoj fazi fiskalne reforme, koja je obuhvatila zakonodavnu aktivnost Narodne skupštine u martu i aprilu 2001. godine, donošenjem novih poreskih zakona je obrazovan novi sistem javnih prihoda i javnih rashoda u Republici. Doneto je 9 zakona: Zakon o javnim приходima i javnim rashodima, Zakon o akcizama, Zakon o porezu na promet, Zakon o porezu na dohodak građana, Zakon o porezu na

dobit preduzeća, Zakon o porezima na imovinu, Zakon o porezima na upotrebu, držanje i nošenje dobara, Zakon o porezu na finansijske transakcije i Zakon o porezu na fond zarada. Druga faza, koja je realizovana do kraja 2002. godine, obuhvatila je reformisanje budžetskog sistema, finansiranje jedinica lokalne samouprave i reformisanje poreskog postupka i poreske administracije. U trećoj fazi kao najvažniji zakoni doneti su Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, koji je stupio na snagu 01.01.2003. godine i Zakon o porezu na dodatu vrednost koji je u primeni od 01.01.2005. godine. Na osnovu odredaba Zakona o javnim приходima i javnim rashodima, Vlada Srbije za svaku godinu utvrđuje bilans javnih prihoda i rashoda (Vukša, Dinčić, Ristić & Belokapić 2012).

4 BUDŽET REPUBLIKE SRBIJE

Budžet Republike je zakonski akt u kojem prihodi i rashodi moraju da budu uravnoteženi. Budžet se sastoji od opšteg i posebnog dela. Opšti deo budžeta (bilansni deo) sadrži ukupan obim prihoda i rashoda, stalnu i tekuću rezervu, kao i obaveze organa u izvršenju budžeta. Posebni deo budžeta sadrži detaljan raspored sredstava (rashoda) po nosiocima i namenama, a korisnici sredstava mogu preuzimati obaveze do iznosa sredstava koja su obezbeđena u budžetu (Ministarstvo finansija Republike Srbije 2017). Da bi se mogli planirati pojedinačni izvorni prihodi neophodno je najpre utvrditi tzv. „poreski bilans“. Ovaj bilans treba da sadrži broj obveznika, poresku osnovicu, poresku stopu i predviđena oslobođenja i olakšice. Kod pojedinih oblika poreza, taksa i naknada, gde to nije moguće učiniti, vrši se procena prihoda na osnovu prihoda koji su ostvareni u prethodnoj godini, odnosno prethodnom periodu. Ukoliko izvorni prihodi ne mogu da pokriju rashode, utvrđuje se deficit budžeta koji mora biti pokriven zaduživanjem Republike. Ukoliko se budžet Republike ne može pokriti zaduživanjem, vrši se smanjivanje rashoda kako bi se uspostavila ravnoteža između prihoda i rashoda. Bilans Republike obuhvata sve izvorne i druge prihode koji treba da obezbede izmirivanje državnih i drugih funkcija. Po obimu najvažniji izvorni prihodi su porez na dohodak građana i porez na promet. U bilansu rashoda najveća stavka su sredstva namenjena ostvarivanju zakonom utvrđenih prava (javne

službe, socijalna zaštita, dečja zaštita, boračko-invalidska zaštita i drugo), a zatim sredstva koja se izdvajaju za klasične državne funkcije (zarade zaposlenih, materijalni troškovi, posebne namene i drugo). U sistemu finansiranja javnih rashoda u Republici za izvršavanje prenetih funkcija državne uprave opštinama, gradovima, pokrajinama i okruzima obezbeđuju se sredstva iz budžeta Republike. Poreski prihodi budžeta Srbije, koji su uglavnom usaglašeni sa Direktivama Evropske unije, potiču većim delom od indirektnih poreza, a manjim delom od direktnih poreza. Dosadašnja reforma fiskalnog sistema obezbeđuje stabilne poreske prihode za finansiranje prioritarnih državnih funkcija, smanjujući mogućnosti za izbegavanje plaćanja poreza. Politika javnih prihoda polazi od trajnog opredeljenja restrukturiranja izvora prihoda u pravcu redukovanja direktnih poreza i povećanja indirektnih poreza, što će uz pojačanu efikasnost poreske administracije značajno doprineti povećanju ekonomskog rasta i zaposlenosti. Porez na dohodak građana planiran je polazeći od postojeće raspodele ovog prihoda između budžeta Republike Srbije i budžeta lokalne samouprave (60:40). Projekcija prihoda od carina u direktnoj je korelaciji sa ostvarenjem prihoda po osnovu poreza na dodatu vrednost pri uvozu. Oba ova prihoda su u direktnoj zavisnosti od spoljnotrgovinskog robnog prometa, odnosno uvoza roba, i od kretanja kursa dinara. Prihodi od akciza se planiraju u skladu sa projektovanom inflacijom predstojeće godine i imajući u vidu povećanje prometa akciznih roba, kao i porasta cena derivata nafte, dok se prihodi planiraju u skladu sa predviđenim rastom bruto domaćeg proizvoda, rastom inflacije i realnim rastom zarada zavisno od rasta produktivnosti rada. Mogućnost jačanja finansijsko-fiskalne samostalnosti lokalne zajednice, posebno u Republici Srbiji, treba posmatrati u kontekstu ukupne privredne razvijenosti. Republika Srbija ima 160 opština, veoma različitih po teritoriji i po broju stanovnika. Najmanja opština ima površinu od oko 3 km², a najveća preko 1.530 km². Po broju stanovnika opštine Srbije se takođe dosta razlikuju - ima opština koje imaju manje od 15.000 stanovnika, ali i onih koje imaju oko 300.000 stanovnika. Budžeti lokalnih zajednica u Srbiji su većinom skromnih razmera. U strukturi privrede Srbije dominiraju ekstenzivna poljoprivreda i ekstraktivna industrija.

Nezaposlenost u Srbiji prati i nisko korišćenje kapaciteta i njihova tehnološka zaostalost. Meru fiskalne centralizacije najbolje iskazuje udeo lokalnih javnih prihoda u ukupnim javnim prihodima svake konkretne zemlje i posebno struktura lokalnih prihoda sa stanovišta izvornosti. Struktura lokalnih javnih prihoda u Republici Srbiji ukazuje na značajnu fiskalno-finansijsku zavisnost lokalne zajednice od Republike. Stanovnici jedne lokalne zajednice jedne države imaju brojne potrebe (lične i javne) koje često ne mogu sami i svojim sredstvima da zadovolje. Po pravilu, brojne i obimne javne potrebe (javni rashodi) se zadovoljavaju samo na odgovarajućim nivoima teritorijalno-političke organizovanosti države. Neke javne potrebe se realizuju na najvišem nivou vlasti a neke na drugim, nižim (lokalnim), nivoima vlasti. Za realizaciju navedenih javnih potreba država, odnosno odgovarajući nivoi vlasti, moraju imati na raspolaganju dovoljnu masu javnih prihoda. U zavisnosti od raspodele realizacije javnih potreba, mora se sačiniti i odgovarajuća raspodela javnih prihoda. Odnosi koji se ustanovljavaju u oblasti raspodele javnih rashoda i javnih prihoda nazivaju se fiskalnim federalizmom. Fiskalni federalizam postoji i u unitarnim i u federalno organizovanim državama. U unitarnim državama je reč o odnosima dva nivoa vlasti (centralnog i lokalnog), a u federalno uređenim državama u odnosima između više nivoa vlasti (federalnog, republičkog i lokalnog). Jačanje finansijske samostalnosti i samodovoljnosti lokalne zajednice u savremenom svetu, postaje uslov bez koga nema razvoja demokratije. A jačanje finansijske samostalnosti lokalnih zajednica nije moguće bez postojanja odgovarajućih javnih prihoda kojima lokalna zajednica u značajnoj meri može da upravlja i da raspolaže. U savremenom svetu je, stoga, veoma izražena težnja za tzv. fiskalnom decentralizacijom kao jednom od značajnih tačaka jačanja lokalne demokratije (Vukša, Dinčić, Ristić & Belokapić 2012).

Zakonom o budžetu Republike Srbije za 2017. godinu uređuju se prihodi i primanja, rashodi i izdaci budžeta Republike Srbije za 2017. godinu, njegovo izvršavanje, obim zaduživanja za potrebe finansiranja deficita i konkretnih projekata i davanje garancija, upravljanje javnim dugom, korišćenje donacija, projektnih zajmova,

korišćenje prihoda od prodaje dobara i usluga budžetskih korisnika i prava i obaveze korisnika budžetskih sredstava (Zakon 2016). Potrebna sredstva za finansiranje budžetskog deficita, nabavku finansijske imovine i otplatu glavnice po osnovu dugova domaćim i stranim zajmodavcima za direktne i indirektne obaveze Republike Srbije iz člana 1. ovog zakona u ukupnom iznosu od 858.870.388.000 dinara, planirano je da se obezbede iz zajmova domaćih i međunarodnih komercijalnih i multilateralnih finansijskih institucija i inostranih vlada u iznosu od najviše 150.268.630.000 dinara, kroz emitovanje državnih hartija od vrednosti (državnih zapisa i obveznica na domaćem finansijskom tržištu u domaćoj i stranoj valuti) u iznosu od najviše 583.500.000.000 dinara i iz primanja ostvarenih od emisije evroobveznica (državnih hartija od vrednosti emitovanih na međunarodnom finansijskom tržištu u domaćoj i stranoj valuti) u iznosu od najviše 124.500.000.000 dinara (Zakon 2016). Planirana primanja po osnovu zaduživanja i prodaje domaće finansijske imovine veća su od sredstava potrebnih za finansiranje deficita, otplatu duga i nabavku finansijske imovine u iznosu od 198.242.000 dinara, što predstavlja pozitivnu promenu stanja na računima. U slučaju da nije moguće ostvariti primanja po osnovu zaduživanja u planiranoj proporciji između zajmova i emitovanih državnih hartija od vrednosti na domaćem i međunarodnom finansijskom tržištu, moguća je promena strukture u okviru datih izvora finansiranja, uz uslov da se ne pređe ukupan iznos planiranih sredstava za datu namenu u visini od 858.268.630.000 dinara (Zakon 2016). Za finansiranje budžetskog deficita i otplate dospelih obaveza po osnovu javnog duga mogu se tokom 2017. godine koristiti sredstva sa konsolidovanog računa trezora Republike Srbije, do iznosa koji ne ugrožava likvidnost tog računa. Ukoliko na kraju 2017. godine bude postojala pozajmica sa konsolidovanog računa trezora, u zavisnosti od uslova na finansijskom tržištu, može se preneti u narednu godinu. Ukoliko se u toku godine obezbede primanja od privatizacije ili povoljnijih dugoročnih koncesionalnih zajmova, proporcionalno će se smanjivati drugi kreditni izvori i emisije državnih hartija od vrednosti na domaćem i međunarodnom finansijskom tržištu (Zakon 2016).

Budžetski deficit se može finansirati, u savremenim privredama, kroz kupovinu i prodaju vrednosnih papira od strane države, odnosno kapitalizacijom duga i čistom emisijom novca, što predstavlja direktno zaduživanje države kod centralne banke, odnosno predstavlja monetizaciju duga (Vukša, Dinčić, Ristić & Belokapić 2012). Kapitalizacija duga i monetizacija duga predstavljaju prvi metod finansiranja budžeta. Finansiranje budžetskog deficita putem emisije novca predstavlja drugi metod finansiranja budžeta. Politika zaduživanja u inostranstvu, sa aspekta likvidnosti zemlje prema inostranstvu, je korisna, posebno, ako su devizne rezerve nedovoljne ili ako se na svetskom tržištu kapitala može doći do povoljnih kredita. Budžetski deficit u Republici Srbiji se može finansirati na nekoliko načina (Vukša, Dinčić, Ristić & Belokapić 2012). Jedan od načina finansiranja jeste putem kreditnih linija koje Evropska Unija odobrava našoj zemlji. Evropska investiciona banka, Vlada Republike Italije, Nemačka razvojna banka i druge institucije su do sada finansirale budžetski deficit Republike Srbije putem kreditnih linija. Pored toga, putem donacija i subvencija se takođe može finansirati budžetski deficit Republike Srbije. Još jedan od načina finansiranja budžetskog deficita u našoj zemlji jeste putem emisija hartija od vrednosti. Vlada uređuje opšte uslove za emisiju i prodaju državnih hartija od vrednosti na primarnom tržištu i bliže elemente primarnog tržišta državnih hartija od vrednosti (Vukša, Dinčić, Ristić & Belokapić 2012). Državne hartije od vrednosti emituju se u nematerijalizovanom obliku. Segment tržišta koji se u prethodnom periodu znatno razvio, a i dalje se razvija, jeste tržište državnih obveznica. U potrazi za višim prinosisima, strani investitori su nastavili sa ulaganjima u hartije od vrednosti zemalja u usponu. Karakteristika celokupnog sektora opšte države u Srbiji je da se nesrazmerno veći deo sredstava troši na zaposlene i njihove plate, umesto na razvoj usluga i investicije. Viškova zaposlenih u pojedinim sektorima svakako ima, ali važno je razumeti da suština racionalizacije nije u otpuštanjima, već u boljoj upotrebi novca - novca koji smo do sada trošili, a koji od sada želimo da ulažemo. Jačanje kapaciteta, posebno javne uprave, neophodno je kako bi ona bila u stanju da podrži rast produktivnosti privatnog sektora kao glavnog nosioca privrednog razvoja. U uslovima

fiskalne konsolidacije i neophodne racionalizacije, kapaciteti se mogu jačati modernizacijom i povećavanjem efikasnosti rada, stvarajući tako prostor za investicije i dodatna poboljšanja (Vukša, Dinčić, Ristić & Belokapić 2012). Reorganizacija opšte države je stoga neophodna. Iako među sektorima postoje izrazite razlike u broju zaposlenih i u prostoru za uštede, prilike za modernizaciju i reorganizaciju su velike i prisutne u svim sektorima. Optimizacija procesa i struktura, uređivanje zarada i obezbeđivanje finansijske discipline su osnovi sveobuhvatne reorganizacije. Negde je potrebno i strateški povećati broj zaposlenih ili uvesti nove funkcije, ali pre svega nov način rada (Vukša, Dinčić, Ristić & Belokapić 2012).

5 DRŽAVNA REVIZORSKA INSTITUCIJA

Reviziju budžeta obavlja Državna revizorska institucija (Zakon 2010). Institucija je najviši državni organ revizije javnih sredstava u Republici Srbiji. Institucija je samostalan i nezavistan državni organ. Za obavljanje poslova iz svoje nadležnosti Institucija je odgovorna Narodnoj skupštini Republike Srbije. Sedište Institucije je u Beogradu, s tim što može obrazovati organizacione jedinice izvan sedišta. Organizacione jedinice izvan sedišta Institucije nemaju svojstvo pravnog lica. Sredstva za rad Institucije obezbeđuju se u budžetu Republike Srbije u okviru posebnog budžetskog razdela. U okviru svoje nadležnosti Institucija planira i obavlja reviziju u skladu sa zakonom, a donosi i podzakonske i druge akte radi sprovođenja zakona. Predmet revizije u skladu sa zakonom su primanja i izdaci saglasno propisima o budžetskom sistemu i propisima o javnim prihodima i rashodima, kao i finansijski izveštaji, finansijske transakcije, obračuni i analize. Subjekti revizije su direktni i indirektni korisnici budžetskih sredstava Republike, teritorijalnih automija i lokalnih vlasti u skladu sa propisima kojima se uređuje budžetski sistem i sistem javnih prihoda i rashoda, organizacije obaveznog socijalnog osiguranja, budžetski fondovi, osnovani posebnim zakonom ili podzakonskim aktom, kao i Narodna banka Srbije u delu koji se odnosi na korišćenje javnih sredstava i na poslovanje sa državnim budžetom. Subjektima revizije smatraju se korisnici javnih sredstava u

skladu sa predmetnim zakonom. Subjekt revizije na čije se poslovanje odnosi mišljenje revizije, dužan je da to mišljenje razmatra i preduzme mere za otklanjanje utvrđenih nepravilnosti i nesvrshodnosti. Institucija ima predsednika Institucije, potpredsednika, Savet, revizorske službe i prateće službe. Delokrug i način obavljanja poslova službi Institucije, unutrašnja organizacija i sistematizacija radnih mesta bliže se uređuju aktom Institucije koji na predlog predsednika Institucije donosi Savet. Savet kao najviši organ Institucije je kolegijalni organ. Ima pet članova, i to: predsednika, potpredsednika i tri člana. Predsednik Saveta je istovremeno predsednik Institucije. Članovi Saveta podležu obavezama i zabranama utvrđenim zakonom koji uređuje sprečavanje sukoba interesa pri vršenju javnih funkcija. Predsednika, potpredsednika i članove Saveta bira i razrešava Skupština većinom glasova na sednici kojoj prisustvuje većina od ukupnog broja narodnih poslanika, a na predlog nadležnog radnog tela Skupštine. Član Saveta bira se na period od pet godina. Izabrani članovi Saveta mogu biti izabrani najviše dva puta. Predsednik Institucije je generalni državni revizor i rukovodilac u Instituciji. Za vrhovnog državnog revizora može biti imenovano lice koje ispunjava opšte uslove za rad u državnim organima, koje poseduje univerzitetsko obrazovanje i naziv ovlašćeni državni revizor prema zakonu. Smatra se da odgovarajuće iskustvo za funkciju vrhovnog državnog revizora poseduje ono lice koje ima najmanje 10 godina radnog iskustva, od čega najmanje osam godina na poslovima koji su povezani sa nadležnostima Institucije. Vrhovni državni revizor za svoj rad odgovara predsedniku Institucije. Aktom Institucije se određuje broj vrhovnih državnih revizora koje ima Institucija. Poslove revizije obavljaju državni revizori. Institucija ima revizorske i prateće službe. Rukovodioce službi imenuje predsednik Institucije. Institucija u postupku revizije može angažovati spoljne stručnjake radi obavljanja određenih poslova iz svoje nadležnosti, ukoliko revizija zahteva posebno specijalističko znanje kojim Institucija ne raspolaže. Spoljni stručnjak može biti fizičko ili pravno lice. Za spoljnog stručnjaka Institucije može biti imenovan i strani državljanin, koji je priznati stručnjak u oblasti od značaja za izvršavanje poslova iz nadležnosti Institucije (Zakon 2010).

6 ZAKLJUČAK

Budžet Evropske unije je jedinstveni dokument koji obuhvata sve prihode i rashode Evropske unije, sa izuzećem sredstava iz Evropskog razvojnog fonda, i odnosi se na jednogodišnji period od 1. januara do 31. decembra svake kalendarske godine. Racionalnost upravljanja javnim finansijama podrazumeva primenu principa štedljivosti, tj. efikasnosti (racionalne alokacije resursa) i principa efektivnosti (ostvarenja definisanih ciljeva). Budžet Evropske unije je javan, pregledan i javno kontrolisan. Evropska komisija ima najveću nadležnost u nadgledanju načina trošenja budžetskih sredstava. Zakonom o budžetskom sistemu Srbije uređuje se planiranje, priprema i donošenje budžeta Republike Srbije, kao i budžeta teritorijalnih autonomija i lokalnih samouprava. Kroz osnivanje trezora Republike zakon uređuje i

izvršenje budžeta, zaduživanje, izdavanje garancija, upravljanje dugom, budžetsko računovodstvo i izveštavanje. Budžet Republike je zakonski akt u kojem prihodi i rashodi moraju da budu uravnoteženi. Budžet se sastoji od opšteg i posebnog dela. Opšti deo budžeta (bilansni deo) sadrži ukupan obim prihoda i rashoda, stalnu i tekuću rezervu, kao i obaveze organa u izvršenju budžeta. Posebni deo budžeta sadrži detaljan raspored sredstava (rashoda) po nosiocima i namenama, a korisnici sredstava mogu preuzimati obaveze do iznosa sredstava koja su obezbeđena u budžetu. Reviziju budžeta obavlja Državna revizorska institucija koja je najviši državni organ revizije javnih sredstava u Republici Srbiji. Institucija je samostalan i nezavistan državni organ. Za obavljanje poslova iz svoje nadležnosti Institucija je odgovorna Narodnoj skupštini Republike Srbije.

CITIRANI RADOVI

- European Commission (2013). *Multiannual financial framework 2014-2020 and EU budget 2014 – The figures*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission (2015). *EU budget at a glance*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission (2016). *EU Budget 2017 - Strengthening the economy and responding to migration challenges*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission (2017). *Analysis of the budgetary implementation of the European Structural and Investment Funds in 2016*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Union (2016). *Financial Regulation applicable to the general budget of the Union and its rules of application*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Ministarstvo finansija Republike Srbije (2016). *Bilten javnih finansija 2017(148)*. Preuzeto sa: <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/bilten%20javne%20finansije/2017/Bilten%20148%20SRB%200203.pdf> (08.04.2017.)
- Ministarstvo finansija Republike Srbije (2017). *Bilten javnih finansija 2017(150)*. Preuzeto sa: <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/bilten%20javne%20finansije/2017/Bilten%20150%20SRB%201805.pdf> (12.05.2017.)
- Ristić, Ž., Srdić, M., & Vukša, S. (2010). *Budžetska politika i fiskalna revizija*. Beograd: Etnostil.
- Vukša, S., Dinčić, P., Ristić, Ž., & Belokapić, P. (2012). *Budžet i trezor: budžetska ekonomija i trezorske finansije*. Beograd: Etnostil.
- Zakon. (2010). *Zakon o Državnoj revizorskoj instituciji*. *Službeni glasnik RS(36)*. Preuzeto sa: http://www.dri.rs/upload/documents/Opsti_dokumenti/zakon_dri.pdf (08.12.2016.)

Zakon. (2016). Zakon o budžetskom sistemu. *Službeni glasnik RS(99)*. Preuzeto sa: <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/zakoni/2016/Zakon%20o%20budzetskom%20sistemu%202016.pdf> (17.02.2017.)

Zakon. (2016). Zakon o budžetu Republike Srbije za 2017. godinu. *Službeni glasnik RS(99)*. Preuzeto sa: <http://www.parlament.gov.rs/upload/documents/3081-16.pdf> (14.03.2017.)

Datum prve prijave: 15.05.2017.
Datum prijema korigovanog članka: 15.06.2017.
Datum prihvatanja članka: 26.06.2017.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – *APA Sixth Edition*:

Belokapić-Čavkunović, J. (2017, July 15). Osnovne postavke budžetske politike na primeru Evropske unije i Republike Srbije. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transaction*, 5(2), 1-9.
doi:10.12709/fbim.05.05.02.01

Style – *Chicago Sixteenth Edition*:

Belokapić-Čavkunović, Jelena. "Osnovne postavke budžetske politike na primeru Evropske unije i Republike Srbije." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transaction* (MESTE) 5, no. 2 (July 2017): 1-9.

Style – *GOST Name Sort*:

Belokapić-Čavkunović Jelena Osnovne postavke budžetske politike na primeru Evropske unije i Republike Srbije [Journal] // *FBIM Transaction* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 1-9.

Style – *Harvard Anglia*:

Belokapić-Čavkunović, J., 2017. Osnovne postavke budžetske politike na primeru Evropske unije i Republike Srbije. *FBIM Transaction*, 15 July, 5(2), pp. 1-9.

Style – *ISO 690 Numerical Reference*:

Osnovne postavke budžetske politike na primeru Evropske unije i Republike Srbije. **Belokapić-Čavkunović, Jelena**. [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transaction*, Vol. 5, pp. 1-9.

AGRARNA REFORMA U RUSIJI U XIX VEKU I NJEN UTICAJ NA RUSKU PRIVREDU

AGRARIAN REFORM IN RUSSIA IN THE NINETEENTH CENTURY AND ITS IMPACT ON THE RUSSIAN ECONOMY

Boris Bursać

Opština Čukarica, Beograd, Srbija

Stanislav Glumac

Univerzitet „Džon Nezbit“, Fakultet za poslovne studije, Vršac, Srbija

©MESTE

JEL Category: F51, N13, N23, N33, P41, Q15

Apstrakt

Sa apsolutnim pravom možemo reći da XIX vek za Rusiju predstavlja period donošenja krucijalnih zakona – reformi sa jednim jednim ciljem a to je modernizacija usnule Ruske carevine. Iako je Rusija u tom periodu feudalna država, plemstvo i dalje vodi glavnu reč dok kmetovi nose jaram napretka. Zemlje zapadne Evrope se uveliko nalaze u procesu industrijalizacije dok Ruska carevina sa značajnom ulogom u svetskim zbivanjima XIX veka, zadržava kmetstvo i time usporava svoj dalji napredak. Zahvaljujući svojim prirodnim bogatstvima opstaje i snabdeva sirovinama zapadnoevropsku industriju. Ipak to nije bilo dovoljno, Rusija je počela sve više ekonomski da zaostaje što će kasnije stvoriti probleme i uzdrmati carevinu. Smatralo se da car Aleksandar I ima volje i snage za sprovođenje preko potrebnih reformi, ali ga je rat sa Napoleonom duboko uverio da je društveno politički sistem plemićke imperije, jedini način da se sačuva ruska država. Sledeći datum koji je obeležio rusku istoriju jeste 1861. godina odnosno godina ukidanja kmetstva u Rusiji taj događaj je u istoriji ostao upamćen kao agrarna reforma ili reforma sela i biće centralni predmet analize ovog rada. Rad predstavlja analizu jednog perioda u kom je Rusija počela da se budi iz svog sna, perioda vladavine najprogresivnijeg ruskog cara Aleksandra II Romanova, i pre svega perioda u kome je sve svedeno na jedno hamletovsko pitanje, propadati ili opstati. U radu se, takođe, analizira položaj ruske privrede danas i njen put opstanka pod sankcijama dela međunarodne zajednice.

Ključne reči: Rusija, reforme, ukidanje kmetstva, Aleksandar II, ekonomski razvoj

Abstract

With the absolute right, we can say that the nineteenth century for Russia represents a period enactment of crucial laws – reforms with only one goal and that is to modernize the sleeping Russian Empire. Although Russia during this period was a feudal state, the nobility still has the final word as serfs bear the yoke of progress. Western European countries are largely in the process of industrialization while the Russian Empire, with a significant role in world events of the nineteenth century, retains serfdom

Adresa autora zaduženog za korespondenciju:

Boris Bursać

borisbursac89@gmail.com

and thereby slows its further progress. Thanks to its natural resources, Russia survives by supplying Western European industry with raw materials. Yet that was not enough, Russia has begun increasingly economically lagging Western European countries what would later create problems and shake the Empire. Next date that marked Russian history is 1861. year of the abolition of serfdom in Russia and this will be the central subject of analysis in this work. This work represents an analysis of the period in which Russia started to wake up from their sleep, the period of the reign of the most progressive Russian Tsar Alexander II Romanov and above all, a period in which everything is reduced to one of Hamlet's question, to deteriorate or stand. Also, we analyze the situation of the Russian economy today and its road of survival under the sanctions of a part of the international community.

Keywords: Russia, reforms, the abolition of serfdom, Alexander II, economic development.

1 UVOD

Rusija je zahvaljujući pobjedi koju je ostvarila uz pomoć svojih saveznika protiv Napoleona uspela da igra ključnu ulogu u politici 19. veka, to se ogledalo pre svega u tome što je Aleksandar I Romanov proglašen za spasioca Evrope, što mu je docnije otvorilo mogućnost da bude krojač evropske sudbine predsedavajući na Bečkom kongresu (1814-1815). Iako je Ruska Imperija po svemu sudeći igrala ključnu ulogu u politici 19. veka zadržavanje kmetstva je apsolutno usporilo njen dalji ekonomski razvoj, dok sa druge strane imamo zemlje zapadne Evrope koje su ekonomski jačale inicirane pre svega industrijskom revolucijom započetom još u 18. veku. Status Rusije kao velike sile dodatno je osporavala neuspešnost vlade, izolacija ruskog naroda i svakako malopre pomenuto ekonomsko nazadovanje.

Nakon službenog stava tadašnje ruske vlade da je car Aleksandar I Romanov iznenada umro 1825. godine u svojoj 48-oj godini u malenom gradiću kraj Azovskog mora, javlja se stav britanskog ambasadora da je Aleksandar I potpisao abdikaciju pošto ga je navodno video kako se ukrcava kao običan mornar na brod, ta i mnoge priče o carevoj tajanstvenoj smrti stvorile su mit koji je kasnije naterao ruske naučnike da mu stanu na put, ali na opšte iznenađenje svih kovčeg u kome je navodno sahranjen Aleksandar I bio je prazan. Nasuprot svemu tada na vlast dolazi daleko manje liberalan vladar Nikolaj I koji je dodatno ojačao apsolutizam i od Rusije napravio policijsku državu. Na samom početku svoje vladavine susreo se sa ustankom, a pozadina ovog ustanka ležala je u Napoleonovim ratovima kada je dobar broj oficira učestvovao u vojnim kampanjama u Evropi i samim tim isti ti

oficiri bili su izloženi liberalističkim idejama zapadne Evrope. Rezultat svega je bio ustanak poznat pod nazivom *ustanak dekabrista*¹ (decembar 1825. god) koji je krvavo slomljen. Car Nikolaj I Romanov je bio poznat po tome što je strahovao od svakog revolucionarnog pokreta i to ne samo u Rusiji već i šire, dokaz tome je ključna pomoć koju je pružio Austriji tokom mađarske revolucije 1849. godine. Sa druge strane car Nikolaj I je, takođe, uvideo probleme vezane za veliki broj kmetova i u nekoj meri podržao napore za njihovo oslobađanje. Prvi zadatak se ogledao u jasnom definisanju problema i formiranju plana, ideja i stavova za rešavanje istih. Prvo je sveo kmetovske probleme u dve jasne grupe:

- Kmetstva zavisnost seljaka od spahija
- Pravno - ekonomska zavisnost državnih kmetova

Sledeći korak koji je poduzeo jeste nacrt o fakultativnom oslobađanju kmetova, naravno po sporazumu koji su kmetovi formulisali u skladu sa spahijama. I otprilike to je bio maksimum koji je car Nikolaj I posvetio ovom pitanju, vlada jeste nastavila rešavanje ove problematike ali se sve svodilo na vrlo slabašnu podršku kmetovima koja se ogledala u:

- Zabranjeno prodaje kmetova bez zemlje
- Ograničeno pravo slanja kmetova na robiju u Sibir
- Poboljšanje načina oslobađanja kmetova ali nije intenziviran

Kao što je napomenuto svi pokušaji za dalje reformisanje ruske carevine prestaju kada car Nikolaj I 1848. godine ulazi u rat i pruža pomoć Austriji u borbi protiv pobunjenih Mađara. Pored toga moramo napomenuti da je car Nikolaj I vodio je izuzetno antitursku politiku, ali je njegova politika naišla na otpor velikih sila i pretrpeo je

¹ Ime su dobili po mesecu decembru kada je ustanak i podignut.

poraz u Krimskom ratu (1853-1856). Rat je završen Pariskim mirom 1956. godine kojim Rusija gubi deo Besarabije, gubi pravo držanja flote u Crnom moru i pravo zaštite svih hrišćana u osmanskome carstvu.

Dakle ovim porazom možemo očigledno zaključiti da Rusija polako gubi na uticaju i postaje drugorazredna evropska sila. Ono što prati velike države bazirane na prevelikoj birokratiji svakako je korupcija koju nismo ni pominjali. Korupcija kao što znamo u svojoj najširoj definiciji predstavlja zloupotrebu službenog položaja od strane osobe koja obavlja neku javnu funkciju a kao cilj nameće se naravno prisvajanje materijalne koristi. Takođe moramo jasno naglasiti da kao i druge pojave tako i korupcija može se manifestovati na različite načine u zavisnosti od nacije ili kulture. Negde je korupcija sasvim normalna, svakodnevna društvena pojava a negde je ona tabu tema, ono što je sigurno a to je da je prisutna u svim društvima i vrlo je teško stati joj na put. Kao glavni uzrok korupcije u Rusiji u XIX veku svakako se navodi neredovna isplata zarada (Rasulov, 2006), i upravo zbog toga velika većina državne administracije je bila podložna korupciji. Tu na scenu stupa Nikolaj I, ruski istoričari smatraju da je zahvaljujući ovom caru Rusija donekle smanjila nivo korupcije jer je za njegovo vreme prvi put prekinuta tradicija postavljanja rođaka, prijatelja, poznanika na visoke državne funkcije a i za vladavine Nikolaja I je donošen je Krivični zakonik iz 1845. godine. U ovom zakoniku posebno ovom tematikom se bavi poglavlje 6 koje nosi naziv: „O mitu i iznuđivanju“, a član 401 jasno određuje oblike mita (Ivanović, 2001):

- Primanje i davanje mita, uključujući rođake
- Mito u visini odštete koju će službenik morati da plati ukoliko se utvrdi da je došlo do propusta u vršenju službe
- Neodređeni oblici nagrađivanja za dela koja službeno lice u bliskoj budućnosti (ne) izvršava u korist lica koje daje mito
- Mito u vidu razmene, prodaje i drugih dogovora mimo zakona

Nakon što se utvrdi da je službeno lice uzelo mito, sledi otpuštanje iz službe i plaćanje novčane kazne. Dakle, korupciji je objavljen rat što je svakako dobar znak, ali joj se nije stalo na put, već je to ostavljeno sledećim naraštajima u amanet. Naslednik Nikolaja I Romanova je

Aleksandar II Romanov najprogressivniji ruski car koji je 1861. godine ukinuo pravo feudalaca da poseduju kmetove dakle, delimično ukidanje feudalizma i u daljem delu rada ćemo se bazirati na ovaj period jer je to period reformi ali i buđenja ekstremnog delovanja na ruskoj teritoriji.

2 DOBA ALEKSANDRA II ROMANOVA

Možemo zaključiti iz gore navedenog teksta da je Aleksandar II nasledio breme teškog Krimskog rata. Car Aleksandar II na vlast je došao u 37. godini, možemo slobodno reći da je već bio oformljen čovek, njegovi stavovi i načela su stvarani pod dvostrukim uplivom ideja i stavova (Jelačić, 1929): njegovog oca i visokog dvorskog i vojnog društva koje je obožavalo cara Nikolaja I sa jedne strane i veoma humanih i liberalnih vaspitača, Merdera, pesnika Žukovskog i profesora ekonomije Arsenjeva, koji je ranije kao profesor petrogradskog univerziteta, zbog liberalnih stavova bio i gonjen. Na osnovu stečenih stavova, Car Aleksandar II je bio spreman da brani samodržavnu vladavinu i interese njenog glavnog oslonca, dakle plemstva, ali je i istovremeno bio prožet sažaljenjem za narodne mase i nadasve svestan da bez temeljnih promena i reformi Ruska Carevina neće dugo opstati.

Želja za reformama je bila sve jača, a ako uzmemo u obzir da je u to vreme u Rusiji bilo 23 miliona kmetova možemo sa apsolutnim pravom reći da je ovo pitanje u najmanju ruku od presudne važnosti za dalji opstanak i razvoj ruske carevine. Tako da je Aleksandar II po dolasku na vlast imao izuzetno težak zadatak koji se ogledao u jednom jasnem stavu ili će on ukinuti kmetstvo ili će se kmetstvo ukinuti uz pomoć opšte narodne revolucije.

3 VELIKE I KORENITE REFORME

Dakle Krimska katastrofa ubedila je mnoge pa i samog cara da su potrebne reforme, u prvom redu se misli na pitanje seljaštva. Kako navodi dalje Aleksej Jelačić u svom delu Istorija Rusije, Rusija je ekonomski, politički i čisto psihološki izašla iz onog stanja u kom bi se kmetstva zavisnost seljaka mogla bar donekle održavati i pravdati. Oslobođenje seljaka bila je hitna i bezuslovna nužda. U martu 1856. godine car je

oprezno govorio: „Šire se glasovi da ja hoću proglasiti oslobođenje seljaka, ovo nije tako ... ali ja neću da kažem ni da sam protiv oslobođenja: mi živimo u takvo jedno doba da se ovo mora desiti kasnije ili pre. Ja mislim da ste vi moga mišljenja. Dakle, mnogo je bolje da ovo dođe odozgo nego odozdo (Jelačić, 1929). Nakon ovog carevog stava situacija u plemstvu se dodatno zakuvala, litvanski gubernatori podneli su molbu generalu namesniku Nazimovu, da se dozvoli pretres pitanja o oslobođenju seljaka, bez ustupanja zemlje.

U tom momentu izlazi carevo ručno pismo, tačnije 20. novembra 1857. godine, kojim je plemstvo ovlašćeno da se bavi seljačkim pitanjem, i to da plemićko pravo na zemlju ostane neokrnjeno, ali da seljak ipak dobije kuću sa baštom i to uz odštetu spahiji. U toku trajanja tih prepiski, konstanto su trajale i uporne borbe između različitih struja u birokratiji i plemstvu koje su tražile na svakojake načine da razreše seljačko pitanje. Ova reforma je svakako jedan od najznačajnijih događaja koji se desio u Rusiji u XIX veku. Prevažodno što predstavlja snažan udarac ruskim monopolistima, takođe daje vetar u leđa zakasneloj ruskoj industrijalizaciji tako što puni ruske gradove svežom radnom snagom i samim tim daje na brojnosti, jačini i naravno uticaju srednje klase. Zvanično je 19. februara 1861. godine car Aleksandar II potpisao znameniti proglas o narodnom oslobođenju a 5. marta je proglas bio objavljen narodu, ali je pre toga car ubacio jedan paragraf prema kome su seljaci, sporazumno sa spahijama mogli da dobiju takozvani "prosjajki deo" i da se time, dobivši četvrtinu zemlje koje su ranije imali, reše odmah svih obaveza koje su imali prema svojim bivšim gospodarima. Sa druge strane možemo zaključiti da je ova mera znatno smanjila ionako malu površinu seljačke zemlje i postala jedan od glavnih uzroka docnijeg agrarnog problema, usporavajući tako dalji ekonomski progres.

U Rusiji u ovom period je bilo veliki broj spahijskih kmetova, 21.000.000 kmetova zemljoradnika, 1.500.000 "dvorovih" to jest kućnih slugu plemstva, 4.700.000 kmetova carske kuće i 20.000.000 državnih kmetova. Suština reforme je bila sledeća (Jelačić, 1929):

- Sluge ("dvorovi"), su dobijali prosto slobodu uz obavezu da dodatno služe još dve godine,

ali je njihov ekonomski položaj nakon reforme bio katastrofalan jer nisu imali ni kuću, ni zemljište niti su bili vični nekom zanatu.

- Kuća i bašta seljaka sa sporednim zgradama predavale su im se uz izvestan danak, ali i to je moglo da im se pretvori u vlasništvo uz pomoć ugovora između plemića i seljaka.
- Seoske opštine tako zvani "mirovi" (uglavnom u velikoruskim gubernijama) i porodice (uglavnom u maloruskim i beloruskim gubernijama) dobijale su uz izvestan danak zemlju koju su do tada obrađivale ali su mogli i da je otkupe uz pomoć države.
- Odnosi između plemstva i spahiluka bili su uređeni dobrovoljnim sporazumom uz posredstvo specijalnog vladinog pouzdanika, ali kasnije je bila sprovedena prinudna likvidacija seljačko-plemićkih odnosa gde god nisu bili uređeni na dobrovoljnoj bazi.
- Seljaci su sačuvali svoje običajno pravo, staleške samouprave zavedene u opštine, opštine zavedene u veće oblasti tako zvane "volosti", sa izbornim starešinom, i sudom koji rešava seljačke civilne parnice i manje krivične stvari.

Reforma je kako se može zaključiti iz priloženog dosta surova i radikalna, pa ipak ni izdaleka nije zadovoljila seljake, šta više probudila je nekim svojim odredbama nezadovoljstvo kod seljaka.

Sušinski agrarna reforma odnosno reforma sela jeste zvanično doneta 1861. godine ali je ona u potpunosti izvršena tek 1880. godine. Kao i svaka druga pa tako i ova ruska reforma jeste jedan veoma dug proces koji se odvijao u nekoliko faza. Svaka faza počev od pisanja povelje, obligacionih odnosa, prenosa imovine odnosno pravno - imovinske problematike kad tad su morali naići na neke prepreke. Najveći problem su stvarali upravo ti pregovarački procesi koji su iziskivali najveći stepen tolerancije, jer su novoformirani mirovi mogli vrlo lako da odbiju zemlju koju su spahije nudile. Ono što se zna o tim seoskim opštinama (mirovima) jeste da su oni formirani od kmetova i seljaka koji su radili i živeli na tim prostorima, a tamo gde ih nije bilo kao prvi zadatak medijatora odnosno mirovnog posrednika jeste bilo njihovo formiranje. Tu je postojao veliki strah od vremenskog roka u smislu da će trebati mnogo vremena da se mirovi formiraju i još više da se krene u agrarnu reformu. Ovo se ispostavilo kao pogrešno jer prema

podacima iz jedne varoši u Nižegorodskoj oblasti jasno stoji da je seoska opština odnosno mir vrlo brzo formirana i još breže počinje sa radom jer je reforma donesena 1861. a mir koji je formiran u ovoj provinciji beleži prve podatke već 1862. godine (Nafziger, 2014). Takođe moramo napomenuti da pre ove agrarne reforme porez koji su plaćale spahije nije izračunavan na osnovu produktivnosti zemlje koju poseduje i obrađuje već je izdvajan na osnovu kmetskog rada koji se delio u dve grupe:

- Poljoprivredne aktivnosti.
- Nepoljoprivredne aktivnosti

Gde su poljoprivredne aktivnost imale primat, nakon reforme iz 1861. godine masa ljudi prelazi u gradove pa je kao rezultat reforme poljoprivredna aktivnost sada već bivših kmetova polako gubila vodeću poziciju. Ova reforma nije pogodila samo kmetove koji su radili na spahijskoj zemlji već i one koji su opsluživali kuću Romanovih kojih je prema podacima koji sam naveo bilo u tom period oko 1.5 milion, što je svakako impozantna cifra za taj period. Ovi takozvani državni, odnosno dvorovi kmetovi su bili podvrgnuti reformi koja se ogledala u tom što je država formirala komisiju koja će ustanoviti katastar državne imovine iz kojeg će se odvajati zemlja ili nepokretnosti kmetovima ali bez mogućnosti pregovaranja jedino onako kako to dvor predloži. Dakle država odnosno dvor je davao zemlju koju želi određenom miru, a, zauzvrat, taj mir je morao da plaća porez 20 godina, bez obzira na bilo kakve nepogodne okolnosti.

Nakon ove reforme je kao što sledi otvoren prolaz i dat vetar u leđa za dalja i dublja reformisanja. Na red je došla reforma sudstva, zato što su sudovi u Rusiji bili izuzetno glomazni i staleški, sudije loše plaćene, samim tim i podmitljive, sudski postupak veoma zastareo i osnovan samo na čisto pismenoj proceduri. Reformom cara Aleksandra II, takozvana „Sudbeni Ustav“ od 20. novembra 1864. godine, uvedena je porota u svim važnijim krivičnim postupcima i uvedena je „mirovna pravda“ to jest niži sudovi za rešavanje manjih krivičnih parnica. 1863. godine su delimično ukinute telesne kazne koje su do tad tištile i onako napaćen ruski radni narod, možda delimično smanjene telesne kazne su se zadržale sve do vladavine Cara Nikolaja II koji ih je u ukinuo. Nakon ove reforme na tapeti je bila

štampa. 1865. godine donesen je zakon o štampi koji je očuvao cenzuru ali je dobila više olakšica i mogla se na dalje razvijati. 1874. godine došla je na red reforma vojske koju je sproveo Ministar vojni, general Dimitrije Miljutin, izveo je temeljnu, demokratsku i pre svega naprednu reformu. Organizacija vojske i samog vaspitanja oficira i vojnika bila je izuzetno poboljšana, stalni vojni rok smanjen a obaveza učešća u ličnoj odbrani otadžbine proširena na sve.

4 PROIZVOD REFORMI

Reforme koje je sproveo car Aleksandar II su u znatnoj meri pomogle Rusiji, ali i proizvele nove društvene grupe kao što su građanstvo, inteligencija, slobodno seljaštvo. Formirana su dva tabora „slavjanofil“ i „zapadnjaci“, koji su se razlikovali po tome što su zapadnjaci, bar njihova većina zalagali da Rusija ide stopama Zapadne Evrope, zapadne zakone, ustanove uređenja smatrali su uzorom na koji Rusija treba da se ugleda, dok su slavjanofili sumnjali u istinitost zapadnih prosvetnih načela, u valjanost morala i društva i u primenljivost ustanova Zapadnih zemalja na Rusiju. Oni su svoju nauku crpili iz uspomena na Rusiju pre Petra Velikog, deleći svoje simpatije između drevne Moskve i Kijeva. Rusija je bila prihvatila hrišćanstvo u obliku vasselenskog pravoslavlja, i ostala je uvek pod skutom Vasselenske Crkve, pa je i klasičnu prosvetu dobila zahvaljujući Crkvi.

U doba prvih godina „*velikih reformi*“, sledbenici slavjanofila i zapadnjaka išla su u tri politička pravca: konzervativni, liberalni i socijalistički, ovaj poslednji uz znatno učešće ponekih zapadnjaka a u velikoj meri Hercena, koji zauzima u ruskom ideološkom razvitku vrlo ugledno mesto. U godinama reformi stvara se u Rusiji prvo javno mnjenje, delimična sloboda štampe a samim tim i grupe ljudi koji žive od pera, onda se javlja zadrugarstvo, advokatura, lokalna samouprava koja otvara vrata velikom broju intelektualaca što je dozvolilo stupanju u javni život inteligenciju poznatu kao inteligencija „*raznog zvanja*“ koji nisu ni plave krvi, ni seljaci, ni sveštenici, ni trgovci, ali su pobornici socijalističke misli. Seljaštvo je u celini mirno, ali u duši nezadovoljno. Ono, sa pravom, smatra da mu je nametnut teret u korist plemstva i da je podela zemljišta ispala na njihovu štetu i da oni ne bi trebali da plaćaju ništa, jer su oni pravi vlasnici zemlje a postojanje spahiluka

velika nepravda. Ipak i pored svega oni su monarhisti do srži, u njima živi ideal velikog, pravoslavnog samodržavnog cara, i smatraju da je car-bačuška prevaren i zarobljen od strane plemstva (Jelačić, 1929).

Među inteligencijom su se najviše isticali revolucionarnim duhom književnici, visokoškolci kojih je bilo na hiljade, u pozadini pokreta je bilo ljudi liberalnih profesija, i većinom nižih činovnika i oficira. Mnogi profesori visokih škola i birokrate na višim položajima isticali su se kao pokretači i glasonoše liberalizma koji su za razliku od inteligencije "raznog zvanja" i omladine naglašavali potrebu liberalnijeg kursa koji se ogledao pre svega u jačanju sudstva, stvaranja narodnog predstavnništva, i proklamaciji građanskih prava i političkih sloboda

Revolucionari nisu mnogo marili za reforme, njihove idejne vođe su bili kritičari i publicist Nikolaj Dobroljubov i Dimitrij Pisarev koji su uneli revolucionarne ideje i čisto utilitarističko shvatanje čak i u estetsku kritiku odbacujući Aleksandra Puškina kao pesnika bez ikakve vrednosti. Pored njih moramo obavezno pomenuti i Nikolaja Čarniševskog koji se uz temeljno poznavanje političke ekonomije i zapadnih socijalnih doktrina zalagao za ruske metode i puteve koji će dovesti do opštečovečanske sreće. I on je dakle po svemu sudeći bio "narodnjak" pa ni njemu onda nije bio tuđ ruski mesijanizam, samo što ga je on uobličio u čisto materijalističko i ateističko shvatanje. Nakon toga izlazi čuveni roman Ivana Turgenjeva "Očevi i deca", tačnije 1862. godine u kome po prvi put upotrebljen izraz "nihilizam" (od latinske reči "nihil" što znači ništa), karakterizujući njime životni stav i poglede svog junaka Jevgenija Bazarova, koji u to vreme postaje glavna karakterna crta inteligencije.

5 RUSIJA DANAS

Reforma iz 1861. godine, kasnije Stolipinova dovele su do toga da Rusija danas bude jedna industrijsko agrarna zemlja. Kad govorimo o industrijskim granama energetika je izuzetno dobro razvijena, Rusija je i dalje glavni snabdevač Evrope energentima, pre svega nafte i prirodnog gasa. Takođe je jedna od vodećih proizvođača električne energije zahvaljujući svojim velikim hidrocentralama na Volgi, Jeniseju i Angori.

Dakle možemo zaključiti da je centar energetske industrije u najvećoj meri Zapadni Sibir. Kad govorimo o prehrambenoj industriji ona je dostignula svoj vrhunac za vreme cara Nikolaja II i Stolipinovih reformi a nakon toga primat ponovo preuzima *sirovinska ekonomija*. Prehrambena industrija danas u Rusiji ne zadovoljava sve potrebe stanovnika, tako da se velika količina prehrambenih proizvoda uvozi ali sa druge strane Rusija danas potpuno obezbeđuje potrebe svog stanovništva za žitom, uljem i šećerom čak neke od tih proizvoda u velikoj meri i izvozi. Zahvaljujući izlazu na tri okeana Rusija zadovoljava potrebe svog stanovništva za ribom i takođe je izvozi širom sveta. Moramo napomenuti da je Rusija jedna od zemalja koja neguje specifičnu vrstu stočarstva u kojoj je krzno glavni proizvod. Pa je poznata u svetu po farmama jelena, hermelina, kuna, dabrova i polarnih lisica. Saobraćaj je izuzetno značajan za Rusiju, pre svega jer je Rusija retko naseljena a ipak izuzetno velika zemlja. Najpoznatije magistrale su: Trans - Sibirsko, Bajkalsko – Amurska. Kad govorimo o plovnim putevima oni se uglavnom koriste za prevoz robe, najpoznatiji plovni put je Volga – Don. Vazdušni saobraćaj je izuzetno dobro razvijen sa preko 2700 aerodroma od toga 137 međunarodnih aerodroma. Kao što smo rekli Rusija je i dalje je bogata velikom količinom prirodnih resursa, pa svoj izvoz bazira na njima, dok u oblasti poljoprivrede žitarice su joj glavni adut te i njih izvozi u velikoj meri. Na osnovu podataka iz 2015. godine u koje sam imao uvid ruska privreda je najviše izvozila sledeće (Worlds Richest Countries, 2015):

- Nafta (koja čini 50,6% izvoza) ili 168,7 milijardi dolara
- Gvožđe i čelik (4,5% izvoza) ili 14,9 milijardi dolara
- Đubriva (2,6% izvoza) ili 8,6 milijardi dolara
- Mašine (2,4% izvoza) ili 8,1 milijarda dolara
- Drago kamenje i plemeniti metali (2,2% izvoza) ili 7,4 milijarde dolara
- Aluminiјum (2,1% izvoza) ili 6,9 milijardi dolara
- Drvo (1,8% izvoza) ili 6,2 milijarde dolara
- Žitarice (1,7% izvoza) ili 5,5 milijardi dolara
- Bakar (1,2% izvoza) ili 4,2 milijarde dolara
- Neorganske hemikalije (1,1% izvoza) ili 3,7 milijardi dolara

Pad cene nafte na svetskom tržištu kao i sankcije koje su joj uvedene u velikoj meru pogodile su rusku privredu. Ako uzmemo u obzir da najveći procenat ruskog izvoza čini nafta i izanaliziramo budžetske prihode ranijih godina, možemo sa apsolutnim pravom reći da pad cene nafte za samo jedan dolar Rusiji stvara deficit od milijardu dolara. Nije teško zamisliti koliki bi tek uticaj neki veći pad imao na ruski budžet i rusku ekonomiju u celini. Rusija bi morala da troši svoje rezerve, smanjivala bi se budžetska potrošnja, devalvira valuta, rasla inflacija. To bi dalje vodilo ka padu privrednih aktivnosti u svim sferama. To su samo neki od mogućih scenarija. Velika prednost Rusije je što ima izuzetno nizak nivo državnog i korporativnog duga pa državi samim tim i privredi ne pretili bankrot. Opet, sve zavisi od cene nafte, a ako uzmemo u obzir da je Ministarstvo energetike potvrdilo da naftne kompanije u Rusiji mogu da funkcionišu i posluju sa cenom od 40 \$ po barelu onda nema razloga za brigu. Pozitivna strana ovih sankcija svakako je ponovno otrežnjenje ruske poljoprivrede, u smislu da Rusija ponovo teži i kao glavni cilj nameće samoodrživost po pitanju prehrambenih proizvoda. Dokaz tome su i podaci koji kažu da je proizvodnja mesa i mesnih prerađevina porasla za 13.5 % u odnosu na prethodnu godinu, trend rasta je zabeležen i u proizvodnji stoke, ribe, voća, povrća, mlečnih prerađevina. Rusija beleži rekordan preokret, zahvaljujući ovim sankcijama postaje 2 svetski proizvođač margarina i predviđa se da će do 2025. godine izbiti na prvo mesto po proizvodnji ovog ne tako beznačajnog proizvoda. Stav je vlade da Rusija ima i plodne zemlje na pretek a 41 milion hektara se vodi kao zapušteno, pa je logično zaključiti da se zasejane površine mogu izuzetno brzo i lako proširiti. Ako dodamo i to da u Rusiji po zvaničnim procenama ima oko 1.6 miliona ljudi sa visokim obrazovanjem baš iz oblasti poljoprivrede, možemo samo reći da ruska poljoprivreda ima svetlu perspektivu. Pored ovoga moramo uzeti u obzir i izjave raznih ruskih zvaničnika, pre svega ruskog ministra poljoprivrede Aleksandra Tkačeva (Alexander Tkachev) koji tvrde da je Rusija procvetala zahvaljujući ovim sankcijama (Embargo protiv Rusije može doneti dobro Rusiji?, 2016), sve ovo gore navedeno su činjenice koje potvrđuju samo jedno a to je da ove sankcije imaju i pozitivan efekta na rusku ekonomiju.

6 ZAKLJUČAK

Reforma sama po sebi ima jednu hamletovsku suštinu koje se ogleda u pitanju menjati se ili propadati. I ako ona po definiciji predstavlja pre svega promenu zakonodavstva ili načina rada društvene uprave, ima za težnju da poboljša opšte stanje u nekom društvu ili državi, nekad ipak uspe da u ozbiljnoj meri uzdrma temelje nekog društvenog, političkog i ekonomskog poretka. Reforma iz 1861. godine koja je sprovedena u Rusiji za vreme cara Aleksandra II uspela je da u znatnoj meri pomogne usnuloj ruskoj carevini ali je i u nekoj meri uzdrmila njene temelje otvorivši put osnivanju raznih organizacija. Ono što jeste rezultat ove agrarne reforme svakako je ukidanje kmetstva, koje je bilo preko potrebno Rusiji za dalji ekonomski rast i razvoj. I ova reforma kao i sve druge imaju dugačak razvojni put pa se njeni rezultati osete tek godinama kasnije, u ovom slučaju možda čak i decenijama. Kao dokaz ovoj tvrdnji svakako moram navesti da je državni prihod Rusije 1897. godine bio 1,4 milijarde rubalja sa konstantnim rastom u narednom periodu, zahvaljujući ovoj reformi ruska industrija je učestvovala svoju proizvodnju jer je veliki broj kmetova prešao u gradove, od 1880. godine tempo privrednog rasta je prelazio 9% godišnje, zahvaljujući ovoj reformi Rusija izbija u prvi plan kao proizvođač glavnih poljoprivrednih kultura i kao takva dobija epitet "hranioca Evrope". Dakle reforma iz 1861. godine i kasnije Stolipinove reforme su postigle ono što im je i bio početni cilj a to je da se životni standard ove klase podigne na jedan viši nivo.

Možda je bilo lažnih obećanja, možda je bilo mnoštvo prepreka, možda je i prošlo mnogo vremena da bi se došlo do cilja, ali se pred početak XX veka u rukama seljaka našlo preko 85% obradive zemlje i time je ispunjen nacionalni interes i otvoren put daljem razvoju ruske države. Možemo slobodno reći da se Rusija danas nalazi pod teškim pritiscima međunarodne zajednice, nametnute su joj sankcije kao svojevrsan jaram zapada ali i u toj situaciji ona odoleva i u prvi plan kao jasan cilj nameće samoodrživost prehrambene industrije i agrarno pitanje izbija na čelnu poziciju gde mu je i mesto. Očekivanja su velika i optimistična, preduslovi za dalji razvoj ruske privrede postoje a na nama ostaje da vidimo da li će Rusija trijumfovati i na ovom iscrpljujućem putu.

CITIRANI RADOVI

- Embargo protiv Rusije može doneti dobro Rusiji?* (2016). Retrieved: August 26, 2016, from Agroinfotel: <http://agroinfotel.net/>
- Ivanovič, A. M. (2001). *Istorija bor'by s korruptsiyey v Rossii. 182-189*. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta.
- Jelačić, A. (1929). *Istorija Rusije, Velike reforme, reakcija i revolucija*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Nafziger, S. (2014). *Understanding the Process of Russian Serf Emancipation*. Williams College.
- Rasulov, A. M. (2006). *K voprosu ob istoricheskikh kornyakh korruptsii 132-138*. Vestnik instituta istorii, arkheologii i etnografii (8).
- World's Richest Countries*. (2015). Retrieved August 25, 2016, from [worldsrichestcountries.com](http://www.worldsrichestcountries.com/): <http://www.worldsrichestcountries.com/>

Datum prve prijave: 26.08.2016.
Datum prijema korigovanog članka: 12.09.2016.
Datum prihvatanja članka: 19.10.2016.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – **APA Sixth Edition:**

Bursać, B., & Glumac, S. (2017, July 15). Agrarna reforma u Rusiji u XIX veku i njen uticaj na rusku privredu. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transactions*, 5(2), 10-17. doi:10.12709/fbim.05.05.02.02

Style – **Chicago Sixteenth Edition:**

Bursać, Boris, and Stanislav Glumac. "Agrarna reforma u Rusiji u XIX veku i njen uticaj na rusku privredu." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transactions* (MESTE) 5, no. 2 (July 2017): 10-17.

Style – **GOST Name Sort:**

Bursać Boris and Glumac Stanislav Agrarna reforma u Rusiji u XIX veku i njen uticaj na rusku privredu [Journal] // *FBIM Transactions* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 10-17..

Style – **Harvard Anglia:**

Bursać, B. & Glumac, S., 2017. Agrarna reforma u Rusiji u XIX veku i njen uticaj na rusku privredu. *FBIM Transactions*, 15 July, 5(2), pp. 10-17.

Style – **ISO 690 Numerical Reference:**

Agrarna reforma u Rusiji u XIX veku i njen uticaj na rusku privredu. **Bursać, Boris and Glumac, Stanislav**. [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transactions*, Vol. 5, pp. 10-17.

ČOVEK-U-SREDINI NAPADI I INTERNET STVARI

MAN-IN-THE-MIDDLE ATTACKS AND INTERNET OF THINGS

Zoran Čekerevac

Faculty of Business and Law, "Union - Nikola Tesla" University in Belgrade, Serbia

Zdenek Dvorak

Faculty of Security Engineering, University in Žilina, Slovakia

Ludmila Prigoda

Faculty of Economics and Service, Maykop State Technological University, Maykop, Russia

Petar Čekerevac

Hilltop Strategic Services, Belgrade, Serbia

©MESTE

JEL Category: **L86, O33**

Apstrakt

Izvanredno brz razvoj računara i računarskog softvera su neki od uzroka sigurnosnih propusta koji napadačima omogućavaju uspešno izvođenje napada na informacione sisteme njihovih korisnika. Masovno širenje Interneta stvari će napraviti veću razliku između trenutnog shvatanja Interneta, koje se ogleda u "dot-com", "društvenim mrežama" i veb "iskustvu", i novog Interneta koji će dobiti nove i revolucionarne aplikacije sa potencijalom da značajno poboljšaju kvalitet života. S obzirom na to da se različiti uređaji već isporučuju sa ugrađenim računarskim komponentama i sa mogućnošću povezivanja sa Internetom i mogućnostima međusobne komunikacije sasvim je realno da budu izloženi nekim varijantama napada koji su već viđeni u dosadašnjoj praksi. U ovom radu su analizirani neki aspekti "čovjek u sredini" napada u vezi sa Internetom stvari. Posle kratkog uvodnog izlaganja o Internetu stvari i "čovjek u sredini" napadu, u radu je prikazana tehnologija izvođenja ovog napada, kao i eventualne koristi koje napadač može imati od uspešno izvedenog napada. Takođe, prikazani su i neki poznatiji primeri uspešno izvedenih napada, kao i neki od načina zaštite od tih i sličnih napada. Razmotrene su i ekonomske posledice

Adresa autora zaduženog za korespondenciju:

Zoran Čekerevac

[✉ zoran@cekerevac.eu](mailto:zoran@cekerevac.eu)

ovakvih napada. U zaključku je prikazan rezime cele analize uz pretpostavke o budućem razvoju Interneta stvari i napadima na priključene uređaje.

Ključne reči: Internet stvari, čovek u sredini, internet prisluškivanje, komunikacije

Abstract

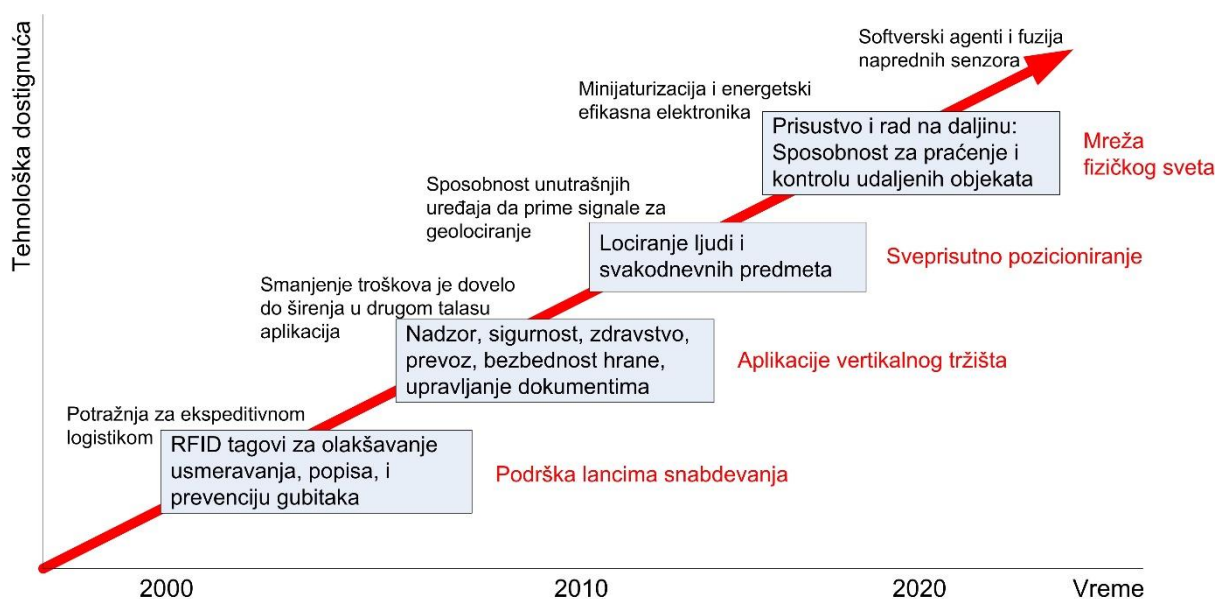
A rapid development of computers and computer software are some of the causes of the security vulnerabilities that allow attackers to successfully carry out attacks on information systems of their users. The massive spread of the Internet of Things will make a greater difference between the current understanding of the Internet, which is reflected in the "dot-com", "social networks" and web of "experience", and the new Internet that will enable new and revolutionary applications with the potential to significantly improve the quality of life. Given that different devices have come with embedded computer components and connectivity to the Internet, and the possibilities of mutual communication, it is realistic they will be exposed to some variants of attacks that have been seen in practice so far. This paper analyzes some aspects of the "man in the middle" attacks related to the Internet of things. After a short introductory presentation on the Internet of things and "man-in-the-middle" attack, the paper presents the technology of this attack, as well as the benefits that an attacker could have from a successful attack. Also, here are shown some known examples of successful attacks, the economic consequences of such attacks, as well as some of the ways of protection against these and similar attacks. The conclusion shows the summary of the whole analysis together with the assumptions on the future development of the Internet of things and the possible attacks on the connected devices.

Keywords: Internet of things, man-in-the-middle, IT, Internet, eavesdropping, ARP poisoning, DNS spoofing, SSL hijacking

1 UVOD

„Internet Stvari“ (IoT), kao sistem međusobno povezanih računarskih uređaja, svojim ubrzanim razvojem i distribucijom u žiži je interesovanja korisnika Interneta, posebno korisnika pametnih uređaja. Tome u prilog ide činjenica da IoT nije

ograničen samo na mehaničke i digitalne mašine, već obuhvata i druge predmete, životinje, pa čak i ljude. Zajedničko im je da poseduju jedinstvene identifikatore koji imaju sposobnost da prenose podatke preko mreže. Zbog toga se danas često koristi, kao termin sa najširim značenjem, i termin „Internet svega“.

Slika 1 Razvoj Interneta Stvari

Izvor: Autori na osnovu (Mouser, 2015)

Internetom stvari omogućena je međusobna komunikacija priključenih uređaja putem Interneta. Priključeni uređaji poseduju ugrađenu inteligenciju koja im omogućuje da prate i analiziraju podatke i preduzimaju mere bez ljudske intervencije. Veštačka inteligencija čini ove sisteme mnogo efikasnijim za obavljanje mnogih poslova.

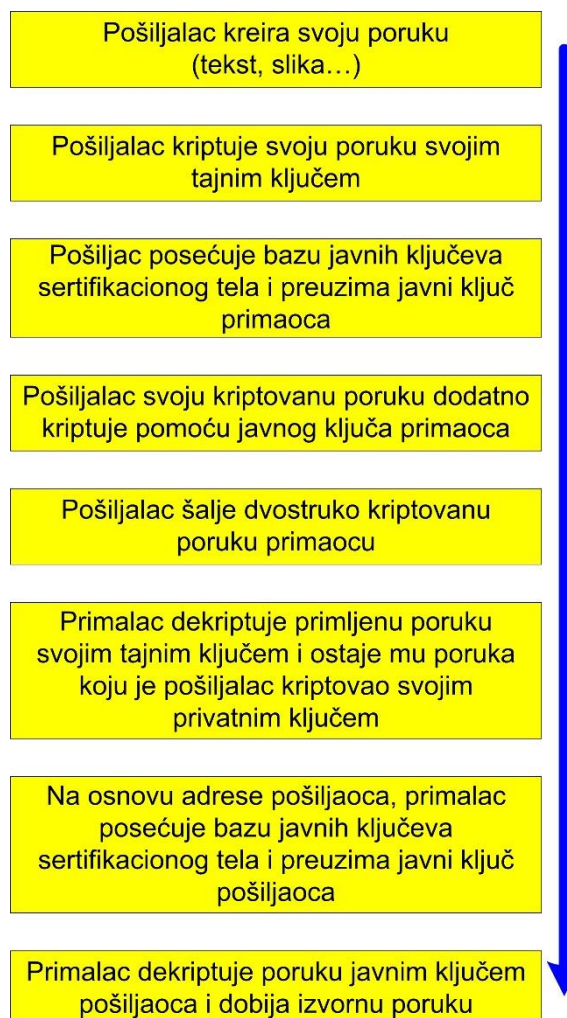
Vizualizacija razvoja Interneta stvari prikazana je na slici 1. Predviđa se da će u 2020-oj godini 50 milijardi uređaja biti priključeno na Internet. Takvo masovno širenje IoT će izazvati veću razliku između trenutnog shvatanja Interneta, koji se sveo na „dot-com“, „društvene mreže“ i veb „iskustva“, i novog Interneta koji će dobiti nove i revolucionarne aplikacije sa potencijalom da značajno poboljšaju kvalitet života. To će promeniti način na koji ljudi žive, uče, rade i zabavljaju se. (Evans, 2011). Pametni kućni uređaji u okviru pametne mreže mogu da reaguju na spoljašnje komande i da usklađuju svoj rad. Npr. u situacijama vršnog opterećenja električne mreže, da bi se izbeglo preopterećenje mreže, kućni aparati bi mogli da redukuju sopstvenu potrošnju, pa eventualno i da se privremeno isključe, ako to ne ugrožava izvršenje zadatka. Već danas postoje uređaji u teretanama koji snimaju parametre rada srca vežbača i druge parametre koje preuzimaju sa mašine na kojoj vežbač vežba. Oni zatim računom obrađuju registrovane podatke i na displeju prikazuju rezultate treninga. Time se mogu optimizovati treninzi i postići bolji rezultati. Postoje i uređaji koji omogućavaju merenje nivoa šećera u krvi i koji mogu da aktiviraju insulinske pumpice kada je to potrebno. Mogućnosti su praktično neograničene.

Lepo je i korisno kada je pametni televizor, ili pametni sat, povezan sa Internetom i prima, ili šalje, podatke koje korisnik želi. Ali, pre nego što stignu do svoje konačne destinacije podaci prolaze kroz sva četiri sloja TCP/IP modela, a svi oni su izloženi brojnim rizicima. Sa intenzivnim korišćenjem skladišta podataka smeštenih u Oblaku, može se reći da se pojavio i peti sloj, sloj Oblak. Postoji niz načina da ovaj sloj bude napadnut, počevši od napada sa primenom brutalne sile pa do sofisticiranijih napada krađom lozinki. Korišćenjem MITM napade moguće je promeniti podatke u sloju sesije. Ne treba izgubiti iz vida ni snifer napade, DoS napade, kao i napade upotrebom kompromitovanog ključa.

Sa rastom umrežavanja, sa rastom računarstva u oblaku, sa pojavom Interneta stvari (IoT) i Bring-Your-Own-Technology (BYOT), napadači pronalaze nove načine kako da MITM napad ponovo postane atraktivan. Cilj ovog rada je da predstavi kratku analizu tehnologije MITM napada zajedno sa nekim primerima napada ove vrste i nekim ekonomskim faktorima s tim u vezi.

2 TEHNOLOGIJA MITM

Čovek u sredini napad je postojao i mnogo pre pojave kompjutera. Za prikaz osnova MITM napada može da se koristi primer zlonamernog poštarara koji otvara pisma ljudima i čita ih ili menja njihov sadržaj pre nego što dostavi pismo primaocu.

Slika 2. Algoritam slanja poruka na siguran način

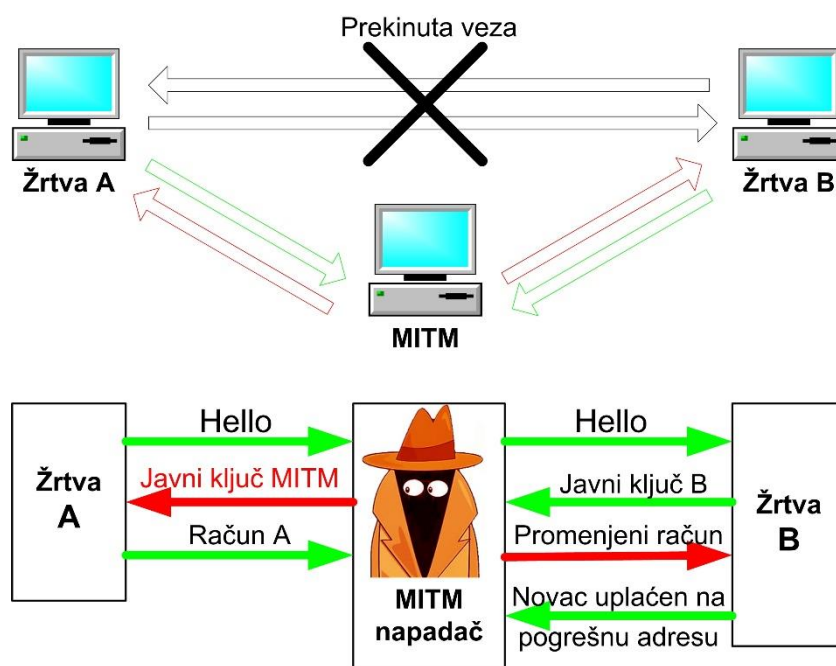
Za pružanje usluga na bezbedan način većina internet aplikacija teži ka tome da koristi kriptovane veze koje nude TLS/SSL protokoli. Ovaj skup protokola obezbeđuje „point-to-point“

konekcije koje omogućavaju privatnu i bezbednu razmenu poruka između dve autentifikovane strane, kao što je prikazano na slici 2.

Međutim, zbog složenosti u administraciji, TLS/SSL se uglavnom koriste tako da samo jedan učesnik potvrđuje vezu. Pored toga, SSLv3 ne vrši validaciju određenih delova podataka koji prate svaku poruku (Jovanović, Maček, Franc, & Mitić, 2016). Ovaj način rada predstavlja slabost, koja se može iskoristiti za napad. Ta slabost je otkrivena septembra 2014. godine, pa je SSLv3 protokol zamenjen TLSv1.0 protokolom. Preporučeno je da se SSLv3 protokol potpuno isključi iz upotrebe zbog svojih slabosti, ali ga neki serveri i dalje koriste kako bi održali kompatibilnost sa IE6. Prema (Mutton, 2016), 95% HTTPS servera je podložno jednostavnim MITM napadima. Samo 1

od 20 HTTPS servera ispravno implementira HTTP Strict Transport Security mehanizam, široko podržane bezbednosne funkcije koja sprečavaju posetioce da ostvare nekriptovane HTTP veze sa serverom.

MITM napadač koristeći različite tehnike želi da presretne poruke između dva čvora. Kada uspe da prekine vezu svojih žrtava, on dolazi u situaciju da može da preuzme ulogu posrednika. Primer jednog MITM napada prikazan je na slici 3. Da bi korisnik A poslao (pred)račun korisniku B na "siguran" način, on želi da pošalje kriptovanu poruku. Komunikaciju počinje slanjem poruke "Hello" i od sertifikacionog tela traži javni ključ primaoca (pred)računa B. Pošto je veza prekinuta, umesto sertifikacionog tela poruku prima MITM napadač.

Slika 3 Jedan primer MITM napada
Izvor: Autori na bazi (DuPaul)

On prosleđuje poruku sertifikacionom telu sa svojim parametrima, primljeni (svoj) javni ključ šalje pošiljaocu A i prati njegovu reakciju. Pošiljalac A nesvesan da je poruku primio od napadača šalje dvostruko kriptovanu poruku koju napadač može da dekriptuje svojim privatnim ključem i javnim ključem pošiljaoca. Zatim napadač menja parametre u (pred)računu, preuzima javni ključ žrtve B i šalje joj svoju dvostruko kriptovanu poruku. Žrtva B dekriptuje primljenu dvostruko kriptovanu poruku svojim

privatnim ključem i javnim ključem napadača. Ukoliko ne proverava sertifikate i ne primeti zamenu pošiljaoca, smatrajući da je primila traženi (pred)račun, žrtva B plaća novac na pogrešan račun u banci i počinje da čeka isporuku plaćene robe. Žrtva A nije svesna da je novac uplaćen, a žrtva B nije svesna da je novac uplaćen na pogrešan račun. Napadač uzima deponovana sredstva, nestaje, i ostavlja žrtve da se posle isteka roka isporuke sude. Ova vrsta napada se zove manipulacija. Napadi pri kojima se poruke

samo čitaju i prosleđuju nepromenjene pripadaju drugoj grupi MITM napada, prisluškivanju. Slaba karika u ovom napadu je komunikacija sa sertifikacionim telom, pošto napadač ostavlja svoj trag. Ukoliko napadač uspe da na neki od načina zaobiđe sertifikaciono telo, ima velike šanse na uspeh i kod iskusnijih korisnika.

MITM napadi mogu da se sprovode na nekoliko načina:

- Trovanje ARP keša;
- Trovanje DNS keša;
- Otmica sesije; ili
- SSL otmica.

Ove metode su u detalje objašnjene u brojnoj literaturi i ovde neće biti detaljnije razmatrane.

U okviru ovih metoda mogu se koristiti dsniff aplikacije za prikupljanje tekstualnih podataka na nesigurnim vezama, što im je i osnovna funkcija. Dsniff, skup alata za analizu mrežnog saobraćaja, prikuplja korisnička imena i lozinke, adrese posećivanih veb stranica, sadržaj i-mejl poruka i sve ono što se po mreži kreće u obliku čistog teksta. Kada jednom uhvatiti korisničko ime i lozinku, napadač ima sve što mu je potrebno za napad. Napadač može imati i dodatne pogodnosti ako administrator koristi isto korisničko ime i lozinku za sve usluge i sisteme. U okviru dsniff paketa alata nalaze se i alati arp spoof, dnsspoof i macof koji mogu olakšati presretanje mrežnog saobraćaja normalno nedostupnog napadaču (na primer, zbog Layer 2 switching).

U prošlosti, MITM napadima su uglavnom pogađani laptop računari, ali, sada, zahvaljujući masovnoj primeni mobilnih telefona znatno veći broj korisnika može biti izložen napadima. Problem može postati još veći, jer je nedavna Simantekova studija pokazala da oko 50% ispitanika i ne razmišlja o zaštiti svojih podataka. (Covington, 2016). Povećavanje broja uređaja priključenih na Internet i širenje IoT predstavlja novu oblast koja će biti interesantna napadačima.

Jedan od prvih načina na koji se može izvesti napad je lokalni napad preko Ethernet veze ili Wi-Fi. Napadač sa pristupom lokalnoj kućnoj mreži može izvršiti napade na pametne kućne uređaje na dva načina: Cloud polling i direktna veza.

U slučaju Cloud pollinga, pametni kućni uređaj je u stalnoj komunikaciji sa Oblakom. Pametan uređaj stalno proverava Cloud Server da li je

dostupna novija verzija softvera. Ako jeste, tada on šalje svoj status. Ciljajući takvu aplikaciju, napadač može izvršiti MITM napad. On može da preusmeri mrežni saobraćaj korišćenjem npr. ARP trovanja. Za presretanje HTTPS saobraćaja napadač može da koristi samopotpisani sertifikat ili neke alate kao što su SSLstrip. Kada se veza vrši preko HTTPS, neki od pametnih uređaja ne proveravaju da li se može verovati sertifikatu. Prema (Barcena & Wueest, 2015), nijedan od uređaja koji su oni testirali ne vrši međusobnu obostranu SSL autentifikaciju. Uglavnom se vrši samo autentifikacija servera, a većina uređaja u potpunosti ignoriše sertifikat omogućavajući napadaču da koristi ukradene ključeve bez ikakvih problema.

U slučaju direktne veze, uređaji komuniciraju sa habom ili aplikacijom u istoj mreži. SSDP i UPnP (Simple Service Discovery Protocol i Universal Plug and Play) protokoli mogu da se koriste za otkrivanje uređaja. Svaki napadač može da uradi to isto. Na ovaj način, mobilna aplikacija može da pronađe nove uređaje skeniranjem i ispitivanjem, na određenom portu, svake IP adrese na lokalnoj mreži.

O traganju za žrtvama, auto detekciji lokalnih interfejsa i podrazumevanih mrežnih prolaza, kao i o podešavanjima MITM napada za žrtve, rutere, IP prosleđivanje, i vraćanje žrtve u prvobitno stanje nakon napada, može se naći u brojnim izvorima, npr. (Edwards, 2016), (How to conduct a simple man-in-the-middle attack, 2014) ili (Kapil, Manoj, & Borade, 2016), pa to ovde neće biti dublje analizirano.

Blutut sa niskom potrošnjom (BTLE, ili BLE), poznat i kao Bluetooth-Smart je novi način modulacije definisan u Bluetooth Core Spec 4.0. (Marquess & et al., 2010) Ova tehnologija je u velikom usponu, a može da se koristi za mnoge namene, uključujući i senzore, kućnu automatizaciju, kućne aparate, medicinska sredstva, brave, alarme, i druge „pametne“ stvari. Pametni uređaji, koji je koriste, a samim tim i IoT, mogu biti ugroženi blutut hakovanjem.

Neko može reći da je operativni domet blutut uređaja ograničen i da je MITM napad teško izvršiti zato što napadač mora da bude blizu napadnutih uređaja. Ali, BLE može imati domet i veći od 100 m. Osim toga, u nekim slučajevima, uređaji i ne moraju da budu blizu jedan drugom.

Napadač može da prenese pakete daljinski, preko Interneta.

Neke mobilne aplikacije poseduju mogućnost prenosa podataka direktnim kontaktom uređaja ili prinošenjem drugog uređaja u blizinu prvog uređaja. Te karakteristike se mogu zloupotrebiti približavanjem pametnog telefona, na kome se izvršava zaražena aplikacija, u opseg dometa telefona. Takvim malverom se upravlja daljinski, a teoretski je moguće izvršiti i masovni napad. (Jasek S. , 2016)

U svom radu, Slawomir Jasek (2016) je utvrdio da je sve veći broj blutut uređaja koji se koriste za ulaz bez ključa i mPOS sistema podložan MITM napadima. On je naveo da, iako BLE specifikacija obezbeđuje sigurne veze enkripcijom na sloju veze, putem bele liste uređaja, i povezivanja, „kompanije često nepravilno primenjuju ove mere zaštite i ovaj nedostatak može da dozvoli napadačima da kloniraju BLE uređaje.“ Nakon kloniranja, napadači „mogu da dobiju neovlašćeni pristup fizičkim uređajima kada se pametni telefon koristi kao kontrolor uređaja“, kao i hvatanje podataka i manipulaciju podacima prenetih između dva BLE uređaja.“ Jasek procenjuje da je 80 odsto BLE pametnih uređaja podložno MITM napadima. (Spring, 2016)“ Po ovom istraživanju, IoT uređaji su pogrešno konfigurisani i omogućavaju hakerima da koristeći neke od hakerskih alata, kao npr. GATTacker, ostvare MITM napad. Jasek je objasnio da pomoću nekoliko jednostavnih trikova, napadač može da navede žrtvu da se umesto na pravi uređaj poveže na napadačev. Korišćenje uobičajenih mana, uključujući i nepravilnu autentifikaciju i statičke lozinke, može da omogući napadaču da preuzme kontrolu nad pametnim bravama i pametnim kućama (Spring, 2016)“.

3 KOLIKO SU ČESTI MITM NAPADI U IOT?

Postoje milijarde ugroženih IoT uređaja, i njihov broj rapidno raste. Većina njih je uvek uključena i boravi na nenadgledanim mrežama. Ako ove mreže omogućavaju veze velike brzine, kompromitovani uređaji mogu da budu učesnici masovnog DDoS napada. Takvi uređaji su već

korišćeni za DDoS napade, slanje spam poruka, otmicu MITM akreditiva, pravljenje haosa na internetu, kao i za druge zlonamerne aktivnosti. Jedan od masovnih napada koji je uključio IoT uređaje protiv provajdera Dyn je analiziran u (Gallagher, 2016). Ovde neće biti detaljnije analizirani DDoS napadi, već će se uglavnom razmatrati rizici povezani sa uređajima kao što su automobili, veb kamere, digitalni video rekorderi, kablovska televizija, satelitski set-top boksovi, mobilni telefoni, itd. Svi ovi uređaji ne zahtevaju neko posebno održavanje i imaju nizak nivo interakcije. Korisnici su na to navikli i obično nisu ni svesni da mogu da budu žrtve potencijalnih napada.

Širenjem IoT, MITM napadi će postati sve veći izazov. Jedna vrsta MIT IoT napada cilja pametne telefone i koristi slabu validaciju sertifikata. Drugi primer, bliži kućnim uređajima, može biti ilustrovan IoT frižiderima koji prikazuju Google kalendar korisnika.

Barcena i Wueest, su u svom istraživanju (2015) analizirajući mrežni saobraćaj, primetili da "LightwaveRF smart hub generiše određeni mrežni saobraćaj pri svakom restartovanju i svakih 15 minuta da bi proverio da li treba ažurirati softver". Uređaj je ostvarivao komunikaciju sa udaljenim TFTP¹ serverom na Internetu. Kako je TFTP protokol vrlo bazičan fajl transfer protokol, ova veza nije kriptovana ni autentifikovana. Zbog toga može vrlo lako da postane predmet MITM napada.

Symantec je analizirao 50 pametnih kućnih uređaja uključujući Pametne termostate, pametne brave, pametne sijalice, pametne detektore dima, pametne sisteme za upravljanje energijom, itd., i ustanovio da nijedan od uređaja nije primenjivao jake lozinke, nije koristio međusobnu potvrdu identiteta, ili se štitio od napada grubom silom. Skoro 2 od 10 mobilnih aplikacija, koje su se koristile za kontrolu testiranih IoT, nisu koristile Secure Sockets Layer (SSL) za kriptovanje komunikacije u oblaku. Testirana IoT tehnologija je takođe sadržala mnoge uobičajene ranjivosti. (Barcena & Wueest, 2015)

U leto 2014. godine, Samsung je izneo na tržište svoj RF28HMELBSR pametni frižider. Frižider je

¹ TFTP – Trivial File Transfer Protocol

imao implementiran SSL, ali nije verifikovao SSL sertifikate. Ova slabost može dovesti do izvođenja uspešnog MITM napada i krađe korisnikovih Google akreditiva. (Gregg, 2015) Neverifikacija SSL sertifikata omogućuje MITM napade protiv drugih veza, uključujući i one koje se koriste za preuzimanje informacija iz Gmail kalendara za prikaz na ekranu frižidera. Korišćenjem MITM je moguće ukrasti žrtvine Google akreditive. Prema (Venda, 2015), potencijalni rizik nastaje kada se terminal povezuje sa serverom radi ažuriranja. Tokom testiranja bezbednosti, bilo je moguće izolovati URL <https://www.samsungotn.net>. Ovaj URL se takođe koristi kod Samsung televizora, itd., ali komunikacija između frižider-terminala i servera za ažuriranje tokom testiranja nije mogla da bude presretnuta..

I drugi uređaji povezani sa IoT takođe mogu biti žrtve MITM napada. Lako je zamisliti scenario u kome zlonamerni konkurent poželi da lažira podatke o temperaturi uređaja, promeni ih i dostavi ih nadzornom sistemu. Dobivši lažne podatke, regulator temperature može ostaviti mašine bez dovoljnog hlađenja što može da dovede do pregrevanja mašine i samim tim i prekida proizvodnje. Osim zaustavljanja proizvodnje, to može da izazove i fizičko oštećenje mašine i finansijsku štetu radnoj organizaciji. (Simko, 2016)

Jedan od razloga zašto su IoT uređaji atraktivni napadačima je da se mnogi od ovih uređaja isporučuju sa nesigurnim podrazumevanim vrednostima podešavanja. Ovo se pre svega odnosi na (Arbor, 2016):

- podrazumevane administrativne akreditive;
- otvoren pristup sistemima za upravljanje preko internet-orijentisanih interfejsa na ovim uređajima;
- ugrađene sisteme koji se retko, ako se uopšte, ažuriraju;
- nedostatak pružanja bezbednosnih popravki. Mnogi od proizvođača uopšte i ne vrše ažuriranje softvera, a pored toga,
- isporučuju se sa nesigurnim, daljinski iskoristivim kodom.

Jedno moderno motorno vozilo može biti povezano sa više mreža, uključujući mrežu mobilne telefonije, blutut, Wi-Fi i ožičeni mobilni Eternet. Ove prednosti se javljaju i kao dodatni rizik. Jedan od nedavnih MITM napada na

pametna motorna vozila desio se u julu 2015, kada je hakovan Jeep Cherokee. Bez upotrebe važnih mera bezbednosti, hakeri mogu da dođu u poziciju da mogu da kontrolišu osnovne funkcije vozila, kao što su kočenje, upravljanje i/ili ubrzavanje, što bi moglo da bude veoma opasno. (Simko, 2016)

Prema SEC Consult i analizi u kojoj su posebnu pažnju posvetili kriptografskim ključevima, njihovi istraživači su pregledali firmver imidže više od 4000 uređaja proizvedenih od strane više od 70 proizvođača i otkrili više od 580 jedinstvenih privatnih. Upoređujući svoje rezultate sa podacima iz Internet-Wide Scan Data Repository (Scans.io i Censis.io) otkrila su da je njihov skup rezultata sadržao (SEC Consult, 2015):

- „privatne ključeve za više od 9% svih HTTPS hostova na Vebu (~ 150 serverskih sertifikata, koji se koriste na 3,2 miliona hostova) i
- privatne ključeve za više od 6% svih SSH hostova na Internetu (~ 80 SSH host ključeva koji se koriste na 900 hiljada hostova)“

Pored toga, oni su oporavili oko 150 HTTPS server sertifikata koji se koriste na 3,2 miliona uređaja, a zajedno sa 80 SSH host ključeva, koriste na najmanje 900 hiljada uređaja. U tu analizu su bili uključeni različiti uređaji: Internet mrežni prolazi, modemi, ruteri, IP kamere, VoIP telefoni, itd.

U narednom poglavlju će biti razmotreni još neki od MITM napada i ekonomske posledice tih napada.

4 EKONOMSKE POSLEDICE MITM NAPADA

Veoma je teško naći tačne podatke o gubicima usled MITM napada. MITM napadi obično ciljaju pojedince, a oni ne objavljuju svoje gubitke. Kompanije često i ne žele da kažu korisnicima da njihovi proizvodi mogu biti žrtva MITM napada. Stoga, lako je zaključiti da su objavljeni napadi samo vrh ledenog brega. Definisane troškova povezanih sa posledicama MITM napada je još teže kada se MITM napadi posmatraju kao komponenta ostalih poznatih napada, uključujući i DDoS.

Ranije opisana situacija u kriptografiji može dovesti do velikih gubitaka uzrokovanih budućim MITM napadima. Situacija sa reciklažom

kriptografskih ključeva postaje još teža kada se uzme u obzir da se mnogim od uređaja može pristupiti iz javne mreže. Ovo omogućava MITM napadu lako otkrivanje akreditiva i/ili otmicu sesije.

Pomenuto hakovanje vozila Jeep dovelo je do toga da FIAT Chrysler opozove 1,4 miliona vozila, i automobila, i kamiona. (AP, 2015) Za proizvođača, FCA SAD, to je značilo veliku neprijatnost i velike potencijalne gubitke oko slanja više od milion USB memorija sa zakrpama za softver, ali ovi gubici mogu da budu i veći kada se uzmu u obzir gubici zbog gubljenja dobre reputacije i smanjenja blagonaklonosti klijenata. S druge strane, za korisnike, osim gubitka vremena, hakovanje vozila bi moglo da znači i gubitak njihovih (i ne samo njihovih) života.

Imajući u vidu mogućnost napada i sa njima povezanih gubitaka, korisnici Interneta imaju razloga da misle i o deljenju rizika sa osiguravajućim društvima. „Sajber osiguranje može da obezbedi dragocen i fleksibilan alat za pokrivanje mnogih vrsta sajber gubitaka.“ (Watson, 2016) Dobro je da se obezbedi pokrivenost štete od najčešćih mogućih napada, na najširim osnovama i to pre nastale štete. Ali, da bi se uspešno preneo rizik, zbog brzog razvoja u ovim oblastima, pokrivenost mora da bude fleksibilna i da nastupi pre nastanka štete, da bude proaktivna.

Na kraju, ali ne nevažne, su moguće štete koje bi mogle da budu uzrokovane MITM napadom u kombinaciji sa kriptanalizom RSA algoritma. Takav napad, uz upotrebu skromnih računarskih resursa, može ugroziti bezbednost svakog od veb sajtova u slučajevima korišćenja 512 bitnih RSA ključeva. (Jovanović, Maček, Franc, & Mitić, 2016)

5 KAKO SE IOT MOŽE ZAŠTITI OD MITM NAPADA?

Potpuna eliminacija MITM napada je veoma težak zadatak, ali pažljivi korisnik može da značajno smanji rizik.

Zbog velikog broja funkcija koje svaki računar poseduje, postoje različite vrste MITM napada, ali i različite vrste odbrane koje se mogu primeniti. Iako ne postoji čarobni štapić koji može zaštititi IoT uređaj ili računar od svih napada, jedan od najboljih pristupa je da se o zaštiti razmišlja još u fazi kreiranja mreže, a zatim da se redovno ažurira

operativni sistem. Mnogi uređaji su jedinstveni, napravljeni za posebne namene i stoga je i njihova zaštita specifična pa, u izvesnoj meri, može biti i lakša. Međutim, broj i raznovrsnost uređaja, i težnja da se primenjuju jeftinija rešenja su takođe i otežavajuća okolnost. Ovi uređaji se često puštaju u prodaju sa sigurnosnim propustima, pa mogu biti podložni MITM napadima.

U stabilnim uređajima, koji se nalaze u sigurnim privatnim mrežama, prva linija odbrane je na nivou rutera, a druga na nivou uređaja. S obzirom na činjenicu da su uređaji stalno povezani sa Internetom, da svaki uređaj ima svoj originalni softver i da se ga korisnici retko kontrolišu, moguće zaštita se svodi na odgovarajuću konfiguraciju fajervola i periodično (redovno) ažuriranje softvera iz proverenih izvora. Gde je to moguće, treba koristiti SSL sertifikate i jaku enkripciju između klijenta i servera. Ako se konfiguracija mreže retko menja, moguće je napraviti listu statičkih ARP ulaza i rasporediti ih na klijente automatskom skriptom. Ovo može osigurati da se uređaji oslanjaju na svoj lokalni ARP keš umesto da se oslanjaju na ARP zahteve i odgovore (Sanders, Understanding Man-in-the-Middle Attacks – ARP Cache Poisoning (Part 1), 2010).

U slučaju prenosnih uređaja, MITM napade je moguće sprečiti time da se uređaji nikada ne povezuju direktno na Wi-Fi rutere nesigurnih mreža. U takvim mrežama treba koristiti dodatnu zaštitu kad god je to moguće, na primer, HTTPS Everywhere ili ForceTLS.

DNS spufing je po svojoj prirodi uglavnom pasivan, tako da je teško odbraniti se. Kod vrlo ciljanih napada sasvim je moguće da žrtva nikada neće znati da je bila napadnuta. Ali, postoji nekoliko stvari koje se mogu uraditi (Sanders, 2010A):

- obezbediti unutrašnje mašine;
- nemati nikakve veze sa DNS serverima;
- koristiti sistem za detekciju napada (IDS); i
- koristiti DNSSEC.

Isto tako, nekoliko stvari može da se uradi u odbrani od krađe sesije (Sanders, 2010B):

- koristiti onlajn bankarstvo od kuće;
- biti svestan opasnosti i pratiti stvari koje izgledaju neobično; i
- obezbediti sopstvene mašine, jer se takvi napadi uglavnom izvršavaju unutar mreže.

SSL otmicu je praktično nemoguće otkriti sa strane servera, ali neke stvari mogu da se urade na strani klijenta (Sanders, 2010C):

- obezbeđivanje sigurne veze primenom HTTPS;
- korišćenje onlajn bankarstva od kuće; i
- obezbeđivanje sopstvenih mašina.

Da bi se obezbedila pouzdana identifikacija uređaja učesnika u IoT komunikaciji, IoT mora da obezbedi veću primenu kriptografije javnim ključem (PKC). Glavni izazov pri korišćenju PKC je utvrđivanje da li je javni ključ autentičan i da li pripada određenom licu, ili je zamenjen od strane napadača. Verifikacija zahteva da digitalni sertifikat bude izdat od strane sertifikacionog organa od poverenja. Kada jednom komunikacija počne bezbedno, rizici povezani sa MITM napadom su značajno smanjeni.

Međutim, ključevi iz infrastrukture javnog ključa (PKI) mogu biti ugroženi, a to može uticati na druge uređaje. Jedan od bitnih elemenata je par javnog ključa i privatnog ključa (tzv. „root key“, ili „rut ključ“) generisanih od strane sertifikacionog tela. Ključna komponenta rada sertifikacionog tela je prihvatanje sertifikata izdatih od tog sertifikacionog tela u okviru pretraživača, na primer Microsoft, Opera itd. Baš to je ostvareno rut ključevima koje brauzer provajderi uključuju u svoje operativne sisteme. Kada je jednom rut ključ postao rut ključ od poverenja - bilo koji digitalni sertifikat izdat od tog sertifikacionog tela će se smatrati legitimnim. Kada napadač ostvari pristup rut ključu, on je u poziciji da potpiše maliciozni softver i kreira lažne potvrde. Rešenje je da se uključi „root of trust“ (RoT), skup funkcija u posebnoj računarskoj modulu koji kontrolišu kriptografski procesor na računarskoj platformi od poverenja. (Jamie, 2016)

Na kraju, neki od načina za smanjenje rizika od MITM napada na mobilne telefone, mogu da budu izbegavanje funkcija „Auto connect“ i „Reply“, izbegavanje upotrebe ugrađenih linkova na veb stranicama i mejlovima koji nisu od poverenja, kao i neotvaranje neočekivanih priloga. Treba ignorisati neočekivanu komunikaciju, ali i obratiti pažnju na eventualne nagle promene u poslovnoj praksi sa poznatim partnerima. Svaku takvu naglu promenu bi trebalo proveriti nekim drugim sredstvom komunikacije. Iako praktično ne postoji mogućnost potpune zaštite mobilnih telefona, rizik

se može smanjiti nekorišćenjem softvera iz neproverenih izvora i neuklanjanje ograničenja u proverenom softveru.

6 ZAKLJUČAK

Zaštita IoT uređaja zavisi od niza faktora, počevši od proizvođača samog uređaja i njegove koncepcije zaštite uređaja, pa sve do krajnjeg korisnika i njegovog shvatanja rizika i potrebe za neprestanim ažuriranjem softvera. Između svih faktora najizraženiji su identifikacija uređaja i kriptozastita veze uređaja i njegovog korisnika. Te komunikacije zahtevaju sertifikate za obostranu identifikaciju učesnika. S obzirom na to da već postoje milijarde uređaja i da njihov broj neprekidno raste, može se očekivati da će IoT uređaji vrlo često i dugo biti ugroženi, ako ništa drugo, a ono u periodu od momenta povezivanja uređaja na Internet do momenta otkrivanja ranjivosti uređaja. Ako se uzme u obzir i faktor „korisnik“ problem postaje izraženiji. Teško je verovati da će svaki korisnik redovno vršiti ažuriranje softvera svakog svog uređaja. Sa strane proizvođača, problem se pogoršava željom proizvođača da stalno snižava proizvodne troškove i koristi jeftinija rešenja. Jeftiniji proizvod vrlo često znači i od napada manje zaštićen proizvod. Posledica može da bude mnogo, ali jedna od njih je mogućnost da se napad sa jedne slabe tačke proširi na celu mrežu. Napadači su često u prednosti i u pogledu raspoloživog znanja i u pogledu opreme koja im stoji na raspolaganju.

MITM napadi svojim specifičnostima i raznovrsnošću opstaju kao efikasna tehnologija za vršenje napada i sticanje nelegalne koristi, posebno u kombinaciji sa drugim vrstama napada. Meta MITM napada su obično pojedinačni korisnici, a vrlo često takvi napadi ostaju neotkriveni i nezabeleženi u statistici. Kada se radi o kompanijama, one, i kada otkriju da su žrtve napada, vrlo često, iz marketinških razloga, nemaju interes da to i publikuju. Zbog toga se publikuju samo napadi širokih razmera koji se ne mogu prikriti ili bi njihovo prikrivanje moglo da dovede do enormnih gubitaka. Na osnovu analiziranih primera, analiza je pokazala moguće razmere posledica MITM napada na koje će uticati i rastući broj IoT uređaja. Istraživanje je pokazalo da pored izuzetnih potencijala IoT postoje i izuzetni rizici koji mogu nastati nedovoljnom zaštitom.

lako ne postoji magični štapić koji će obezbediti potpunu zaštitu, postoje dve magične reči koje mogu smanjiti probleme: prevencija i proaktivnost!

CITIRANI RADOVI

- AP. (2015, July 27). *Jeep Hacking Incident Leads to Fiat Chrysler Recall of 1.4M Vehicles*. Retrieved from Claims Journal: <http://www.claimsjournal.com/news/national/2015/07/27/264766.htm>
- Barcena, M. B., & Wueest, C. (2015, Mar 12). *Insecurity in the Internet of Things*. Retrieved from Symantec: https://www.symantec.com/content/en/us/enterprise/fact_sheets/b-insecurity-in-the-internet-of-things-ds.pdf
- Covington, M. (2016, Oct 8). *Free Wi-Fi and the dangers of mobile Man-in-the-Middle attacks*. Retrieved from betanews: <http://betanews.com/2016/10/08/free-wi-fi-mobile-man-in-the-middle-attacks/>
- DuPaul, N. (n.d.). *Man in the Middle (MITM) Attack*. Retrieved Nov 28, 2016, from Veracode: <http://www.veracode.com/security/man-middle-attack>
- Edwards, R. (2016, Aug 119). *Simple Man-in-the-Middle Script: For Script Kiddies*. Retrieved from Wonderhowto: <http://null-byte.wonderhowto.com/news/simple-man-middle-script-for-script-kiddies-0168192/>
- Evans, D. (2011, Apr). *The Internet of Things - How the Next Evolution of the Internet Is Changing Everything*. Retrieved from Cisco - White Paper: http://www.cisco.com/c/dam/en_us/about/ac79/docs/innov/loT_IBSG_0411FINAL.pdf
- Gregg, M. (2015, Dec). *How new technologies are reshaping MITM attacks*. Retrieved from TechTarget: <http://searchnetworking.techtarget.com/tip/How-new-technologies-are-reshaping-MITM-attacks>
- How to conduct a simple man-in-the-middle attack*. (2014). Retrieved from wonderhowto: <http://null-byte.wonderhowto.com/how-to/hack-like-pro-conduct-simple-man-middle-attack-0147291/>
- Jamie. (2016, Feb 12). *Protecting IoT Against Man-in-the-Middle Attacks*. Retrieved from Bizety: <https://www.bizety.com/2016/02/12/protecting-iot-against-man-in-the-middle-attacks/>
- Jasek, S. (2016). *GAttacking Bluetooth smart devices*. Retrieved from blackhat: <https://www.blackhat.com/docs/us-16/materials/us-16-Jasek-GAttacking-Bluetooth-Smart-Devices-Introducing-a-New-BLE-Proxy-Tool-wp.pdf>
- Jasek, S. (2016, Jul-Aug). *GAttacking Bluetooth Smart Devices - Introducing a New BLE Proxy*. *Black hat USA 2016* (p. 49). Mandalaya Bay, Las Vegas: Black hat. Retrieved from Black hat: <https://www.blackhat.com/docs/us-16/materials/us-16-Jasek-GAttacking-Bluetooth-Smart-Devices-Introducing-a-New-BLE-Proxy-Tool.pdf>
- Jovanović, M., Maček, N., Franc, I., & Mitić, D. (2016). Modern cyber security threats: On software vulnerabilities and threats. *Zbornik radova ZITEH-16* (pp. 1-10). Belgrade: IT Veštak.
- Kapil, J., Manoj, J., & Borade, J. (2016). A Survey on Man in the Middle Attack. *IJSTE*, 2(9), 277-280. Retrieved from http://www.academia.edu/24382368/A_Survey_on_Man_in_the_Middle_Attack
- Marquess, K., & et al. (2010, Jun 30). *Bluetooth specification version 4.0*. Retrieved from Bluetooth.org: https://www.bluetooth.org/docman/handlers/downloaddoc.ashx?doc_id=229737
- Mouser. (2015, Jun 23). *The Internet of Things Hits Its Stride*. Retrieved from Mouser Electronics: <https://www.eeweb.com/company-blog/mouser/the-internet-of-things-hits-its-stride>
- Mutton, P. (2016, Mar 17). *95% of HTTPS servers vulnerable to trivial MITM attacks*. Retrieved from Netcraft: <https://news.netcraft.com/archives/2016/03/17/95-of-https-servers-vulnerable-to-trivial-mitm-attacks.html>
- Sanders, C. (2010, Mar 17). *Understanding Man-in-the-Middle Attacks – ARP Cache Poisoning (Part 1)*. Retrieved from windowsecurity: http://www.windowsecurity.com/articles-tutorials/authentication_and_encryption/Understanding-Man-in-the-Middle-Attacks-ARP-Part1.html

- Sanders, C. (2010A, Apr 7). *Understanding Man-In-The-Middle Attacks – Part2: DNS Spoofing*. Retrieved from Windowsecurity: http://www.windowsecurity.com/articles-tutorials/authentication_and_encryption/Understanding-Man-in-the-Middle-Attacks-ARP-Part2.html
- Sanders, C. (2010B, May 05). *Understanding Man-In-The-Middle Attacks - Part 3: Session Hijacking*. Retrieved from Windowsecurity: http://www.windowsecurity.com/articles-tutorials/authentication_and_encryption/Understanding-Man-in-the-Middle-Attacks-ARP-Part3.html
- Sanders, C. (2010C, Jun 9). *Understanding Man-In-The-Middle Attacks - Part 4: SSL Hijacking*. Retrieved from WindowSecurity: http://www.windowsecurity.com/articles-tutorials/authentication_and_encryption/Understanding-Man-in-the-Middle-Attacks-ARP-Part4.html
- SEC Consult. (2015, Nov 25). *House of Keys: Industry-Wide HTTPS Certificate and SSH Key Reuse Endangers Millions of Devices Worldwide*. Retrieved from Blog.sec-consult: <http://blog.sec-consult.com/2015/11/house-of-keys-industry-wide-https.html>
- Simko, C. (2016, Feb 26). *Man-in-the-Middle Attacks in the IoT*. Retrieved from GlobalSign Blog: <https://www.globalsign.com/en/blog/man-in-the-middle-attacks-iot/>
- Spring, T. (2016, Aug 11). *Bluetooth Hack Leaves Many Smart Locks, IoT Devices Vulnerable*. Retrieved from threatpost: <https://threatpost.com/bluetooth-hack-leaves-many-smart-locks-iot-devices-vulnerable/119825/>
- Watson, W. T. (2016, Oct 28). *The “Internet of Things” attacks*. Retrieved from Willis Towers Watson Wire: <http://blog.willis.com/2016/10/the-internet-of-things-attacks/>

Datum prve prijave: 05.02.2017.

Datum prihvatanja članka: 18.02.2017.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – APA Sixth Edition:

Čekerevac, Z., Dvorak, Z., Prigoda, L., & Čekerevac, P. (2017, July 15). Čovek-u-sredini napadi i Internet stvari. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transactions*, 5(2), 18-28. doi:10.12709/fbim.05.05.02.03

Style – Chicago Sixteenth Edition:

Čekerevac, Zoran, Zdenek Dvorak, Ludmila Prigoda, and Petar Čekerevac. "Čovek-u-sredini napadi i Internet stvari." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transactions* (MESTE) 5, no. 2 (July 2017): 18-28.

Style – GOST Name Sort:

Čekerevac Zoran [et al.] Čovek-u-sredini napadi i Internet stvari [Journal] // *FBIM Transactions* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 18-28.

Style – Harvard Anglia:

Čekerevac, Z., Dvorak, Z., Prigoda, L. & Čekerevac, P., 2017. Čovek-u-sredini napadi i Internet stvari. *FBIM Transactions*, 15 July, 5(2), pp. 18-28.

Style – ISO 690 Numerical Reference:

Čovek-u-sredini napadi i Internet stvari. **Čekerevac, Zoran, et al.** [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transactions*, Vol. 5, pp. 18-28.

MEHANIZMI VLADAVINE TRANSNACIONALNIH KORPORACIJA U USLOVIMA GLOBALNE PRIVREDE

MECHANISMS OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS GOVERNMENTS IN THE CONDITIONS OF GLOBAL ECONOMY

Nenad Dugalić

Visoka poslovna škola strukovnih studija - VPŠ, Beograd-Zemun, Srbija

Milan Novović

Visoka poslovna škola strukovnih studija - VPŠ, Beograd-Zemun, Srbija

©MESTE

JEL Category: **F02, F23, F55**

Apstrakt

Nakon neprekidne ekspanzije posle Drugog svetskog rata, transnacionalne korporacije (TNK) su krajem prošlog i početkom ovog veka postale dominantna snaga i najvažniji akteri svetske ekonomije. Njihov finansijski i tehnološki potencijal, značaj u strukturisanju svetske tražnje i proizvodnje, a posebno njihov brzi rast, pokazuju da se savremena svetska privreda bez preterivanja može nazvati privredom TNK. Pored ogromnog uticaja na proizvodnju, promet i međunarodnu razmenu roba i usluga, TNK u svojstvu mehanizma globalizacije, utiču i na međunarodni transfer tehnologije. Zahvaljujući objedinjenosti i koncentraciji svih indikatora njihove ekonomske snage, TNK su najviše u mogućnosti da određuju dinamiku i pravce savremenog razvoja. TNK su izrasle u relativno zatvorene i zaokružene ekonomske sisteme sa visokim stepenom finansijske, proizvodne, tehnološke i kadrovske samodovoljnosti. Delujući kao aktivan mehanizam u privrednom razvoju sveta, one teže da unaprede ekonomske interese, ali pre svega vlasnika kapitala u matičnoj zemlji odakle potiču. TNK reprezentuju jedinstvo svetske ekonomije i kao nosioci procesa globalizacije predstavljaju, u pravom smislu, globalnu privredu.

Ključne reči: *Transnacionalne korporacije, globalna ekonomija, nacionalni suverenitet, liberalizacija, deregulacija.*

Abstract

After continuous expansion after The Second World War, transnational corporations (TNK) have become a dominant force and the most important actors of world's economy at the end

Adresa autora zaduženog za korespondenciju:

Nenad Dugalić

sonenesa10@gmail.com

of last and the beginning of this century. Their financial and technological potential, importance in structuring of global demand and production and especially their rapid growth, point out that modern world economy can without exaggeration be called economy of TNK. Besides the significant influence on production, sales and international goods and service exchange, TNK in the function of globalization mechanism also influence the international technology transfer. Due to union and concentration of all indicators of their economy power, TNK are in the position to set the dynamic and ways of modern development. TNK have grown into relatively closed and complete economical systems with high degree of financial, production, technological and personnel self-sufficiency. Working as an active mechanism in the economy development of the world, they tend to improve their economic interests, in the first place the owner of the capital in their native country. TNK present a union of world's economy and as holders of the globalization process they present in the true meaning of the word, global economy.

Keywords: Transnational corporations, global economy, national sovereignty, liberalization, deregulation.

1 UVOD

Dominacija TNK u svojstvu jednog od ključnih nosilaca procesa globalizacije biće predmet analize u ovom radu. Korporacijama zajedno sa najrazvijenijim industrijskim zemljama sveta i vodećim međunarodnim ekonomskim i finansijskim institucijama, ključni akteri procesa globalizacije.

Delovanje TNK je najvažniji metod globalizacije sa ekonomskog aspekta, zbog toga što je osnovni motiv poslovanja TNK, kao i kod svih drugih firmi, maksimiranje profita. Istovremeno, institucionalizacija međunarodnih ekonomskih odnosa i savremeni procesi u svetskoj privredi stvaraju povoljne mogućnosti transnacionalnim kompanijama da maksimiraju svoje profite.

Međunarodne institucije (MMF, SB i STO), raznim metodama, kao što su davanje kredita za makroekonomsku stabilizaciju i strukturno prilagođavanje, prijem u članstvo STO, i sl., nameću nerazvijenim zemljama određena pravila u vezi sa izgradnjom privrednog sistema, pravila koja ovim zemljama najčešće ne odgovaraju, ali su prinuđene da ih prihvate jer nemaju sopstveni kapital. Radi se o nametanju sledećih pravila: liberalizacija unutrašnjih i spoljnotrgovinskih finansijskih i ekonomskih odnosa, privatizacija, deregulacija, restriktivna kreditno-monetarna i fiskalna politika, devalvacija i konvertibilnost nacionalne valute, unifikacija zakona, unifikacija terminologije, itd. Prihvatanjem navedenih pravila nerazvijene zemlje svoje nisko produktivne privrede stavljaju u konkurentan odnos sa razvijenim tržišnim privredama i njihovim transnacionalnim korporacijama. U takvom neravnopravnom odnosu TNK se pruža

mogućnost da maksimiraju profit, a budući da su nerazvijenim zemljama investicije neophodne, one su prinuđene da prihvate navedena pravila iako im ona najčešće ne odgovaraju.

Pri tom je značajno istaći da se sve veći deo međunarodne trgovine ostvaruje unutar sistema transnacionalnih korporacija. Iako je to međunarodna razmena roba, kapitala i usluga, u suštini je reč o unutrašnjoj razmeni između pojedinih delova TNK, odnosno preduzeća koji su na razne načine i različitom intenzivnošću povezani u sistemu matičnog preduzeća. Za takvu razmenu ne važe uobičajeni tržišni mehanizmi, jer se razmena odvija van tržišta. Na taj način, TNK uspostavljaju nova pravila u međunarodnoj trgovini.

2 UTICAJ KORPORACIJA NA PRIVREDNE TOKOVE

Neoliberalizam je ostvario ekonomsku nadmoć zahvaljujući institucijama koje je kreirao, a prevashodno transnacionalnim korporacijama kao glavnim mehanizmima globalizacije. One su postale centri moći gde se oblikuju najvažnije ekonomske i finansijske aktivnosti. S obzirom na visoko učešće u svetskom izvozu transnacionalne korporacije se javljaju i kao dominantni akteri koji kontrolišu međunarodnu trgovinu pojedinim proizvodima. "Još početkom osamdesetih godina prošlog veka, trgovina primarnim proizvodima (hranom, poljoprivrednim proizvodima, rudama, mineralima i metalima), bila je pod kontrolom transnacionalnih korporacija" (Clairmonte, 1982, p. 161). Za većinu primarnih proizvoda važi to „da mali broj velikih TNK kontroliše i do 90% proizvodnje i prometa određenog primarnog proizvoda. Iako TNK sve manji procenat svojih

novih direktnih investicija u inostranstvu ulažu u primarni sektor, one i dalje obavljaju ili kontrolišu čak i veći deo međunarodne trgovine konkretnih primarnih proizvoda nego početkom osamdesetih godina dvadesetog veka. Tome je najviše doprineo proces privatizacije primarne proizvodnje koji je zahvatio ceo svet, a transnacionalne kompanije su, po pravilu, najvažniji akteri u tom procesu" (Kovačević, 2002, p. 127).

U savremenim uslovima TNK su, prvenstveno, usmerene na proizvode visoke tehnologije. Koncentrisane su u automobilskoj, naftnoj, hemijskoj, farmaceutskoj, informatičkoj i elektro industriji, sektoru finansija kao i sektoru usluga koji je u poslednjim godinama imao izuzetno dinamičan razvoj.

"Danas se procenjuje da oko 50% svetske proizvodnje prolazi kroz aktivnosti TNK, i ta tendencija je i dalje vrlo jaka. TNK pod kontrolom drže dve trećine svetske trgovine i tri četvrtine međunarodnog transfera tehnologije" (UNCTAD, 2006, p. 40), što potvrđuje njihovu ulogu u razvoju svetske privrede. Ekonomska snaga i tržišni potencijal TNK su ogromni. Paralelno sa rastom stranih direktnih investicija (SDI), došlo je i do rasta prometa i profita TNK, kao i njihovih stranih filijala. Osnovni pravac svoje internacionalizacije i dominacije, TNK vezuju za SDI i razvoj sopstvenih filijala, ali su prisutne i druge kooperativne forme delovanja (Balasubramayam, Sapsford,

Griffiths, 2002, p. 460-482). Kroz odluke o investicijama i lokaciju proizvodnje na globalnoj bazi, TNK utiču ne samo na distribuciju resursa među zemljama, već i na nivo ekonomske aktivnosti i blagostanja u njima. Kontrolišući značajnu aktivnu i investicije, TNK vrše uticaj na output, strukturu tražnje, trgovinu, tokove tehnologije i zaposlenost matičnih zemalja i zemalja domaćina. One određuju i strukturu i model konkurencije u svojim granama delatnosti. TNK deluju ne samo na ekonomske, već i na neekonomske faktore, kao što su politička autonomija, kulturni identitet, itd.

TNK ostvaruju godišnji promet koji prevazilazi nivo GDP mnogih, čak i nekih razvijenih zemalja. One danas, radi ostvarivanja svojih interesa, osnivaju sopstvene mreže informacija, znanja i obaveštavanja. Svoj opstanak i ekspanziju u tržišnoj areni zasnivaju na sposobnosti da obezbede pristup potrebnim informacijama i da na osnovu njih donose pravovremene odluke.

Velike TNK raspolažu većom imovinom od većine država na svetu, što jasno pokazuje kakav su moćan mehanizam one postale u procesu globalizacije. Nacionalne granice nestaju, a formiraju se transnacionalni monopoli. Pritom se poništava i degradira suverenitet nacionalnih država, na račun supranacionalne vlasti grupe najrazvijenijih zemalja. Globalni poredak inicira potiskivanje nacija u drugi plan, a uzdiže totalitarni i ponekad utopijski, neoliberalni internacionalizam.

Tabela 1. Najveće svetske kompanije prema veličini ostvarenog prihoda u 2015. godini (Fortune Global 500 /2016/)

Naziv kompanije	Zemlja porekla	Delatnost	Prihod (mil. \$)
Walmart	SAD	Trgovina	482.130
State Grid	Kina	Energetika	329.601
China National Petroleum	Kina	Nafta i gas	299.271
Sinopec Group	Kina	Naftna i hemijska industrija	294.344
Royal Dutch Shell	Velika Britanija/Holandija	Naftna i hemijska industrija	272.156
Exxon Mobil Corporation	SAD	Nafta i gas	246.204
Volkswagen	Nemačka	Automobilska industrija	236.600
Toyota Motor	Japan	Automobilska industrija	236.592
Apple	SAD	IT Tehnologija	233.715
British Petroleum	Velika Britanija	Nafta i gas	225.982

3 OD TNK KA GLOBALNIM MONOPOLIMA

Transnacionalne korporacije na svetskom tržištu stvaraju monopole koji danas karakterišu globalnu ekonomiju. Neki autori to nazivaju novim "globalitarnim režimima" ili "planetarnim gladijatorima", koje su premrežile svet (Tofler, 1983). TNK danas dominiraju u svetskoj globalnoj ekonomiji. Njihova moć je velika i to ne samo ekonomska, već i politička, ideološka i kulturna. Transnacionalne korporacije se pojavljuju kao velika sila zahvaljujući svojoj akumuliranoj ekonomskoj moći. One određuju cene i uslove na tržištu, ali imaju i šire ekspanzionističke ambicije u sferi političkih i medijskih odnosa u savremenom svetu, iz čega proizilaze i brojne negativne implikacije na međunarodne odnose. Na globalnom svetskom tržištu najmoćnije kompanije, između kojih postoji konkurencija, su iz SAD-a, Kine, Velike Britanije, Japana i Nemačke. Ovde se radi o kompanijama iz oblasti naftne industrije, automobilske industrije i informatičkih tehnologija.

Globalizacijom proizvodnih mreža, transnacionalne proizvodne korporacije mogu velikom brzinom da prenose svoje delatnosti po čitavom svetu, u potrazi za jeftinijom radnom snagom i ulaganjima koja će im doneti veći profit. Sporazumi koje iniciraju TNK, a koji se odnose na sirovine i energiju sačinjeni su sa ciljem da se ubrza izvoz prirodnih resursa iz nerazvijenih zemalja. Na ruku im idu i uslovi koje propisuje MMF, u vezi liberalizacije, koji znače za nerazvijene zemlje, čija se privreda zasniva na sirovinama, da moraju bez pogovora da otvore svoje granice transnacionalnim korporacijama protiv svojih zakonskih propisa ili mera zaštite. Shodno tome, čak i u evropskim zemljama, država blagostanja koja je razvijana prethodnih decenija, morala je biti transformisana, što je u globalnim razmerama, uz dejstvo daljeg jačanja transnacionalnih korporacija, rezultiralo tzv. novim suverenitetom, na štetu nemoćne države a u korist globalnih monopola (Josifidis, & Prekajac, 2001, p. 54).

TNK su najveći svetski investitori, trgovci, nosioci istraživanja i razvoja, znanja i tehnologija. Njihova poslovna aktivnost u pojedinim zemljama ili grupacijama ima veliki uticaj na tamošnja privredna kretanja i rezultate. "Kretanje ka globalnim monopolima nije samo ispoljavanje

koristoljublja, taštine, bezumlja, egoizma, humanizma, čovekoljublja i drugih pozitivnih i negativnih ljudskih svojstava. To je životna nužnost za zapadne zemlje i njihove TNK, to je prirodno sredstvo da se sačuva postignuto, i da se preživi u složenim i pretećim istorijskim okolnostima. Celim istorijskim tokom svog razvoja, zapad je prinuđen da uspostavi svetski poredak koji odgovara njegovim interesima" (Zinovjev, 2002, p. 311). Zato uspostavljanje globalnih monopola, osvajanjem planete od strane transnacionalnih korporacija nije u interesu ljudi na planeti, već u interesu tih korporacija.

Iz prethodno rečenog proizilazi da je nesporna potreba za uključivanjem države u ekonomsku strukturu određene nacionalne privrede. "Svaka nacionalna država mora imati svoju, nacionalnu ekonomiju, koja će održavati sve bitnije razvojne specifičnosti i uslove u kojima se ta država razvija i koji se koriste na način da se njeni privredni subjekti adekvatno prilagođavaju zahtevima zakonitosti ekonomske globalizacije. Ali istovremeno da se na organizovan način suprotstavi globalnim korporacijama u meri u kojoj one, u nastojanju da dominiraju tržištima sveta uslovljavaju ekonomske i političke probleme" (Ilić, 1995, p. 459). U takvim uslovima, zadržavajući status ravnopravnog partnera u poslovnoj saradnji sa drugim nacionalnim državama, moguće je obavljati proces društvene reprodukcije koji će pre svega biti usmeren na stvaranje GDP u tim nacionalnim državama, a ne da se on podredi ostvarivanju interesa stranih TNK.

Upravo je uloga države presudna u zaštiti tržišta, odnosno u stvaranju uslova za nesmetano funkcionisanje tržišnog mehanizma i institucija. To znači da država aktivno stvara zakonski okvir koji omogućava regulisanje pojedinih segmenata privrednog sistema.

4 OSTVARIVANJE SIMBIOZE DRŽAVE I KORPORACIJA

Veze između države i TNK su očigledne i mnogostruke. Sa jedne strane, država pruža punu finansijsku podršku za nesmetani razvoj TNK. Saznanje da bi svaka država, koja zbog zaštite svojih nacionalnih i ekonomskih interesa, dođe u koliziju sa interesima pojedine snažne i uticajne TNK, mogla potpasti pod udar institucionalizovanih zaštitnika krupnog kapitala,

umnogome zabrinjava. S obzirom na definisanu strukturu i odnos snaga u nadnacionalnim institucijama i njihovu očitu instrumentalizaciju, moguće je, da se preko uticajnog faktora odlučivanja, nametnu sankcije određenoj zemlji na inicijativu jedne grupacije ili interesne grupe. Sa druge strane, država ne može da bude samo instrument moćnih TNK. Ona mora da štiti i usklađuje različite ekonomske i socijalne interese svojih građana. Pored toga, država mora da posreduje između radničkih sindikata i vlasnika (krupnog) kapitala. Međutim, dugoročno posmatrano, zahvaljujući svojoj veličini, finansijskoj snazi i podršci međunarodnih institucija, TNK svoje ciljeve predstavljaju kao ciljeve od državnog i nacionalnog značaja.

One TNK, koje su u veoma bliskoj saradnji sa snažnom državom ili blokom država i njihovih organizacija, nastoje da sebi obezbede što povoljnije i što trajnije uslove za poslovnu aktivnost. U savremenim uslovima globalne korporacije visoko razvijenih industrijskih zemalja, posebno SAD, nameću manje razvijenim zemljama, a posebno onima koje stoje na putu ostvarivanja njihovih interesa, uslove ne samo ekonomskog života, već i društvenog života u celini (Pavlović, 2002, p. 96). Praksa agresivnog nastupanja TNK, potpomognuta upravljačkom strukturom zemalja iz kojih potiču, dovela je do pogubnih posledica po razvoj nacionalnih privreda. Globalizacija ekonomije dozvoljava zapadnom svetu da eksploatiše celu planetu metodama koje formalno izgledaju kao ekonomske (ekvivalentna razmena, sloboda preduzetništva, slobodno tržište, itd.), a u suštini nisu takve. Na primer, prenošenje preduzeća u zemlju gde su sirovine i radna snaga deset puta jeftinije nego kod kuće, nije čisto ekonomska operacija. Ona je nemoguća bez političke, ideološke i vojne zaštite. Ovde politika, armija, policija, specijalne službe, sredstva mas medija nisu obična sredstva za zaštitu ekonomije, već nasilna osvajačka sredstva u tuđoj zemlji" (Zinovjev, 1999, p. 45).

Naime, oformljen je svetski globalni poredak u okvirima kojeg se razvijene zemlje više bogate nego što to ekonomske zakonitosti dozvoljavaju, a nerazvijene ne samo što ne popravljaju svoj položaj, već stagniraju u razvoju. Upravo je to jedan od najozbiljnijih problema savremenog društva, nastao kao rezultat procesa globalizacije.

Problemi stvoreni kao posledica procesa globalizacije na poseban način utiču na nacionalne ekonomije, odnosno, mesto i ulogu nacionalnih država i njihovih vlada u upravljanju sopstvenim ekonomskim i ukupnim društvenim razvojem. Globalni kapital pretpostavlja maksimalnu, planetarnu slobodu kretanja što po sebi dovodi do ograničavanja ekonomskog i političkog suvereniteta nacionalnih država. "Nacionalne i globalne ekonomske imperije i organizacije zadobile su takvu snagu da sada od njih na odlučujući način zavisi čak i sudbina ekonomije nacionalnih država Zapada. O ostatku sveta da i ne govorimo. Ove imperije vladaju ekonomijom u njenom tradicionalnom smislu. U njihovoj delatnosti sve veću ulogu igraju politički pritisci i oružane sile zapadnih zemalja" (Zinovjev, 1999, p. 46).

TNK su postale nadnacionalni giganti koji izlaze izvan granica nacionalnih država i počinju da se ponašaju kao partneri država u kojima posluju. Države sa svojim upravljačkim mehanizmima, pa čak i njihova vojna sila, dosad su obilato bile u službi stvaranja uslova za nadiranje globalnog kapitala. Čak se i međunarodne organizacije kao što su MMF, SB, STO i druge, koriste kao paradržavne organizacije koje omogućavaju ostvarivanje neokolonijalnih interesa krupnog globalnog kapitala. U jednom Izveštaju Svetske banke, koji je oformio njen bivši potpredsednik Dž. Stiglic ističe se značaj nacionalne države kao "organa koji preuzima i promovise kolektivne akcije koje na planu upravljanja raspoloživim resurcima, uspešno regulišući privredni život vodeći makroekonomske i sektorske (razvojne) politike bitno doprinose kontinuiranom i stabilnom odvijanju procesa društvene reprodukcije. Sve većim učešćem državnih izdataka zemalja OECD u bruto domaćem proizvodu (oko 50% GDP), posebno u poslednjoj deceniji dvadesetog veka, država se objektivno nameće kao nesporno, zajedno sa tržištem i njegovim ekonomskim zakonitostima, komplementaran regulator privrednog života" (International Bank, 2002, p. 38).

Transnacionalne korporacije su svojom mrežom prekrile praktično sve zemlje, i zamenile su klasično kolonijalno prisustvo na teritorijama gde se nalazila značajna sirovinska baza i preuzele su kontrolu svih najvažnijih prerađivačkih, prometnih i transportnih tokova važnijih sirovina i roba. Zbog

svoje ogromne ekonomske moći, transnacionalne korporacije su postale i moćan politički činilac koji bitno utiče na političke i vojne strategije, i na donošenje ključnih političkih odluka. Sprega sa organima vlasti postala je toliko čvrsta da se može govoriti o punoj međuzavisnosti i simbiozi koje održavaju određeni društveni sistem. U vezi s tim, autori koji se bave međunarodnim odnosima, sa razlogom konstatuju da nije čudno da u kriznim situacijama, kada je ugrožen nacionalni bankarsko-finansijski sistem SAD, usled mogućeg bankrotstva neke od većih banaka, zaseda i inicira odgovarajuće mere Savet za nacionalnu bezbednost.

5 NOVE OSNOVE ZA DRUŠTVENO DELOVANJE

Narastajuća ekspanzija globalne ekonomije u velikoj meri donosi nešto novo, kako za nacionalne države tako i za svetsko društvo u celini. Suverenost država, ne samo ekonomska, nije samo sužena već se neprestano dovodi u pitanje. Nove osnove za društveno delovanje u obliku novih odnosa moći, zatim nove tehnologije, kao i novi tipovi finansijskih instrumenata, znatno otežavaju kontrolu kretanja kapitala. Međutim, u novim uslovima globalizacije, uloga i značaj države prilagođava se novonastalim tendencijama i okolnostima. Te promene uočava i treba da prati savremena država i da na njih blagovremeno i efikasno reaguje, a to su (Petrović, 2003, p. 24):

- tendencija brzih i iznenadnih promena u okruženju,
- tendencija rastuće međuzavisnosti svih subjekata,
- tendencija sve izraženijih konflikata i sukoba interesa,
- tendencija jačanja uloge javnog mnjenja,
- tendencija jačanja borbe za naklonost javnosti,
- tendencija sve veće složenosti procesa komuniciranja.

Velike promene u novim i efikasnijim tehnologijama putem globalnih komunikacionih mreža olakšavaju globalne difuzione operacije TNK. Nove osnove u smislu savremenih tehnologija (mikroelektronika, biotehnologija, novi

materijali) podstiču TNK da se angažuju na svetskom tržištu šireći njihove menadžerske i organizacione aktivnosti mnogo brže, efikasnije i jeftinije. Ubrzanje procesa globalizacije putem TNK predstavlja ustvari renesansu liberalnog kapitalizma kada trka za profitom ponovo izbija na prvo mesto, a socijalni mir i socijalna sigurnost odlaze u drugi plan. Istovremeno, autonomija i uloga države su redukovane i ograničene krupnim kapitalom. Država se adaptira korporativnoj logici, prihvata neoliberalnu ideologiju pravdajući socijalno raslojavanje i polarizaciju u uslovima nestanka socijalne mreže i šokova koje nosi liberalizovano tržište, nesposobnošću pojedinaca i firmi da se prilagode tim novim uslovima. "U tom smislu, a to je posao države, neophodno je prilagođavanje privrednog sistema novim uslovima, sve veće globalizacije svetskog tržišta, sa ciljem njegove kompatibilnosti sa okruženjem, da bi se efikasnije uključili u svetske ekonomske tokove" (Babić, 2002). Dakle, državni intervencionizam u stvaranju otvorenog privrednog sistema, koji je komplementaran tržišnim privredama od velikog je značaja, naročito sa aspekta obezbeđivanja liberalnijih uslova privređivanja, bez krutih administrativnih ograničenja.

Kada se radi o novim osnovama, misli se pre svega na temeljne konstitutivne principe, institucionalne aranžmane kojima se oblikuje ekonomski i politički život sveta u skladu sa interesima i pogledima na društvo transnacionalne elite moći. Dakle, tu je reč o opredeljenju čija se logika prepoznaje u rečima Dž. Kenona: "Amerika čini 6 odsto svetskog stanovništva, a poseduje preko 50 odsto svetskog bogatstva¹. Naš zadatak je stoga, da izgradimo tip svetskih odnosa koji će nam omogućiti da održimo ovu privilegovanu poziciju, ovaj disparitet" (Robinson, 2006, p. 1).

U oblasti ekonomije, nove osnove društvenog delovanja podrazumevaju umesto razvoja kao osnovnog cilja, efikasnost kao glavno načelo. Sve je podređeno efikasnosti i tržišnoj konkurentnosti. Razvoj se sada meri prevashodno ekonomskim parametrima a ne i socijalnim. Zastupnici novog poretka smatraju da tržišni mehanizam poseduje moć automatskog rešavanja i problema nejednakosti, iako se nejednakost unutar i između

¹ U 2015. ti procenti su iznosili 4,44 odn. 24,42 (World Bank, 2016)

država stalno uvećava. Daje se značajna prednost spekulativnom kapitalu u odnosu na proizvodni, a finansijske špekulacije dobijaju prednost nad proizvodnim investicijama. "To dovodi do podređenosti teritorijalnog principa principu kapitala što, između ostalog, znači da moć finansijskih institucija daleko nadjačava moć nacionalnih država. Primarni interes je rast globalne ekonomije a ne postizanje dobrobiti unutar nacionalnih država, zbog toga učinci procesa globalizacije vode ekonomski sve bogatijem svetu (nakon Drugog svetskog rata, svetsko bogatstvo se uvećalo 6 puta) ali ne rešavaju problem ekstremnog siromaštva blizu milijardu stanovnika koji žive na jedan dolar dnevno" (Stiglitz, 2002, p. 12). Korporacijska država je u velikoj meri izmenila odgovornost vlada nacionalnih država. Vlada ima političku, ekonomsku i administrativnu vlast koja joj omogućuje da upravlja životom zemlje na svim nivoima.

Međutim, pored moći koju poseduje savremena država, "sa jedne strane stvara se veliko bogatstvo a, sa druge strane, erozija socijalne države i socijalnih prava. To ukazuje da globalizacija ograničava autonomiju nacionalnih država u sferi socijalne politike i, da zbog ideoloških i političkih pritisaka, spirala razvoja u sferi socijalnih standarda ima silaznu putanju. Porezi za socijalne programe se smanjuju u mnogim zemljama; čak i u Švedskoj oni su smanjeni sa 85% na 50%" (Mishra, 1999, p. 13). Pritisak na socijalnu državu, na snižavanje njenih standarda postaje nov globalni fenomen. Sve više se narušava postignuti kompromis između poslodavaca, države i radnika, kao i tendencija smanjenja visine nadnica (Castells, 2000, p. 137). Trougao koji je obezbeđivao socijalnu ravnotežu između kapitala, države i radnika snažno se pomerio ka uvećavanju moći kapitala na račun radnika. Država reguliše politiku nadnica na nacionalnom nivou, sve više pod uslovima koje nameće globalni a ne nacionalni interes. Smanjenje siromaštva, posredstvom pune zaposlenosti i dobro plaćenih poslova sa punim radnim vremenom, takođe je narušena. Činjenica da se fabrika može za tren zatvoriti i premestiti na drugu lokaciju disciplinuje fragmentiranu radnu snagu (Portes, 2000, p. 357).

Na osnovu rečenog proizilazi da se smanjuje ekonomski suverenitet nacionalnih država u

novim uslovima društvenog delovanja, a da su savremenom društvu svojstveni procesi privredne internacionalizacije, povezivanja i integrisanja u okvirima svetske privrede.

6 PRAVILA KORPORACIJSKOG PONAŠANJA

Korporacije koje u stranim zemljama ostvaruju ekonomski interes, svojim pozicijama u vlasti utiču na politiku matične zemlje. Postupci kojima se nameće strategija uticaja se najčešće realizuju preko uspostavljenih pravila ponašanja vezanih za korporacije i tržišnu privredu. Ta pravila, najčešće, nisu najbolja za nerazvijene zemlje, ali su one prinuđene da ih prihvate jer nemaju sopstveni kapital. Normalno, ta pravila odgovaraju, pre svega, razvijenim zapadnim zemljama kao i TNK jer im omogućavaju da maksimiraju profit. Radi se o nametanju sledećih pravila: "liberalizacija unutrašnjih i spoljnotrgovinskih finansijskih i ekonomskih odnosa, privatizacija, deregulacija, restriktivna kreditno-monetarna i fiskalna politika, devalvacija i konvertibilnost nacionalne valute, unifikacija zakona, standardizacija proizvodnje, unifikacija terminologije, unifikacija statističkog i računovodstvenog iskazivanja itd" (Kulić, & Stojanović, 2004, p. 71). Sva navedena pravila nerazvijene zemlje treba da ispune da bi MMF i SB, nerazvijenim zemljama odobrile kredite za makroekonomsku stabilizaciju i strukturno prilagođavanje. Odobravanjem kredita nekoj konkretnoj zemlji, MMF daje signal transnacionalnim korporacijama da su u toj zemlji stvorene mogućnosti za maksimiranje profita. To je i signal transnacionalnim korporacijama da u te zemlje mogu da ulažu direktne i portfolio investicije.

Prihvatanjem navedenih pravila nerazvijene zemlje su svoje nisko produktivne privrede stavile u konkurentni odnos sa razvijenim tržišnim privredama i njihovim transnacionalnim korporacijama. Pošto su nerazvijenim zemljama investicije neophodne, one su prinuđene da prihvate navedena pravila iako im ona najčešće ne odgovaraju.

"Poslednjih decenija XX veka transnacionalni kapital je kreirao nov institucionalni poredak (Svetska trgovinska organizacija), koji umnogome ograničava ekonomski suverenitet država, jer reguliše sve ključne elemente privrednog

zakonodavstva u poslovanju sa svetom. Transnacionalni kapital je kreirao i nov finansijski poredak, tj. mrežu međunarodnih monetarno-finansijskih institucija (MMF, SB, Pariski klub, itd.) koje suvereno uređuju pravila ponašanja na svetskom tržištu kapitala" (Maksimović, 2002, p. 62). Institucionalizacija međunarodnih ekonomskih odnosa i razni integracioni procesi u svetskoj privredi, stvaraju povoljne mogućnosti transnacionalnim korporacijama da maksimiraju svoje profite. MMF, SB i STO, raznim metodama (uslovljavanje dobijanja kredita za makroekonomsku stabilizaciju i strukturno prilagođavanje od strane navedenih banaka ili uslovljavanje članstva u STO liberalizacijom spoljnotrgovinskog i finansijskog režima), nameću nerazvijenim zemljama određena pravila u vezi sa izgradnjom privrednog sistema.

Ponašanjem korporacija apsolutno dominiraju dva pravila: imperativ profita i ekspanzija rasta. Maksimiranje profita krajnje je merilo za donošenje svih odluka korporacija. On ima apsolutnu prednost nad dobrobiti zaposlenih ljudi, njihovim socijalnim položajem i zdravljem, okruženjem u kome korporacija posluje, očuvanjem prirodne sredine. Rukovodioci u korporacijama, bez obzira na svoja lična osećanja i moralne vrednosti, ne deluju na temelju sopstvenih stavova, već slede isključivo korporacijske interese. "Kada je u incidentu u Bopalu u Indiji usled oslobođenog metilena povređeno preko 200.000 i ubijeno 6.000 ljudi, predsednik korporacije Anderson bio je toliko potresen da je objavio da će ostatak svog života provesti ublažavajući probleme koje je njegova kompanija proizvela. No, ubrzo nakon toga izjavio je da je njegova reakcija bila preterana i da je spreman da svoju korporaciju predvodi u pravnoj borbi protiv plaćanja štete i naknada. Predsednik Anderson, je, prvo, instiktivno reagovao kao ljudsko biće, da bi potom shvatio da on nema obaveze prema žrtvama već prema profitu, akcionarima korporacije" (Mander, 2003, p. 314).

Praksa agresivnog ponašanja globalnih korporacija, potpomognuta upravljačkim strukturama zemalja iz kojih one potiču, dovela je do pogubnih posledica po razvoj nacionalnih privreda. Naime, oformljen je svetski globalni poredak u okvirima kojeg se razvijene zemlje više bogate nego što to ekonomske zakonitosti dozvoljavaju, a nerazvijene ne samo da relativno

ne popravljaju svoj položaj, već stagniraju u razvoju ili čak apsolutno siromaše. Osim toga, treba istaći da TNK ne samo da nisu demokratske institucije, nego su izuzetno centralizovane i hijerarhijski kruto postavljene. "Ponašanje oligopola (TNK) se može opisati kao oligopolistička igra, a udeo tržišta u svetskoj trgovini može biti cilj oligopolističkih strategija. Ishodi tih igara mogu biti određeni pojedinim strategijskim varijablama kao što su diferencijacija proizvoda, istraživanje i razvoj, troškovi reklame, ili nove investicije koje preduzimaju oligopoli" (Maksimović, 2005, p. 274).

Korporacije koje su se na razne načine izborile za monopol u određenoj oblasti, svojom stvorenom pozicijom na tržištu guše i uništavaju konkurenciju. "Kada strani biznis uđe u zemlju, često razori domaću konkurenciju poništavajući ambicije malih biznismena koji su se nadali da će razviti domaću industriju. Ima mnogo primera za to. Proizvođači bezalkoholnih pića širom sveta su bili "bačeni na kolena" ulaskom Koka-kole ili Pepsi-kole na njihova domaća tržišta. Lokalni proizvođači sladoleda su otkrili da nisu u stanju da se takmiče sa Unilever-ovim proizvodima. Način da se razmišlja o tome jeste i da se pomene kontroverza u Sjedinjenim Državama oko velikih lanaca dragstora i bakalnica. Kada Wal-Mart dođe u neko naselje, često ima jakih protesta od strane lokalnih firmi koje se s razlogom plaše da će biti potisnute iz biznisa. Lokalni vlasnici dućana se brinu da neće moći da se takmiče sa Wal-Mart-om, tj. sa ogromnom kupovnom snagom tog lanca. Ljudi koji žive u malim varošima brinu se šta će se desiti sa ulogom lokalne zajednice ako sve lokalne radnje budu uništene. Ove iste brige su hiljadu puta veće u zemljama u razvoju" (Stiglic, 2004, p. 81). Postojanje jasnih antimonopolskih zakona i propagiranje slobodne ekonomske utakmice ne obezbeđuje i njihovu uspešnu primenu u praksi, što potvrđuje odugovlačenje raznih sudskih procesa protiv različitih monopolističkih TNK.

Razlozi za agresivno i nehumano ponašanje korporacija, pored maksimiranja profita i širenja svog poslovanja van granica svoje zemlje, su praktične prirode. To podrazumeva prisustvo kod plasmana usluga i potreba da se na licu mesta prate krajnji potrošači i njihove potrebe i želje kako bi se proizvod prilagodio lokalnim uslovima, pa do obezbeđivanja mogućnosti za pribavljanje tehnologije, izbegavanje trgovinskih restrikcija,

korišćenje nižih troškova proizvodnje (niže plate, jeftinije sirovine). Tu se ubrajaju i razni podsticaji u vezi sa porezima, prihodima i slično a, opet sve u vezi uvećanja profita.

Kada su nastale u XIX veku, korporacije su postepeno ostvarivale četiri glavna strateška cilja globalističkog procesa (Leković, 2000, p. 138):

1. Obezbeđenje svoje proizvodnje jeftinim sirovinama iz inostranstva;
2. Učvršćivanje prodaje na inostranim tržištima kroz stvaranje filijala u inostranstvu;
3. Racionalizacija proizvodnje putem delokalizacije proizvodnje u zemlje gde su troškovi proizvodnje manji nego na teritoriji nacionalne zemlje;
4. Orijentacija na tehnološko-finansijsku strategiju, koja se ispoljava kroz korišćenje svojih inostranih investicija za stvaranje takvih formi učvršćivanja na inostranim tržištima kao što su: organizacija ugovornih preduzeća; zaključivanje dugoročnih partnerskih sporazuma sa drugim firmama; napuštanje dela starih proizvoda i širenje novih vidova aktivnosti, pre svega u oblasti naučno-tehnološkog istraživanja i razvoja.

TNK ulažu direktne i portfolio investicije u nerazvijene zemlje. Obezbeđujući jeftine resurse u inostranstvu, TNK snižavaju troškove proizvodnje i maksimiraju profit. Najčešće se to ostvaruje na taj način što se proizvodnja locira u zemljama koje raspolazu jeftinim resursima, a zatim se ti proizvodi plasiraju na svetsko tržište i prodaju po vrlo visokim cenama. Zapadna Evropa, na primer, polovinu potreba u energiji i mineralnim sirovinama pokriva uvozom. Prema nekim proračunima, kada bi ceo svet trošio energiju i sirovine kao što to čine SAD, za 20 godina bili bi iscrpljeni svi poznati prirodni izvori. To je osnovni stalni izvor opasnosti od kriza u svetskoj privredi. Transnacionalne korporacije su sve bogatije, a zemlje domaćina sve siromašnije. Razvijeni koji su ujedno i bogati "... vode ili zagovaraju politike koje bogate čine bogatijima, a siromašne još siromašnjijima" (Stiglic, 2004, p. 15).

TNK kontrolu proizvodnje i prometa sirovina, ostvaruju preko intrafirmne trgovine sirovinama, na osnovu internih, odnosno transfernih cena između matične kompanije i filijala koje se nalaze u nerazvijenim zemljama gde su glavni izvori prirodnih bogatstava. Transnacionalne

korporacije kontrolišu obim proizvodnje, obim prometa i cene sirovina da bi, zahvaljujući intrafirmnoj trgovini i niskim transfernim cenama sirovina, snizile svoje ukupne troškove proizvodnje i na taj način maksimirale profit. Zbog toga padaju cene primarnih proizvoda. Njihova slaba prodaja na svetskom tržištu ima za posledicu drastično smanjenje deviznog priliva zemalja u razvoju po osnovu izvoza. Naravno, to ide na štetu nerazvijenih zemalja.

Nova pravila ponašanja TNK bila su podstaknuta, između ostalog, i primenom informacionih tehnologija u dizajnu i industrijskoj proizvodnji, i institucionalnim promenama na tržištu rada. "Time je fragmentacija proizvodnog ciklusa bila olakšana, a dislokacija određenih aktivnosti postala isplativa. Istovremno je ubrzano raslo spoljno snabdevanje, i domaće i međunarodno, kao i pribavljanje proizvodnih inputa iz vlastitih filijala. TNK su bile prirodan deo tog procesa, koji nije bio ograničen samo na robnu trgovinu" (Helpman, 2006, p. 1).

Danas, proces globalizacije u dobroj meri predstavlja opasnost po nezavisnost suverenih država. Međutim, ne treba zanemariti ni nove mogućnosti razvoja koje se mogu otvoriti ukoliko bi čovečanstvo uspelo da ove ekonomske gigante uvede u sferu institucionalnog uređenja i deo njihovog profita usmeri u pravcu razvoja društva u celini.

7 NOVI KORPORACIJSKI KOLONIJALIZAM

Ekonomska dimenzija globalizacije, koja u velikoj meri utiče na nacionalni suverenitet i politiku u savremenom svetu, ne ogleda se samo kroz slobodno tržište, već i kroz subjekte koji je podstiču. U tom smislu najznačajnije su pored međunarodnih finansijskih institucija (MMF, SB, STO), transnacionalne korporacije. One predstavljaju pravi fenomen savremene civilizacije i osnovni generator procesa globalizacije.

Na razmere ekonomske povezanosti sveta transnacionalnim korporacijama ukazuje podatak da su već sredinom devedesetih godina prošlog veka "multinacionalni koncerni, rukovođeni profitnom orijentacijom, raspolagali sa 53% svetske proizvodnje. Novo "trojstvo" tržište-konkurentnost-novac pojavljuje se na svetskoj sceni sa namerom da se uzdigne u vrhovnu vlast,

koja će vladati poslovima planete, koja nameću svoja pravila državama i svoje ujednačavajuće norme narodima uprkos kulturnim vrednostima i identitetu" (Major, 1997, p. 53). TNK grade fabrike i prodaju proizvode u mnogim zemljama, transferišu velike sume novca iz valute u valutu, i zapošljavaju ljude raznih nacionalnosti. One se javljaju kao snažna koheziona sila u svetskoj privredi. Kroz njihove aktivnosti se tokovi SDI povezuju sa trgovinskim tokovima, transferom tehnologije i finansijskim tokovima u svetu, određujući tako i strukturne karakteristike svetske privrede. Korporacije deluju sledeći međunarodnu i nadnacionalnu logiku i, kroz svoje odluke o lokaciji investicija odnosno proizvodnje, aktivno i direktno utiču na obim i pravce trgovine, distribuciju tehnologije, finansijske tokove i rastuću integraciju i globalizaciju svetske privrede. Kao nosioci izvora rasta konkurentnosti kroz inovacije, kapital, tehnologiju, organizaciju i menadžment znanja, TNK ostvaruju leadersku prednost u globalnoj svetskoj ekonomiji, koja je kvalitativno promenjena njihovim delovanjem. Ove činjenice služe naučnicima i za zaključivanje da je globalizacija prevashodno ideološki pojam čiji je ekonomski smisao uspostavljanje kontrole nad svetskom privredom od strane transnacionalnih korporacija i najbogatijih država" (Marković, 1999, p. 71-72).

Međutim, čak ni vlasti najrazvijenijih zemalja ne mogu više da održavaju kontrolu nad transnacionalnim korporacijama. Ako neka država usvoji zakon za koji korporacije smatraju da ometa njihovo dalje širenje, one mogu da zaprete da će otići i započeti posao negde drugde, što u ovim novim uslovima mogu uraditi istog trenutka. Zaista, TNK sada mogu slobodno da krstare svetom i započinju posao tamo gde je radna snaga najjeftinija, gde su zakoni o prirodnoj sredini najmanje strogi, fiskalni režimi najlakši, a subvencije najveće.

Pored rečenog, korporacijski kolonijalizam se ispoljava i u sledećim elementima (Sretenović, 2006, p. 17):

- Rastu broja TNK i njihovih filijala po svetu,
 - Brzom rastu SDI, bržem od rasta svetske trgovine i svetskog GDP,
 - Rastu drugih oblika aktivnosti TNK,
 - Vrednosti prodaja TNK, i posebno vrednosti prodaja njihovih stranih filijala,
- Značajnom učešću TNK u privredi matičnih zemalja, kao i zemalja domaćina,
 - Visokom učešću u realizaciji svetskog izvoza,
 - Visokom učešću u svetskoj trgovini pojedinim proizvodima,
 - Važnoj ulozi u međunarodnom transferu tehnologije.

Investiranje kapitala u inostranstvo putem SDI je jedan od glavnih načina na koji TNK kolonizuju svetsku privredu. Međutim, transnacionalizacija proizvodnje uzima i nove oblike (podugovaranje, ugovori o upravljanju, franšizing) internacionalizacije, odnosno tipove poslovnog angažovanja TNK u inostranstvu koji dobijaju sve veći značaj.

Tokovi SDI ne pokazuju u potpunosti kolonizatorski uticaj TNK, jer ne uključuju nove oblike učešća, na kojima se sve više zasniva ekspanzija njihove aktivnosti. To govori o transformisanju pojava oblika i načina prodiranja TNK u inostranstvo. "Do kraja šezdesetih godina dvadesetog veka u delatnostima TNK svetska trgovina je imala vodeću ulogu, da bi tokom sedamdesetih bila dominantna uloga SDI. Period osamdesetih godina do danas je karakterističan po raznim formama ugovorne saradnje između TNK i firmi zemalja domaćina, kao i između samih TNK (npr. strategijske alijanse)" (Sretenović, 2006, p. 27).

Globalizacija tokova proizvodnje koju sprovode transnacionalne korporacije omogućuje internacionalizovanje svih faza od inovacija do proizvoda, bez tržišta i njegovog posredovanja, odnosno unutar sopstvenogsistema. Takav korporacijski kolonijalizam na različite načine ima negativan uticaj na suverenitet države (Kapetanović, 1999, p. 42):

1. TNK dominiraju nacionalnom privredom, što može voditi stvaranju privredne strukture prema potrebama TNK, a koja nije u skladu sa strategijom i potrebama nacionalnog razvoja. Zbog toga može doći do nastanka deformisane privredne strukture i strukturnih disproporcija, dualnog karaktera privredne strukture, preterane zavisnosti od TNK (ekonomske, tehnološke).
2. Neracionalna eksploatacija i iscrpljivanje prirodnih resursa od strane TNK.
3. Odliv nacionalnog bogatstva iz zemlje putem transfera profita. TNK su u mogućnosti da

- ostvaruju ekstra profite, na bazi specifičnih prednosti jer deluju u sektorima sa oligopolskim elementima, koje je teško oporezovati. Primenom transfernih cena i drugim manipulacijama u internim transakcijama, TNK izbegavaju poreze i druge dažbine, i izvlače ogromne profite.
4. TNK povećavaju tehnološku zavisnost zemlje, a moguć je i prenos neadekvatne, zastarele i "prljave" tehnologije, kao i restriktivna politika korišćenja transferisane tehnologije.
 5. Pod uticajem TNK formira se neadekvatna struktura potrošnje i model vrednosti.
 6. Eksploatacija radnika u filijalama.
 7. Kontrola stranih firmi nad važnim segmentima privrede utiče na efikasnost nacionalne ekonomske politike, tj. predstavlja izazov nacionalnom suverenitetu.
 8. Politički problemi, tj. mešanje TNK u unutrašnje poslove i narušavanje nacionalnog suvereniteta.

TNK su najznačajniji akter savremene svetske trgovine, a proizvodnja stranih filijala nadmašila je svetski izvoz roba i usluga. Iako se u poslednjoj deceniji dvadesetog i na početku dvadeset prvog veka povećava broj transnacionalnih korporacija koje dolaze iz zemalja u razvoju, najveći broj potiče iz razvijenih zemalja.

Tabela 2. Broj TNK i njihovih filijala u svetu, 2010. godine (UNCTAD, 2011, p. 186)

	Broj TNK (matičnih korporacija)	Broj stranih filijala
Razvijene zemlje	73.144	373.612
Zemlje u razvoju	30.209	512.531
Zemlje Centralne i Istočne Evrope	433	5.971
Ukupno (svet)	103.786	892.114

Na početku novog milenijuma u svetu postoji 103.786 transnacionalnih korporacija koje imaju ukupno 892.114 filijala u inostranstvu. To predstavlja svetsku mrežu kanala kroz koji cirkulišu robe, usluge, kapital, znanje i tehnologija.

Svojim uticajem, TNK su izmenile strukturu i kompoziciju odvijanja međunarodne trgovine. Proizvodnja u filijalama koje TNK osnivaju u inostranstvu putem stranih direktnih investicija, potiskuje klasične oblike izvoza i uvoza roba i usluga. Obzirom da se ovde radi o značajnim sredstvima, velikoj moći i stoga velikoj generičkoj sposobnosti, države se trude da izađu u susret interesima TNK kako bi podstakle dalji privredni razvoj na svojoj teritoriji, ali i da bi obezbedile sigurnost i ekonomsku stabilnost unutrašnje ekonomske politike. Da bi to postigle, one svoju ekonomsku politiku moraju da usaglase sa zahtevima korporacija i međunarodnog tržišta kapitala. Stoga, politika država sledi program za strukturalno prilagođavanje koji je u najmanju ruku povoljan, odnosno pristrasan prema razvoju TNK.

Ovakvim programom transnacionalni kapital se oslobađa stega državne kontrole i kreće u planetarno osvajanje. Nadnacionalne institucije mu to omogućavaju slamanjem nacionalnih

protekcioniističkih barijera. "Na delu je proces smanjenja uloge i značaja države, odnosno umanjenje sposobnosti i mogućnosti nacionalnih vlada da vrše svoju kako istorijsku tako i savremenu ulogu" (Macner, 2001, p. 48-49). Ovaj proces rezultat je sprovođenja programa za strukturalno prilagođavanje, kojim se smanjuje prostor za delovanje nacionalnih država. Kao jedan od protivurečnih efekata globalizacije, odnosno globalnog poretka, upravo se ističe potiskivanje nacija u drugi plan i prevladavanje modela totalitarnog, do apsurdna banalizovanog, vesternizovanog i utopijskog neoliberalnog internacionalizma (Drašković, 2002, p. 82).

Ovako shvaćen internacionalizam najviše se plaši renacionalizacije, odnosno uspostavljanja ili potvrđivanja bilo kog nacionalnog suvereniteta koji je u suprotnosti s američkim interesima (Fleming, 2006, p. 159). Naravno, problem ekonomskog suvereniteta ne svodi se samo na program za strukturalno prilagođavanje, iako se on pokazuje kao jedna od njegovih bitnih odlika. Problemi razvoja na međunarodnom nivou tokom proteklih decenija nesumnjivo se pogoršavaju, iako su te decenije obeležene kao dekade razvoja. Problemi siromaštva u masovnim razmerama sigurno su jedan od upozoravajućih pokazatelja, iako su oni

a posebno rasprave o njihovim uzrocima veoma često predmet raznih manipulacija.

Sa druge strane, sve je veći otpor nekritičkom prihvatanju i primenjivanju pravila koja propisuju MMF i druge međunarodne finansijske institucije. Političke promene koje su se desile u Brazilu, simbolički su obeležile kraj jednog i početak novog ciklusa ne samo u ovoj zemlji, već i u celoj Latinskoj Americi. "Prethodni ciklus, koji je trajao oko dve decenije, bio je obeležen vojnim diktaturama, nezaposlenošću, porastom siromaštva, kao i sistematskim eksperimentisanjem s primenom neoliberalnih recepata, odnosno naredbi MMF, zbog čega je tokom samo nekoliko poslednjih godina došlo do dramatičnih promena, direktno iniciranih upravo otporom prema neoliberalnim dogmama formulisanim od strane MMF (Ramone, 2003).

Očigledno je, a to upravo i pokazuje primer zemalja Latinske Amerike, da je neophodno izboriti se za očuvanje ekonomskog suvereniteta. "Narodi koji hoće da održe svoju sudbinu u svojim rukama (bez obzira da li su veliki ili mali, bogati ili siromašni) moraju da se trude da budu u situaciji da mogu da definišu svoju strategiju razvoja, na osnovu čega će, u meri u kojoj je to realno moguće, biti i subjekti a ne samo objekti istorijskih (i ekonomskih) zbivanja (Očić, 2000, p. 55). Ovaj poziv u uslovima globalnog poretka koji se pretvara u svetsku silu sve presudnije određuje sudbinu svake države, i sve snažnije utiče na nacionalne vlade, na ekonomski život, na položaj socijalnih slojeva, itd., u punoj meri opisuje savremene protivurečnosti procesa globalizacije. Izolacija je, naravno, nedopustivo, najgore rešenje. Kao jedino rešenje, stoga, preostaje prilagođavanje. Pri tome, forma, "neoliberalne globalizacije", kao oblika prilagođavanja, predstavlja takođe ono što nije dopustivo: ono preti gubitkom nacionalne države i suvereniteta, prestankom socijalne države, poništavanjem sopstvene kulture i nenadoknadivim razaranjem prirodnog okruženja (Pečujlić, 2000, p. 17-18).

8 ZAKLJUČAK

Napred navedeni oblici delovanja TNK pokazuju da su proizvodnja i promet u potpunosti pod njihovom kontrolom. Transnacionalne korporacije u uslovima globalizacije svetske ekonomije su stvorile sisteme intrafirmiskih zatvorenih tržišta. U

okviru, a i između zatvorenih, intrafirmiskih tržišta odvija se svojevrstan sistem trgovine koji se zasniva na administrativnim i arbitražno utvrđenim, transfernim cenama. Zbog unošenja mehanizama administriranja u svetsku trgovinu, zaobilazi se delovanje klasičnog tržišnog mehanizma.

Jedna država, ili savez jednog broja država, intervencijom obezbeđuje svoje ekonomske interese širom sveta. SAD nastoje da pomoću Atlantskog pakta zamene nacionalne države i da intervencionizam u svetskoj privredi od nacionalnog prevede u Globalni. Na taj način, jedan deo sveta, Zapad, nastoji da obezbedi svoje osnovne interese - snabdevanje sirovinama i energijom, zaštitu svojih investicija širom sveta i kontrolu tržišta gotovih proizvoda.

Nacionalne države, posebno nedovoljno razvijene, svojim privrednim sistemom i ekonomskom politikom moraju za svoje privredne subjekte obezbediti uslove koji će im omogućiti uspešno nastupanje na svetskom tržištu i koji će opstati u tržišnoj konkurenciji sa TNK. Pored toga, treba istaći i to da je zadržavanje specifičnih obeležja nacionalnih država pretpostavka ne samo ekonomskog suvereniteta, već i preduslov za najracionalnije korišćenje raspoloživih privrednih resursa sa stanovišta razvojnih ciljeva i perspektiva nacionalne privrede.

Uprkos navedenom, nameće se zaključak da nastaje velika promena u pogledu težišta suvereniteta, jer TNK zadobijaju nadmoć nad nacionalnim ekonomijama. One imaju interes za slabim državama čija bi se uloga sastojala u uklanjanju lokalnih prepreka koje ograničavaju slobodu kretanja kapitala. Upravljači korporacijama, svetska elita koja nije izabrana niti odgovorna građanima, sporazumeva se o zajedničkom pristupu ekonomskoj integraciji sveta i političkoj strategiji za njeno sprovođenje. Tim pravilima se rukovode gotovo sve zemlje. Onog trenutka kada najveće korporacije postignu dogovor, nastupaju reklamne kampanje, izjave podrške od strane eksperata i javnog mnjenja, pritisci grupa građana. Na kraju, dobro organizovana i sprovedena kampanja dovodi do svog konačnog cilja, a to je narušavanje suvereniteta nacionalnih država.

Kao konačan rezultat globalizacije u ovom smislu dolazi do redukovanja moći nacionalnih vlada na

nabavljanje širom sveta onoga što njihovo stanovništvo zahteva, dok su transnacionalne kompanije i međunarodni kapital de facto postali nova svetska vlada, a njihova rastuća kontrola nad globalnom ekonomijom sakrivena je iza ortodoksije slobodne trgovine. Drugim rečima,

stvoren je koncept novog suvereniteta. Međutim, iako mogućnosti nisu velike, one moraju biti iskorišćene. Ograničenja koja se često navode, i koja to objektivno jesu, ipak ne moraju biti presudna.

CITIRANI RADovi

- Babić, B. (2002). Politika, intervju, 15. decembar. Beograd.
- Balasubramayam, V.N., Sapsford, D., & Griffiths, D. (2002). Regional Integration Agreements and Foreign Direct Investment, *Manchester School*, 70(3).
- Castells, M. (2000). *End of Milenium*, Blackwell.
- Clairmonte, F. (1982). Transnational Corporations and Global Markets, Changing Power Relations, Trade and Development, u: Svetličić M. (1986). *Zlatne niti transnacionalnih preduzeća*. Beograd: Ekonomika.
- Drašković, V. (2002). *Kontrasti globalizacije*. Beograd: Ekonomika.
- Fleming, T. (2006). Pred lažima Zapada, *Ekonomika*, br. 3.
- Fortune. (2016). *Fortune Global 500 (100) 2016*. Retrieved from <http://beta.fortune.com/global500/list> (25.09.2016)
- Helpman, E. (2006). *Trade, FDI, and the Organization of Firms*. Cambridge: NBER Working Paper 12091, MA.
- Ilić, B. (1995). *Aktuelna pitanja savremene političke ekonomije*. Beograd: Savremena administracija.
- International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. (2002). *The State in a Changing World*, Washington.
- Josifidis, K., & Prekajac, Z. (2001). Globalizacija i nacionalna ekonomija - ugrožena suverenost ili koegzistencija. *Globalizacija i tranzicija*, Beograd.
- Kapetanović, K. (1999). Uticaj transnacionalnih korporacija na nacionalne privrede. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Kovačević, M. (2002). *Međunarodna trgovina*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Kulić, M., & Stojanović, I. (2003). Metode globalizacije svetskog tržišta i delovanje TNK. *Ekonomске teme*, br. 1-2., p. 67-75.
- Leković, V. (2000). *Ekonomija: filozofija, sistem, politika*. Kragujevac: Ekonomski fakultet.
- Macner, E. (2001). Globalizacija i mogući odgovori Evrope. *Ekonomist magazin*, br. 65, p. 48-53.
- Major, F. (1997). *UNESKO: ideal i akcija*. Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Maksimović, Lj. (2002). *Globalizacija i tokovi stranih direktnih investicija*. Beograd: Poslovna politika, Nacionalna strategija pridruživanja i pristupanja EU.
- Maksimović, Lj. (2005). Oligopolistička konkurencija i zemlje u tranziciji. *Ekonomске teme*, Vol. 43., br. 1, p.273-281.
- Mander, Dž. (2003). Pravila korporacijskog ponašanja. *Globalizacija, argumenti protiv*, Beograd: Klio.
- Marković, M. (1999). Smisao globalizacije, *Evropa na raškršću*, Beograd: Istorijski institut SANU, p. 71-75.
- Mishra, R. (1999). *Globalization and the Welfare State*. Northampton: Pub. Ltd., Glos.
- Očić, Č. (2000). Globalizacija i nacionalne strategije razvoja. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 108., p. 51-73.
- Pavlović, M. (2002). Globalizacija i neoimperijalizam u savremenom društvu. Novi Sad: Svetovi.
- Pečujlić, M. (2000). Paradoksi globalizacije i drama prilagođavanja, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 108., p. 7-30.

- Petrović, P. (2003). Nova uloga države u privrednom životu u uslovima globalizacije. *Ekonomika poljoprivrede*, Vol. 50, br. 1, p. 23-37.
- Portes, A. (2000). *Neoliberalism and Sociology of Development*, Blackwell: Emerging Trends and Unanticipated Facts.
- Ramone, I. (2003). Viva Brasil, *Le Monde diplomatique*, br. 23.
- Robinson, W. (2006). *Promoting Poliarchy, Globalization*, Cambridge: US Interventions and Hegemony, Cambridge University.
- Sretenović, B. (2006). Nova uloga i glavne aktivnosti korporacija u svetskoj privredi, Novi Sad: Svetovi.
- Stiglic, Dž. (2004). *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBM.
- Stiglitz, J. (2002). *Globalization and its Discontents*. London: Allen Lane.
- Tofler, A. (1983). *Treći talas*. Beograd: Jugoslavija.
- UNCTAD. (2006). *World Investment Report 2006*. New York and Geneva: United Nations. Retrieved from http://unctad.org/en/docs/wir2006_en.pdf
- UNCTAD. (2011). *World Investment Report 2011*. New York and Geneva: United Nations. Retrieved from http://unctad.org/en/docs/wir2006_en.pdf
- World Bank. (2016). *GDP (current US\$)*. Retrieved 10 31, 2016, from The World Bank: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>
- Zinovjev, A. (1999). *Velika prekretnica*. Beograd: Naš Dom.
- Zinovjev, A. (2002). *Zapad - fenomen zapadnjaštva*. Beograd: Naš Dom.

Datum prve prijave: 30.10.2016.

Datum prijema korigovanog članka: 08.04.2017.

Datum prihvatanja članka: 12.04.2017.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – **APA Sixth Edition:**

Dugalić, N., & Novović, M. (2017, July 15). Mehanizmi vladavine transnacionalnih korporacija u uslovima globalne privrede. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transactions*, 5(2), 29-42. doi:10.12709/fbim.05.05.02.04

Style – **Chicago Sixteenth Edition:**

Dugalić, Nenad, and Milan Novović. "Mehanizmi vladavine transnacionalnih korporacija u uslovima globalne privrede." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transactions* (MESTE) 5, no. 2 (July 2017): 29-42.

Style – **GOST Name Sort:**

Dugalić Nenad and Novović Milan Mehanizmi vladavine transnacionalnih korporacija u uslovima globalne privrede [Journal] // *FBIM Transactions* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 29-42.

Style – **Harvard Anglia:**

Dugalić, N. & Novović, M., 2017. Mehanizmi vladavine transnacionalnih korporacija u uslovima globalne privrede. *FBIM Transactions*, 15 July, 5(2), pp. 29-42.

Style – **ISO 690 Numerical Reference:**

Mehanizmi vladavine transnacionalnih korporacija u uslovima globalne privrede. **Dugalić, Nenad and Novović, Milan**. [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transactions*, Vol. 5, pp. 29-42.

POVEZANOST STRATEGIJSKOG PLANIRANJA I PROGRAMSKOG BUDŽETIRANJA U OBLASTI KULTURE

THE CONNECTION BETWEEN STRATEGIC PLANNING AND PROGRAM BUDGETING IN THE DOMAIN OF CULTURE

Danijela Janjić

Poslovni i pravni fakultet, "Union-Nikola Tesla" Univerzitet, Beograd, Srbija

Snežana Maksimović

Poslovni i pravni fakultet, "Union-Nikola Tesla" Univerzitet, Beograd, Srbija

Slavoljub Veselinović

Kulturni centar Beograda, Beograd, Srbija

©MESTE

JEL category: **M14, O22, P21**

Apstrakt

U radu se govori da su zakonskim uvođenjem budžeta po programskom modelu u sektoru kulture započete aktivnosti na unapređenju procesa planiranja unutar delatnosti kulture u celini i u pojedinim oblastima kulture (ustanovama kulture, pozorišnoj delatnosti, kinematografiji itd.). Razvoj i primena programskog budžetiranja u sektoru kulture je vrlo kompleksan zadatak sa mnogo problema, a najveći je zapravo nedostatak pravog znanja iz menadžmenta kulture i neprepoznavanje potrebe za njegovom primenom, ili nauke o organizaciji kulturnih delatnosti. Priprema budžeta po programskom modelu stvara potrebu posebnih istraživanja i analiza koji će definisati osnovne probleme ove specijalizovane menadžment discipline, kroz opisivanje i istraživanje postojećih oblika organizovanja unutar kulturnih delatnosti, kao i razvijanje i ispitivanje novih, adekvatnijih i efikasnijih modela organizovanja. Na ovaj način koncipirano upravljanje ustanovama kulture treba da doprinese stvaranju uslova za kulturno stvaralaštvo i proizvodnju kulturnih dobara, za njihovo oblikovanje u dela koja su dostupna kulturnoj javnosti i za recepciju tih dela u kulturnoj javnosti. Na osnovu zaključaka o potencijalima i problemima kulturnog sektora date su preporuke za efikasnije, transparentnije i pravičnije upravljanje finansijama u sektoru kulture koje će poboljšati kontrolu tokova novca, unaprediti fiskalnu disciplinu i ojačati odgovornost u svim fazama budžetskog ciklusa.

Adresa autora zaduženog za korespondenciju:

Danijela Janjić

exluzive@yahoo.com

Ključne reči: programsko budžetiranje, kulturni menadžment, indikatori kvaliteta, program, programska aktivnost, projekat

Abstract

The paper shows that the legal implementation of the program model budget in the culture sector started the activities for the planning process improvement in the domain of culture and in the certain fields of culture (cultural institutions, theater, cinematography etc.). The program budgeting development and implementation in the culture sector are very complex tasks with many issues, the major being the lack of adequate culture management knowledge and the disregarding of the need for its application, or the cultural activities organization science. The budget making per a program model requires special research and analyses which will define the basic problems of this specialized management discipline, through description and investigation of the existing organizational forms within culture activities, as well as development and investigation of new, more adequate and efficient organizing models. Thus, conceived cultural institutions management should contribute to enabling cultural creative work and cultural goods production, their formation into acts available to the cultural public and the reception of these acts in cultural public. Based on the conclusions on the culture sector potentials and problems the recommendations are given for a more efficient, more transparent and more just finance management in culture sector which will improve money flows control, advance the fiscal discipline and strengthen the responsibility in all phases of the budgetary cycle.

Keywords: program budgeting, culture management, quality indicators, program, program activity, project

1 UVOD

Kulturni resursi kojima raspolaže neka ustanova kulture na lokalnom ili nacionalnom nivou čine kapital – humani i kulturni, koji obezbeđuje društvu veliki broj pogodnosti tokom vremena. Ulaganje i unapređenje kulturnih resursa dovodi do stope prinosa koja se može valorizovati i u ekonomskom, društvenom i kulturnom pogledu. Ovako koncipirano izvršenje budžeta polazi od stanovišta da je i delatnost kulture sistem unutar koga se svesnom ljudskom delatnošću može oblikovati, obrazovati, uređivati, upravljati, usmeravati razvoj, zapravo unutar koga se mogu organizovati uslovi kulturnog stvaralaštva, oblici njegovog plasmana i prijema u najširoj javnosti (Dragičević-Šešić, & Stojković, 2007).

Priprema budžeta kao operativnog plana po modelu programskog budžetiranja, u sektoru kulture nužno zahteva i primenu određenih instrumenata, koji stoje na raspolaganju kreatorima kulturne politike u delatnostima kulture, usmerenim ka ciljevima i rezultatima koje treba ostvariti. Odlika ovog tipa budžetiranja je fokusiranje na planiranje programa i projekata koje treba ostvariti. Programski budžet (n.d., 2014) sastavlja se po programskoj klasifikaciji koja predstavlja prikaz programa, gde se rashodi

i izdaci razvrstavaju prema glavnim programima i projektima kao skupovima aktivnosti koji su međusobno povezani i organizovani na takav način da vode ka ostvarenju određenog cilja. U radu se posebno akcentira uloga indikatora (pokazatelja performansi) u procesu odlučivanja. Cilj rada jeste da se ispitaju faktori koji utiču na efikasnost i efektivnost merenja performansi i da se apostrofira veza između strategijskog planiranja i programskog budžetiranja u cilju olakšanja strategijski konzistentnog odlučivanja.

Unapređenje budžetskog procesa kroz programsko budžetiranje u sektoru kulture, predstavlja deo šire reforme upravljanja javnim finansijama, koje stavlja naglasak na utvrđivanje prioriteta i optimizaciju potrošnje kroz postojanje konkretnih programa, za koje su u budžetu odvojene konkretno određene sume novca, u cilju pružanja kvalitetnih usluga u delatnosti kulture. Na taj način vrši se usmeravanje sredstava na rešavanje konkretnih problema, čime se kreatorima kulturne politike omogućava da uspostave bolje odnose između resursa koji postoje u delatnostima kulture, strategija kulturnog razvoja, programa i rezultata koji treba da se postignu. Ovim modelom težište se stavlja na planiranje, odnosno očekivanje rezultata i praćenje šta je u prethodnim periodima postignuto

sa odobrenim, odnosno iskorišćenim sredstvima. U radu će se primeniti kvalitativna metodologija, utemeljena na deskriptivnoj analizi istraživačkog problema, a sintetizovanjem različitih stavova izvešće se generalni zaključci za uticaj pojedinih faktora i uloga u procesu odlučivanja vezano za efektivnost sistema merenja performansi i njihovu povezanost sa konkretnim organizacionim faktorima u ustanovama kulture i opšte društvenim ciljevima u toj oblasti, nakon čega će se izvesti relevantni zaključci i ukazati na moguća ograničenja i buduće pravce razvoja.

2 STRATEGIJSKO PLANIRANJE U OBLASTI KULTURE

Uvođenje strateškog planiranja u ustanove kulture zahtev je savremenog vremena, koje kulturi nameće i potreba uspeha na tržištu, odnosno ekonomičnosti i efektivnosti poslovanja. Zakon o kulturi (Službeni Glasnik RS, 2009 i 2016) eksplicitno propisuje planiranje kulturnog razvoja na svim nivoima – državnom, pokrajinskom i nivou lokalne samouprave. Prema članu 7 ovog zakona država donosi strategiju za period od 10 godina, Pokrajina program, a lokalne samouprave svoje petogodišnje planove razvoja kulture. Zakon o kulturi definiše i načela kulturnog razvoja (član 3) i opšti interes u kulturi (član 6). U odsustvu nacionalne strategije razvoja i njome definisanih ciljeva, ovo bi moglo biti usmerenje prilikom formulisanja planova razvoja kulture na nižim nivoima vlasti, čime se istovremeno omogućava njihova usklađenost sa strategijom na nacionalnom nivou kada se bude formulisala i usvojila. Za izradu petogodišnjih planova razvoja kulture (u skladu sa Zakonom) potrebno je pravno utemeljene (normativni akt- odluka, rešenje) o pristupanju procesu planiranja, zatim je potrebno primeniti metodologiju prilagođenu oblasti kulture (Primer metodologije primenljiv na svaki kulturni sistem, bez obzira za koji nivo se planira, predstavlja Predlog strategije razvoja kulture u AP Vojvodini (2008-2015). Metodologija se zasniva na primeni naučnog metoda funkcionalne strateške analize (FSA) kao polazne osnove za izradu strateškog plana (Đukić, Dojčinović, Srećkov, & Bosnić, 2007, str. 319-349) kojom se unutrašnji faktori kulturnih sistema kao što su porodice kulturnih sistema i njihovi akteri, resursi kojima određeni kulturni sistem raspolaže, kao i instrumenti koje donosioci odluka koriste u

vođenju kulturne politike (kulturno nasleđe, izvođačke umetnosti, vizuelne umetnosti, kulturno obrazovna delatnost, amaterizam), sa posebnim akcentom na analizu međuresornih oblasti kulturne politike (umetničko obrazovanje, kulturni turizam, međunarodna saradnja).

Jedna od najčešće primenjivanih tehnika koja se koristi prilikom strateške analize je SWOT analiza. Da bi se ustanova kulture pozicionirala na tržištu i odredile njene unutrašnje snage i slabosti, kao i mogućnosti i pretnje koje joj dolaze iz okruženja, pored evaluiranja kulturne politike i poslovne filozofije-sada više ne samo njihove koherentnosti, već sasvim konkretnog strateškog značenja u određenom trenutku u određenoj sredini, potrebno je definisati i sve ostale faktore koji će biti podvrgnuti analizi, a to su različiti spoljni i unutrašnji faktori (Đukić, 2012, pp. 357-372).

Tek po završenoj strateškoj analizi, a na osnovu ocene zatečenog stanja, pristupa se kreiranju plana razvoja definisanjem vizije, misije, strateških ciljeva i prioriteta, kao i mera i aktivnosti koje treba preduzeti za njihovo ostvarenje. S obzirom na to da strateška analiza predstavlja bazu planiranja, samim tim znači da plan jasno proističe iz nje, da joj je kompatibilan, u smislu da se definišu mere i aktivnosti za svaku od obuhvaćenih oblasti kulturne politike. Izrada akcionog plana sastavni je deo strateškog planiranja, pomoću koga će se strategije implementirati u praksi. Dugoročni razvoj planira se na osnovu potreba i potencijala, kao i sopstvenih mogućnosti i slabosti, ali uzimajući u obzir i prilike (spoljašnje faktore) koje je mogu ugroziti. Potrebno je da bude usklađen sa opštim interesom u kulturi, načelima kulturnog razvoja, postojećom zakonskom regulativom i nacionalnim i lokalnim strateškim dokumentima. Definisanim pravcima razvoja, a potom i njihovom implementacijom, kulturna politika postaje eksplicitna i ciljno orijentisana, na osnovu čega njeni rezultati postaju merljivi. U tom smislu, za izradu programskog budžeta kao operativnog plana, akteri u oblasti kulture nužno moraju da primenjuju određene instrumente, odnosno alate strateškog planiranja. Kulturni razvoj u savremenog doba zahteva uvođenje strateškog planiranja, koje prema prirodi svog delovanja pripada tzv. organizacionim, a prema smeru delovanja stimulativnim, podsticajnim

instrumentom kulturne politike. Produkt strateškog procesa jeste dokument, dugoročni plan kojim su definisana ključna pitanja kulturnog života i kulturnog razvoja. Strateški plan sadrži idejni koncept kulturne politike, kao i plan potrebnih aktivnosti za njegovo ostvarenje. Za kreiranje nove poslovne politike sa definisanom vizijom i ciljevima kulturnog razvoja, odnosno definisanje očekivanih ishoda koji se mogu vrednovati u kontekstu različitih beneficija koje doprinose razvoju kulture i stvaranju kulturnih navika kod publike, neophodna su dva tipa istraživanja : Istraživanje u oblasti kulturnog menadžmenta (organizacioni nivo- na državnom, regionalnom ili lokalnom nivou); i Istraživanje publike i /ili ne-publike: analiza nivoa participacije različitih grupa u kulturnom životu zajednice (marketinška istraživanja publike).

Institucije kulture, stvaranjem nove poslovne politike kao polazna osnova pripreme za izradu programskog budžeta, treba da daju odgovore na sledeća pitanja:

- Kakva će biti nova programska orijentacija (programski profil, identitet...)
- Koliki će biti kvantitet programa
- Na koji način će se organizovati stvaranje kulturnog autputa
- Kakvi odnosi će se uspostavljati prema tržištu kulture

Strategija razvoja jedne ustanove uzima u obzir aktivnosti u celom socio-kulturnom području određenog sub-sistema kulture. Korišćenje svih raspoloživih podataka iz široko zasnovanih marketinških istraživanja, neophodno je u stvaranju programske i poslovne politike institucije kulture da bi ona bila konkurentna u odnosu na ostatak kulturne ponude. Nakon definisane misije i izvršene strateške analize, neophodno je doneti dugoročne strateške ciljeve poslovne politike, a zatim postaviti konkretne godišnje ciljeve koji iz njih proizilaze. Dalje, akcionim planom predviđamo strategije i metode realizovanja programa aktivnosti kojima će se **najefikasnije i najefektivnije** postizati željeni ciljevi. Preciznim budžetom, sastavljenim od detaljno navedenih izdataka, ali i ciljanih prihoda, stvaraju se uslovi za kontrolu i evaluaciju stepena realizacije ciljeva već tokom prve godine primene programskog budžeta kao operativnog plana (Dragičević-Šešić, & Stojković, 2007, str.70-74)

STRATEŠKO PLANIRANJE

MISIJA – kulturna i poslovna politika

SWOT ANALIZA

DUGOROČNI STRATEŠKI CILJEVI

GODIŠNJI CILJEVI

AKCIONI PLAN I STRATEGIJE

BUDŽET

REALIZACIJA – organizovanje, kontrola, motivacija, koordinacija

EVALUACIJA

Merni indikatori

Kvalitativna analiza

Indikacije za sledeći ciklus strateškog planiranja

3 DEFINISANJE BUDŽETA USTANOVE KULTURE

Programski budžet kao operativni plan, ne treba shvatiti samo kao “pravljenje novca” u oblasti kulture, već kao značajnu aktivnost koja doprinosi razvoju umetničke (kulturne) produkcije i stvaranju kulturnih navika kod publike. Budžet se koristi za planiranje rashoda i vodi ustanovu kulture kroz nastupajuću fiskalnu godinu, takođe služi kao osnova za finansijsko izveštavanje nadležnim institucijama i može se definisati kao moćan alat za raspodelu ograničenih resursa između konkurentnih prioriteta unutar programskih sadržaja - kulturnih potreba. Pošto potrebe uvek premašuju raspoloživa sredstva, sredstva koja dobije jedan organizacioni deo moraju biti odbijena od drugog dela. Vrednost sredstava koja se troše, mere se ne samo stečenim prednostima, nego i onim od čega se mora odustati, pa to znači da budžet predstavlja pravljenje ispravnih odabira. U svom najjednostavnijem obliku, budžet se sastoji od detaljnog popisa predviđenih prihoda i predloženih rashoda za svaku kulturnu produkciju, za budućih dvanaest meseci, odnosno fiskalnu godinu. U idealnom slučaju, budžet predstavlja sveobuhvatnu raspodelu ograničenih resursa među potencijalnim organizacionim/ funkcionalnim delovima u kulturnim delatnostima.

Priprema budžeta po programskom modelu zahteva na prvom mestu da se detaljno ispituju sve aktivnosti i projekti unutar ustanova kulture, da se proverí da li su u saglasnosti sa strateškim pravcima razvoja na državnom, odnosno na

lokalnom nivou, te da se u skladu sa njima projektuju programi. Proces planiranja koji prethodi pripremi budžeta mora se zasnivati na temeljnoj analizi prethodnog perioda, to znači da se jasno utvrde trendovi iz prethodne godine i postave jasni kulturni, društveni i ekonomski ciljevi koji žele da se ostvare u sledećoj budžetskoj i najmanje u dve naredne godine, koji treba da budu usaglašeni sa strategijom razvoja kulture na lokalnom i nacionalnom nivou. Sve to podrazumeva primenu jasne procedure ko radi, šta radi i u kom roku, to se takođe odnosi i na učešće građana, odnosno civilnog sektora, zapravo novi trend je da se preko transparentnog budžetskog procesa omogući da svi zainteresovani akteri daju svoj doprinos i sarađuju sa ključnim nosiocima / kreatorima kulturne politike pre svega na lokalnom nivou.

Podaci o budžetu treba da budu jasno predstavljeni sa opredeljenim programima i projektima koji imaju definisane zadatke i indikatore uspeha. Dosadašnji, linijski budžet usredsređen je na rashode na osnovu ekonomske klasifikacije i navodi koliko se sredstava izdvaja za svaku stavku koju organizacija kulture koristi. Rashodi su razdvojeni u više kategorija. Dakle, budžet po stavkama vodi evidenciju o tome koliko će se potrošiti i na šta će se potrošiti. Iako je najjednostavniji za pripremu, ovakav budžet ne daje nikakve informacije o aktivnostima Ustanove kulture. Informacije o tome koliko je potrošeno za plate, materijal, održavanje i komunalije ne otkrivaju mnogo o stvarno pruženim uslugama. Npr. koliko građana je posetilo neku književnu tribinu, koje starosne dobi, nivoa obrazovanosti, ili koliko je karata prodato za neki koncert... Relativni nivo usluga i sredstava utrošenih na razne aktivnosti pokazuju gde su prioriteta. Ovaj budžet nudi i informacije pri odlučivanju jesu li prioriteta ispravni. Programski budžet razlikuje se od tradicionalnog (linijskog) pristupa u : pripremi, pregledu i prezentiranju budžeta. Umesto fokusiranja na troškove, programski budžet je usmeren na očekivane rezultate usluga i aktivnosti koje se sprovode. Naglasak je na postizanju dugoročnih ciljeva na nivou cele zajednice. U programskom budžetu se prihodi i rashodi povezuju s višegodišnjim programima. Programski budžet utvrđuje očekivane rezultate i neposredne ishode tih ulaganja. Programski budžet je nastao kao rezultat pokušaja

pronalaženja načina na koji bi se odabrale mogućnosti za pružanje usluga i odgovorilo na sledeća pitanja: Šta pokušavamo postići (dugoročni cilj) i koliko će koštati postizanje tog dugoročnog cilja. Uz pomoć programskog budžeta, usluge i aktivnosti subjekata kulture su organizovane po programima, određuju se mogućnosti za postizanje svakog planiranog cilja, zatim se određuje cena/korist za svaku mogućnost i konačno bira se najbolja mogućnost za odabrani program.

Pošto su važniji ukupni troškovi i rezultat nego cena pojedinih stavki, budžetska izdvajanja mogu se pratiti u obliku jednokratne isplate po programu, a ne po tradicionalnim stavkama. Time se menja tradicionalno praćenje linijskog budžeta, odnosno uspeh i rezultati se mere po definisanim programima. To znači da je važnost individualnih troškova zamenjena praćenjem troškova i programskih rezultata. Time, se isto tako menja priroda budžetskog izveštavanja. Izveštavanje po tipovima izdataka i organizacionim jedinicama postaje sekundarno, a izveštavanje po programima i njihovim nosiocima postaje primarno.

4 FAZE PROGRAMSKOG BUDŽETA

4.1 Faza planiranja

U ovoj fazi treba utvrditi listu potreba i prioriteta, zatim definisati ciljeve koji treba da se postignu u dugoročnom periodu. Tim za implementaciju predlaže aktivnosti koje treba da omoguće jednake mogućnosti za sve subjekte u kulturi, ustanove, udruženja građana, da vode upravljačke strukture ka odgovornom finansiranju, koje će doprinositi zadovoljavanju različitih potreba i ostvarivanju ciljeva za svaku od navedenih oblasti, poštujući principe i vrednosti definisane strategijom. Osnovni cilj planiranja i pripreme programskog budžeta je povećanje efikasnosti. U fazi planiranja treba dogovoriti na sledeća pitanja: šta je delokrug poslova subjekta kulture, da li su ti poslovi stalnog karaktera ili su vezani za određeni vremenski period, koliki su ukupni troškovi da se nameravana aktivnost sprovede, koji su rezultati, odnosno efekti-kulturni, društveni, ekonomski.

4.2 Faza programiranja

U ovoj fazi se definisane aktivnosti i grupišu u programe ili projekte preko kojih će ciljevi biti realizovani. Konceptija strateškog razvoja takođe treba da se uvek uzima u obzir u procesu donošenja odluka, tako da svaki program odnosno projekat bude u skladu sa osnovnom poslovnom i kulturnom politikom odgovarajuće institucije.

U fazi programiranja obezbeđuju se informacije za svaki od odobrenih programa u poređenju sa stvarnim rashodima prethodne godine, sa procenama za naredne dve godine, ažuriranom procenom za tekuću budžetsku godinu i u skladu sa gornjim granicama rashoda subjekata kulture-odobrenim aproprijacijama od nadležnog Ministarstva/lokalne samouprave.

Faza programiranja uključuje i **Pripremanje budžetskog kalendara** kojim se utvrđuju postupci i raspored koje će subjekat kulture slediti u razvoju budžeta i pomaže u pripremi i pravovremenom donošenju budžeta. Treba imati u vidu da je srednjoročni okvir budžeta zasnovan na "prenosnom" trogodišnjem planu budžeta, što znači da je polazna tačka za izradu budžeta naredne fiskalne godine prva projektovana godina u okviru prethodno odobrenog dokumenta okvirnog budžeta. U skladu sa nacrtom srednjoročnog plana subjekti kulture mogu predložiti realokaciju planiranih sredstava u postojećoj programskoj strukturi. U tom koraku mogu se "ugasiti" neadekvatne ili neefikasne programske aktivnosti ili projekti, koji se dostavljaju nadležnom ministarstvu u okviru procedure za utvrđivanje prioriternih oblasti finansiranja.

4.3 Faza budžetiranja

Ova faza ima operativan karakter i integriše raspoloživa finansijska sredstva sa ciljevima i aktivnostima radi iznalaženja najboljeg rešenja. Programski ciljevi predstavljaju specifične rezultate koji treba da odrede šta će biti ostvareno, za koga i do kojeg datuma (povećati izdavačku aktivnost za 25%). Dokumentacija programskog budžeta institucija kulture predstavlja određenu kulturnu politiku i jasnu zamisao menadžmenta čija koherentnost treba da odgovori na sledeća ključna pitanja:

- Zašto postoji vaša institucija? (Svrha ili misija subjekta kulture)
- Odnosu institucije prema kulturi i umetničkom stvaralaštvu
- Stav institucije prema publici (važnost "lojalnosti" i stalnosti publike)
- Koje rezultate Vaša institucija želi da postigne? (Strateški ciljevi subjekta kulture)
- Šta vaša institucija radi kako bi postigla rezultate? (Programi i operativni ciljevi subjekta kulture)
- Koliko to košta? (Sredstva koja su potrebna subjektu kulture da bi postigao svoje operativne ciljeve, podeljene po programima i ekonomskim kategorijama)
- Kako meriti rezultate onoga što radite? (Mere i ciljevi učinka subjekta kulture)
- Ko je odgovoran za rezultate programa? (Rukovodilac programa)

Ova pitanja su osnova za pripremu programskog budžeta, ukoliko subjekat kulture može na njih da odgovori spreman je za izradu programskog budžeta.

U fazi budžetiranja troškovi funkcionisanja subjekta kulture primarno se iskazuju po konkretnim programima i aktivnostima uz pomoć programsko budžetsko računovodstvene klasifikacije. Primena funkcionalne i ekonomske klasifikacije ima sekundarni značaj u sistemu. Aproprijacije u budžetu odražavaće ukupnu masu sredstava, čija je potrošnja vezana za realizaciju jednog programa ili projekta. Budžetski program bi trebalo da bude sadržan iz sledećih elemenata:

- Naziv ili šifra programa (Npr. - Otvorenost i dostupnost ustanova kulture)
- Naziv subjekata kulture, kao i ime, prezime i funkcija lica koje je odgovorno za realizaciju programa (Npr. Centar za kulturu grada Beograda).
- Ključni ciljevi, kratak opis i vremensko trajanje programa (Npr. Ostvarivanje saradnje sa obrazovnim ustanovama i civilnim sektorom).
- Ostali elementi programa (pravni osnov, prioritet programa, rizici ostvarenja programa,, izvori verifikacije programa i sl.).
- Budžet programa
- Prikaz strukture aktivnosti budžetskog korisnika

- Vrednost projekata kojima se realizuje program
- Očekivani rezultati programa

Najjednostavniji način prelaska sa linijskog na programski budžet, bar u prvim godinama implementacije programskog budžeta, moguće je uraditi zadržavanjem postojeće organizacione strukture koja će biti dopunjena programima i programskim aktivnostima.

Organizaciona klasifikacija bi zadržala dominantnu ulogu prilikom izrade odluke o budžetu - u tom kontekstu bi pomirili postojeći način rada sa zakonskom obavezom. To je svakako najbolje rešenje koje će se vremenom menjati i unapređivati. Jednostavno rečeno, budžetski korisnici će zadržati odluke kakve su imali, ali će u okviru postojeće strukture da ubacuju programske aktivnosti. Pošto će organizaciona klasifikacija biti dominantna, potrebno je da odluka o budžetu sadrži i rekapitulaciju programa i programskih aktivnosti koja bi uključivala i definisane ciljeve i indikatore.

S obzirom da član 28. Zakona o budžetskom sistemu predviđa postojanje dva dela budžeta: opšteg i posebnog, preporuka je da programski deo bude u posebnom delu iskazan po programskoj klasifikaciji kojom se prikazuju ciljevi, očekivani rezultati, aktivnosti i sredstva potrebna za ostvarivanje navedenih ciljeva.

Potrebno je pratiti sledeći princip izrade Odluke o budžetu:

- Organizaciona klasifikacija (budžetski korisnik), zatim ispod toga program, pa programska aktivnost, zatim
- funkcionalna klasifikacija i na kraju izvori finansiranja (izvori su po istoj logici kao i do sada)

Isto važi za **projekat: budžetski korisnik - program- projekat- izvori finansiranja**. Treba imati na umu da su programska aktivnost i projekat u istom rangu i da zajedno čine program. To znači da projekat nije deo programske aktivnosti, već deo programa. **Programske aktivnosti** u okviru pojedinih programa počinju rečima **“funkcionisanje”** ili **“upravljanje**, što znači da troškove plata i stalne troškove, kao i sve troškove neophodne za rad treba evidentirati u okviru ovih programskih aktivnosti. Ostale

programske aktivnosti sadržaće troškove koji se odnose na sprovođenje aktivnosti, odnosno delatnosti zbog koje subjekat kulture postoji. Prilikom izdvajanja i posebnog prikaza jednog projekata, treba imati u vidu definicije projekta, a odnose se na ograničeno vreme trajanja u smislu roka , početka i završetka itd.). “Projekat može biti investicioni, ali i tekući (razne manifestacije). Programske kategorije raspoređene su u dva hijerarhijska nivoa. Na višem nivou su programi, a na nižem su programske aktivnosti i projekti koji im pripadaju. Što znači, nosilac troškova su budžetski programi i projekti na koje se vrši alociranje aktivnosti i troškova radi ostvarenja određenog cilja.

Program je jednostavno grupisanje sličnih aktivnosti ili usluga koje obavlja kulturni centar kako bi postigao svoj strateški cilj ili ciljeve. **Programi** se utvrđuju u skladu sa ključnim nadležnostima i, u meri u kojoj je to moguće, ostvaruje se njihova veza sa organizacionom strukturom da bi se obezbedila primena principa organizacione odgovornosti nad sprovođenjem programa. Model kulturnog centra zasniva se na koncepciji koja podjednak značaj daje difuziji (prikazivanju) vrhunskih dela umetničkog stvaralaštva, podsticanju stvaralaštva, ali i animaciji i edukaciji stanovništva (socio-kulturna funkcija). Difuzija kulture, kao osnovni zadatak institucije kulture predstavlja izbor i selekciju sadržaja i predstavljanje kulturnih dobara lokalne, nacionalne i svetske kulturne baštine. Jedan od glavnih zadataka rukovodstva institucija kulture jesu kriterijumi za izradu i vrednovanje programa. Ti kriterijumi se razlikuju od organizaciono programskog modela. Umetnička i stručna vrednost programa ima odlučujući značaj u velikim prestižnim kulturnim centrima, pluralizam pristupa je primeren u opštinskim, a participacija (učesće publike) u malim specifičnim kulturnim centrima i onim namenjenim posebnim društvenim grupama. Ipak, mogu se postaviti određeni opšti kriterijumi, na osnovu kojih se mogu objektivno analizirati realni dometi rada kulturnog centra. Funkcija kulturnog centra se ne iscrpljuje u podsticanju stvaralaštva i prikazivanju - difuziji kulturnih dobara; centar mora da bude žarište kulturnog života jedne sredine, da utiče i usmerava sadržajima svog rada život u svakodnevnici. Kulturni centri obično imaju sledeće sektore: pozorišni, filmski, muzički,

književni, likovni, kulturološki, naučni i društveno politički. Oni različitim programskim aktivnostima obavljaju sva tri pomenuta cilja: stvaralaštvo, animaciju i difuziju. Jedan od glavnih zadataka kolegijuma organizacija kulture su kriterijumi za izradu i evaluaciju programa. Kriterijumi se razlikuju u zavisnosti od organizaciono programskih modela kulturnih centara, ipak mogu se postaviti opšti kriterijumi, na osnovu kojih se mogu objektivno analizirati rezultati kulturnih centara. Jedan od osnovnih kriterijuma je **podsticanje stvaralaštva**. Analizom Beogradskih kulturnih centra došlo se do zaključka da svaki podstiče samo razvoj određene grane umetničkog stvaralaštva, ili određene starosne grupe, okupljajući oko sebe bilo amatere, bilo profesionalce. Valorizacija ostvarenih rezultata može da se vrši upućivanjem realizovanih umetničkih ostvarenja na odgovarajuće događaje ili festival, zatim ocenom kritike, ili ocenom publike.

Bitan kriterijum za ocenu uspešnosti jednog kulturnog centra je umetnička, naučna ili stručna (edukativna, animacijska) vrednost programa. Odjek svakog programa u javnosti odnosi se uvek na umetničku ili stručnu vrednost, ali i na originalnost, neuobičajenost programa, kompleksnost načina i metode prezentacije programa. Zatim, informativnost programa je značajan kriterijum koji ne predstavlja samo animacioni faktor (propaganda) već ima i edukativni značaj, jer dublje, sadržajnije upoznaje posetioce i potencijalne posetioce sa programima, njihovim estetskim i drugim vrednostima. Participacija, učešće publike kao kriterijum za vrednovanje kulturnog centra ne sme da se uzima samo u formi kvantitativnog pokazatelja, već i kao kvalitativni kriterijum (stvarno učešće publike u odvijanju određenog programa). Težnja za brojnem publikom jeste značajna, ali isti broj posetilaca filma i tribine ima sasvim različita značenja i pruža informacije o različitom uspehu tih programa. Zaštita kulturne baštine je poseban kriterijum jer kulturu ne čini samo savremeno stvaralaštvo već i kulturna dobra nastala tokom istorije. Ne sme se izostaviti kao poseban kriterijum za vrednovanje rada jednog kulturnog centra ni njegovo učešće u kulturnom turizmu, jer su na mapama turističkih ponuda često i određeni muzeji, a prema istraživanjima postoje interesovanja za saznavanja o prošlosti kroz

uvide u dokumenta, video projekcije, težnja ka upoznavanju druge kulture, takođe negovanje interkulturalnosti daje osnov za komparaciju sa pojavama u današnjem vremenu.

Projekat je vremenski ograničena ideja kulturne organizacije čijim sprovođenjem se postižu ciljevi koji doprinose postizanju ciljeva programa. Osnovni oblici projekata u kulturi su: izložba, koncert, predstava, tribina (predavanja, književno veče, promocija) priredba (kontakt program) filmska ili video projekcija. Kompleksni oblici projekata su : manifestacije (festivali, smotre, sajmovi), radionice, animacione forme. Mas medijski projekti u kulturi su: radio emisije, TV emisije, tekstovi u štampi i dr. Postoje osnovne, zajedničke karakteristike svakog projekta, bez obzira na njegovu konceptualnu suštinu, a to su: svaki projekat je orijentisan ka ostvarenju određenog cilja, projekat podrazumeva preduzimanje međusobno povezanih akcija koje imaju precizno određeno trajanje (početak i kraj), projekat karakteriše posebnost i jedinstvenost, po sebi predstavlja određeni rezultat, odnosno cilj. Operacionalizacija ideje je osnovno područje projektnog menadžmenta. U ovoj fazi neophodno je definisati smisao projekta i njegove osnovne ciljeve. Da bi pristupili realizaciji projekta neophodno je da se pribave sredstva – fundreising projekta. Slede realizacija i kontrola tokom trajanja projekta i na kraju evaluacija (trenutkom završetka projekta – premijerom ili zatvaranjem izložbe, ne prestaje rad na projektu). Ciljevi evaluacije su da proceni, sistemski i objektivno koliko je to moguće, relevantnost projekta za kulturni i umetnički život sredine u kojoj je projekat nastao i bio realizovan. Bitno je istaći da se evaluacija kulturno umetničkih projekata odnosi na kvalitet programa projekta i njegovu efektivnost, a takođe i na efikasnost menadžmenta i postignutu ekonomičnost projekta. U evaluaciji programa uzimaju se u obzir: umetničko-estetske vrednosti programa, kulturološki kvalitet programa (inovativnost u pristupu, metodi...) kvantitet i balans programa u odnosu na planirani, efekat na primarne ciljne grupe (analiza publike), efekti na sekundarne ciljne grupe (analiza medijskog odjeka i PR delatnosti), ostvarivanje specifičnih ciljeva projekata. Evaluacija menadžmenta odnosi se na: planiranje (vremensku efikasnost – način korišćenja vremena), budžetski balans (cost-

effectiveness), raznovrsnost izvora finansiranja, sigurnost izvora, timski rad i njegovu efikasnost, doprinos članova tima.

4.4 Utvrđivanje indikatora programa za sektor kulture

Pojam indikatora ili pokazatelja je intuitivno jasan, međutim formalna definicija nije toliko jednostavna. Indikatori su empirijski podaci kvalitativne i kvantitativne prirode. Ovi podaci postaju pokazatelji performansi ukoliko izražavaju zamišljene ciljeve učesnika u nekom procesu. To im daje kontekstualni i vremenski značaj (Tung, Baird, & Schoch, 2011). Indikatori upravljačkim strukturama u organizacijama kulture moraju pružiti relevantne informacije u vezi sa različitim aspektima strateškog planiranja kako bi se mere prilagodile internim ciljevima i zahtevima koje društvo stavlja pred institucije kulture. Definisanjem indikatora odrađen je samo jedan deo pripreme za izradu programskog budžeta u ustanovi kulture. Svaka ustanova kulture trebalo bi na odgovarajući način da odredi skup indikatora i definiše postupke prikupljanja neophodnih podataka. Osim toga, potrebno je odrediti referentne vrednosti ("benchmarks") u cilju primene dobijenih rezultata na planiranje aktivnosti u narednom periodu. Indikatori se odabiraju za različite svrhe. Za praćenje postizanja utvrđenog cilja programa koriste se indikatori ishoda, koji su u direktnoj vezi sa tim ishodom. Indikatori učinka definišu se kao kvantitativne i trajne mere izlaznih rezultata, krajnjih rezultata i efikasnosti javnog sektora. (Adler, 2011). Pružaju osnove za merenje rezultata programa, aktivnosti i resursa dodeljenih za ove programe. Ne postoji jedinstven postupak koji bi definisao kako, koliko i na koji način odabrati skup indikatora. S obzirom da svaki pokazatelj treba da bude u vezi sa ciljem ili namerom, te s obzirom na šarolikost učesnika i perspektiva koje srećemo u institucionalnim okvirima u oblasti kulture postavlja se pitanje: Da li indikatori zaista mere ono što treba da mere? Stoga je neophodno razmotriti sledeće važne aspekte:

- U koju svrhu (svrhe) i iz koje perspektive su odabrani indikatori?
- Kako i putem kojeg procesa se indikatori odabiraju?

- Kako oceniti njihovu reprezentativnost i validnost?
- Da li su indikatori pouzdani u smislu da ista vrednost ukazuje na isto stanje stvari?
- Šta su uzroci povećavanja i smanjivanja izlaznih vrednosti pokazatelja? U kojoj meri je to rezultat prethodno primenjenih mera?

Ključna pitanja jesu reprezentativnost i validnost. U kojoj meri pokazatelj meri ono što treba da meri? Za primenu indikatora potrebne su sve vrste statistike, ali je teško donositi zaključke o kvalitetu na osnovu kvantiteta. Zato se mora uložiti napor da se uoče operativni signali koji sadrže različite kvalitativne aspekte posmatranog problema. Srbija do sada nije pristupila sistemskom definisanju indikatora u sektoru kulture. Prvi iskorak u definisanju indikatora za praćenje stanja u kulturu učinjen je u Odeljku Izveštaja o kreativnoj ekonomiji 2013- Posebno izdanje – Širenje staza lokalnog razvoja u kome su date smernice- Kako meriti i podsticati kreativni razvoj na lokalnom nivou. U ovom pristupu prikazani su indikatori kreativnih industrija grupisani u tri celine: resursi, kapaciteti i učinci. Resursi kao neophodni kapital, kapaciteti kao infrastrukturna podrška resursima i učinci kao krajnji ishod ulaganja u kapacitete i resurse predstavljaju sveobuhvatne elemente za istraživanje kulturnog sektora. Ovako grupisani i pobrojani indikatori se ne moraju u potpunosti koristiti već ih treba selektivno primenjivati u zavisnosti od strukture određene mikro sredine koja se istražuje (Izveštaj o kreativnoj ekonomiji, Program UNDP & UNESCO, 2013). U tom smislu, ulaganje u održavanje i unapređivanje kulturnih resursa kojima raspolaže neki grad ili region čini kapital koji se može valorizovati u ekonomskom, društvenom i kulturnom pogledu, a može se klasifikovati u pet kategorija: kreativna radna snaga, kreativna preduzeća, institucije kulture, baština, nematerijalna kulturna baština.

Sektor kulture zavisi od infrastrukture kao i bilo koji drugi sektor. Ovi kapaciteti se odnose na stepen privatne i javne podrške i njihovog učešća u kulturnim aktivnostima, nivoima socijalnog kapitala koji je akumuliran unutar zajednice, institucijama civilnog društva, kapacitetima obrazovnog sistema u generisanju kulturnih vrednosti, značaja medija i komunikacione infrastrukture u procesu pružanja podrške

kulturnoj produkciji, distribuciji i potrošnji. Bilo koji program ili projekat koji podrazumeva ulaganje u neki od aspekata kreativne ekonomije bi trebalo da se zasniva na postizanju određene stope prinosa koja se može valorizovati u ekonomskom ili u nekom drugom izvedenom ishodu. Rezultati i njihovi indikatori mogu biti grupisani u sledeće četiri kategorije održivog razvoja:

Ekonomski: rezultat od primarnog značaja može biti podsticaj lokalnoj ekonomiji generisan od strane kulturnih institucija:

- Obim i vrednost lokalne proizvodnje kulturnih dobara (broj predstava, broj posetilaca, izvoz u druge regione, izvoz u druge zemlje...
- Manifestacije koje stimulišu kulturnu privlačnost grada
- Privlačenje poslovnih investicija
- Broj prodatih ulaznica u lokalitetima kulturne baštine
- Kulturne ture.

Društveni indikatori koji pokazuju da kreativna ekonomija može da doprinese promociji interkulturnog dijaloga, poštovanju kulturnih identiteta, zaštiti ljudskih prava, obrazovanju:

Obeležja kulturnog identiteta jedinstvenih za grad, region...

- Platforma za među etničke kontakte (udeo različitih etničkih grupa, promocije manifestacija na različitim jezicima...)
- Nediskriminisanje žena na kulturnoj bazi
- Sloboda izražavanja
- Rezultati u oblasti obrazovanja (broj dece koja učestvuju u dodatnim aktivnostima iz oblasti umetnosti, broj umetnika koji rade kao nastavnici u školama, broj studenata koji diplomiraju na umetničkim akademijama)

Kulturni: unapređenje društvenog blagostanja kroz aktivno učešće građana u umetničkoj i kulturnoj potrošnji; produkciji i participaciji:

- Broj posetilaca po tipu događaja-institucija
- Broj posetilaca (manifestacija-institucija) procentualno izražen u odnosu na ukupan broj stanovnika
- Sastav publike (prema polu, starosti, obrazovanju...)
- Broj građana koji se aktivno uključuju u rad institucija (kreativno pisanje, amatersko pozorište, pravljenje muzike...)
- Volontiranje

- Vreme posvećeno kulturnim aktivnostima (pasivna potrošnja, aktivna participacija)
- Razvoj umetničkih formi (produkcije novih radova, inovativna upotreba novih medija)
- Novi načini izražavanja kulturnog identiteta
- Briga o kulturnim veštinama
- Razmene umetnika sa inostranstvom, zastupljenost domaćih umetnika na sajmovima u inostranstvu, kulturno brendiranje...

Ekološki indikatori u ovoj kategoriji, naglašavaju značaj veze između kulture i životne sredine u smislu održivog razvoja:

- izložbe u funkciji podizanja svesti o pitanjima zaštite životne sredine, drame, filmski, televizijski sadržaji društvenih medija koji prenose ekološke poruke
- ekološki svesni principi dizajna za potrebe pozorišta
- energetska efikasnost u radu i održavanju prostora ustanova kulture
- demonstracija odgovornosti za zaštitu životne sredine u kreativnim praksama

Ekonomski ishodi u ovom kontekstu mogu biti generisani u sledeće kategorije:

- autput kulturnih dobara i usluga (obim vrednosti kulturnih dobara)
- vrednost i dodata vrednost kulturne produkcije
- zapošljavanje (broj novootvorenih radnih mesta za umetnike i kreativne radnike)
- izvoz (obim i vrednost izvoza kulturnih dobara u usluga – distribucija unutar države i u druge zemlje)
- poslovni razvoj (stvaranje kreativnih klastera i sl.)
- turizam (uticaj kulturnih institucija na privlačenje turista)
- ekonomske inicijative obezbeđivanja ravnopravnog učešća u kulturi i zadovoljavanju kulturnih potreba

Da bi opstali u uslovima savremenog dinamičnog i turbulentnog okruženja, subjekti kulture moraju identifikovati svoje postojeće pozicije, pojasniti svoje ciljeve i delovati na što efikasniji i efektivniji način. Sistemi merenja indikatora upravo ovo omogućavaju. Efektivan sistem merenja performansi omogućava organizacijama kulture da procene da li su njihovi kratkoročni i dugoročni

ciljevi ostvareni i da li je došlo do napretka u društvenom smislu u celini u skladu sa definisanom strategijom. Treba napomenuti da se uvažavaju kako finansijski, tako i nefinansijski indikatori koji odražavaju efekte ključnih aktivnosti koji dodaju vrednost organizacije kulture u celini.

Sistemi merenja performansi treba uglavnom da se koriste kao alat upravljanja u cilju motivacije, implementacije strategije i ostvarenja ciljeva, tj. kao instrumentarijum strategijske kontrole i kontrole upravljanja (Domanović, 2013, pp. 41-44). Dobar okvir za merenje učinka /indikatora performansi sadrži tri ključna elementa:

Jasno iskazani ciljevi: Šta ustanova kulture želi da postigne nekim programom? Gde i kako želi da ostvari pozitivne promene?

Model logičkog okvira (log-frame) koji obezbeđuje kompletno mapiranje ulaznih veličina (inputa) preko procesa / aktivnosti do izlaznih veličina (outputa) a zatim i uspostavljanje veze sa ostvarenjem planiranih (neposrednih, posrednih i krajnjih ciljeva).

Dinamika i plan realizacije čime se objašnjava kako model logičkog okvira evoluirao od sadašnjeg stanja, preko neposrednih i prelaznih rezultata, do konačnih ishoda koji se često ostvaruju tek mnogo godina kasnije. To omogućava sadržajno praćenje ostvarenja ciljeva primenom efektivnog sistema za monitoring i evaluaciju.

5 PROCES MONITORINGA I EVALUACIJA POSTIGNUTOG

Monitoring- praćenje napretka. Proces kojim se prikupljaju i pružaju informacije o sprovođenju programa, programskih aktivnosti i projekata u odnosu na očekivane rezultate (indikatore). Uključuju izveštavanje i obrazloženje odstupanja od cilja.

Evaluacija - analiza izmerenih vrednosti na osnovu indikatora kao i relevantnost mera koje se sprovode. Evaluaciju sprovodi sam korisnik, ali i spoljni nezavisni subjekt (sveobuhvatna cost-benefit analiza). Ocena efektivnosti i efikasnosti, odnosno uspeha programa, programskih aktivnosti i projekata. Sveobuhvatnija analiza veze između primene merenja performansi i efektivnosti, u ustanovama kulture daje uvid u preovlađujuće organizacione uslove koji bi mogli da povećaju/ ugroze efektivnost. Podrška

upravljačkim strukturama u nameri da se ostvare željeni ishodi performansi povezana je sa obukama radnika u kulturi da bi sa jedne strane zaposleni u kulturi bili svesni potrebe da se fokusiraju na različite aspekte efektivnosti sistema, sa druge strane da se istraživačima pruži novo merilo za procenu efektivnosti. Međutim, kada je oblast kulture u pitanju planeri i zaposleni u kulturi nailaze na teškoću koja se sastoji u izmirenju ciljeva kvalitativnog karaktera i strategija koje se zasnivaju na kvantitativnom ocenjivanju tih ciljeva i sredstava koje treba upotrebiti da bi se ti ciljevi postigli. Potrebno je određeni umetnički kvalitet razmatrati sa stanovišta kvantiteta, što je teško pomiriti sa stanovišta umetnika i sa stanovišta ljubitelja umetnosti. Jednom rečju treba da budemo u stanju da odredimo kojom kombinacijom sredstava obezbeđujemo najbolji učinak kada su u pitanju ciljevi koje želimo postići. Iz svega navedenog proizilazi da su potrebne sveobuhvatne analize u svakoj pojedinoj oblasti kulture, kao i u jednom opštem celovitom pogledu na kulturni sektor, da bi njegova uloga koja je značajna sa stanovišta kvaliteta, postala vidljiva i očigledna zahvaljujući ciframa i podacima koji se mogu upoređivati sa istim sektorima u drugim sredinama. Takođe, povezivanje svih zainteresovanih aktera u javnom, privatnom i civilnom sektoru i uvođenje mešovitog finansiranja, dovelo bi do veće autonomije u odlučivanju javnih regionalnih i lokalnih institucija.

6 OBAVEZE IZVEŠTAVANJA O REZULTATIMA

Neki subjekti kulture će smatrati da su na neki način „različiti“ i da nije moguće meriti njihov rezultat. Međutim, ako se ne može izmeriti rezultat nekog programa ili aktivnosti kako je onda moguće upravljati istim? Ukoliko se stvarni uspeh projekta ili rezultati ne mogu demonstrirati, kako onda opravdati dalje zahteve za budžetskim sredstvima. Ukoliko se ne može meriti neka aktivnost u kulturi, da li će neko primetiti kada će ta aktivnost da se završi? Iz svih ovim pitanja, proizilazi zaključak da je za subjekte kulture najvažnije da odaberu prave indikatore (mere performansi) koji treba da budu relevantni u pogledu strateških ciljeva subjekata kulture i operativnih ciljeva programa, i da budu korisni u pogledu merenja uspeha ili napretka u skladu sa tim ciljevima. Merenje kvaliteta izlaznog rezultata

je još izazovnije zadatak i može zahtevati sofisticiranije i skuplje tehnike, poput anketa za ispitivanje zadovoljstva klijenata, tako da se u prvim fazama izrade indikatora preporučuje da se fokusiraju na razvoj dobrih mera kvantiteta i kvaliteta izlaznog rezultata.

Osnovna svrha izvršenja budžeta je izdvajanje sredstava odobrenih prema usvojenom budžetu i praćenje njihove potrošnje. Kada subjekti kulture budu određivali mere izlaznog rezultata i prikupljali informacije o njima, uprava će koristiti te informacije za lakše donošenje odluka o raspodeli budžetskih sredstava. Nadležni ne mogu dozvoliti da se sredstva troše na neefikasne ili neefektivne programe ili usluge. Takođe, subjekti kulture će dobijene informacije o učinku i očekivanim rezultatima koristiti kako bi opravdali nove predloge pre svega visoko prioritetne potrošnje i za nastavak postojećih programa. U tom smislu, budžet treba posmatrati u višegodišnjem kontekstu. Budžet prethodne i tekuće godine pomaže u proceni prihoda i rashoda sledeće fiskalne godine i nivoima troškova jednog programa. Treba napomenuti da ponekad i spoljni faktori mogu da utiču na učinak programa, odnosno da dovedu do rezultata manjih od očekivanih (npr. kvalitetne aktivnosti isključi na letnjim scenama mogu ostati bez efekta zbog vremenskih nepogoda itd.). Iz svega navedenog, jasno je da problem budžetiranja i finansiranja kulturnih aktivnosti nameće potrebu da se stalno unapređuju uporedna istraživanja kulture. Do razrađenih kriterijuma za poređenje može se doći zapravo samo kroz takva uporedna istraživanja. Ti kriterijumi treba da iskažu, uporedo sa izmenama u potrebama u pojedinim kulturama i nužno različitim kulturnim i društvenim ciljevima, različitosti ne samo među pojedinim društvima, nego i među pojedinim istorijskim fazama razvoja jednog istog društva. Na osnovu takvih kriterijuma moguće bi bilo razraditi sistem merenja koji bi smanjio ulogu subjektivnih procena u kom stepenu je recimo potrebna komercijalizacija kulture, a u kome nekomercijalizovani oblici kulturnih aktivnosti, zatim obim u kome su finansirana i pod kolikom su kontrolom države sredstva masovne komunikacije itd., naročito prilikom poređenja koja se u oblasti kulture vrše na međunarodnom planu.

7 ZAKLJUČAK

Upravljanje subjektima kulture u sadašnjim društvenim uslovima nameće potrebu za kvantitativnim pregledom finansiranja kulture, kao i varijacija zavisnih od strukture finansiranja, iako je veoma teško kvantifikovati izlazni rezultat u ovom sektoru. U tom smislu, neophodno je da se definišu mere i aktivnosti za svaku od obuhvaćenih oblasti kulture čime kulturna politika postaje eksplicitna i ciljno orijentisana, na osnovu čega njeni rezultati postaju merljivi. Na taj način organi upravljanja subjektima kulture koristeći svoja zakonska, politička i finansijska ovlašćenja odgovaraju na konkretne potrebe jedne sredine i uspostavljaju određene kulturne vrednosti i istovremeno stvaraju ambijent koji je stimulativan svim akterima tog kulturnog sistema.

Ovaj rad daje smernice za upravljačke organe u oblastima kulture, akcentat se stavlja na stratešku analizu kojom se definišu potrebe i potencijali, kao i sopstvene mogućnosti i slabosti uzimajući u obzir i spoljašnje faktore koji je mogu ugroziti. Potrebno je da planiranje bude usklađeno sa opštim interesom u kulturi, načelima kulturnog razvoja, postojećom zakonskom regulativom, nacionalnim i lokalnim strateškim dokumentima uz ocenu zatečenog stanja i uvažavanje osnovnog strateškog pravca Srbije ka članstvu u Evropskoj uniji. To znači da je potrebno poznavati osnovne razvojne trendove i principe na kojima počivaju i razvijaju se savremene kulturne politike evropskih zemalja (participacija, inkluzivnost, decentralizacija, promocija savremenog stvaralaštva, očuvanje kulturnog nasleđa i dr). Ovo upravo odgovara principu supsidijarnosti koji je afirmisao Ugovor iz Mastrihta, a koji predviđa da donošenje odluka treba da se odvija što je moguće bliže građanima, čime se ide u susret zadovoljavanju njihovih potreba. U drugom delu rada ukazuje se da reforma sistema budžetiranja podrazumeva odgovarajuću posvećenost i dugotrajno ulaganje u kadrove u cilju ostvarenja boljih organizacionih performansi. Povezanost merila performansi i organizacionih faktora sa efektivnošću sistema pruža uvid u preovlađujuće organizacione uslove koji podržavaju ostvarenje željenih ciljeva. Istraživanje ukazuje da je pristup zasnovan na indikatorima osnov objektivne procene, a osim toga koristi se za identifikaciju slabosti čije otklanjanje je neophodno ako se želi

da se resursi kulture koriste za poboljšanje izlaznih rezultata u ekonomskom ili opšte društvenom smislu. Takođe, preliminarne uporedne informacije iz različitih zemalja su neophodne da bi se povećala uopštenost zaključaka, tako da bi buduća istraživanja mogla

da se fokusiraju na ulogu instrumenata kulturne politike i kolika je uloga stručnjaka u procesima odlučivanja u drugim zemljama, kako bi se osigurao kvalitet i transparentnost procesa odlučivanja i smanjio rizik politizacije prilikom donošenja odluka značajnih za razvoj kulture.

CITIRANI RADOVI

- Adler, R. (2011). Performance management and organizational strategy: how to design systems that meet the needs of confrontation strategy firms. *The British Accounting Review*, 43, pp. 251-263
- Domanović, V. (2013). *Efektivnost sistema merenja performansi u uslovim savremenog poslovnog okruženja*, Kragujevac: Ekonomski horizonti,
- Dragičević-Šešić, M., & Stojković, B. (2007). *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, Beograd: Clio, pp. 72-79
- Đukić, V. (2012). *Država i kultura - studije savremene kulturne politike*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu, pp. 448.
- Đukić Dojčinović, V., Srećkov, D., & Bosnić, D. (2007). *Strateška analiza kao osnova strateškog planiranja razvoja kulture u AP Vojvodini*. Beograd: Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti, 11-12, pp. 319-349
- n.d. (2004). *Predlog strategije razvoja kulture u AP Vojvodini (2008-2015)*
- n.d. (2014, Feb). *Uputstvo za izradu programskog budžeta*. Ministarstvo Finansija Republike Srbije. Preuzeto sa <http://www.skgo.org/files/fck/File/2015/PB2016/Uputstvo%20za%20izradu%20programskog%20budzeta.pdf>
- Tung, A. Baird. K., & Schoch, P.H. (2011). Factors influencing the effectiveness of performance measurement systems. *International Journal of Operations & Production Management*, 31(12), 1287-1310.
- Zakon o budžetskom sistemu (Službeni glasnik RS, br.54/09,73/10,101/10,101/11,93/12, 62/13, 63/13, -ispravka 108/13, 142/14, 68/15, - dr. zakon 103/15)
- Zakon o kulturi (Službeni glasnik RS, br. 72/09, 13/2016, 30/2016 ispravka)
- UNDP & UNESCO (2013). *Izveštaj o kreativnoj ekonomiji (Creative Economy Report)*. Preuzeto sa <http://www.unesco.org/culture/pdf/creative-economy-report-2013-en.pdf>

Datum prve prijave: 05.04.2016.
Datum prijema korigovanog članka: 25.04.2017.
Datum prihvatanja članka: 24.06.2017.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – APA Sixth Edition:

Janjić, D., Maksimović, S., & Veselinović, S. (2017, July 15). Povezanost strategijskog planiranja i programskog budžetiranja u oblasti kulture. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transactions*, 5(2), 43-56. doi:10.12709/fbim.05.05.02.05

Style – Chicago Sixteenth Edition:

Janjić, Danijela, Snežana Maksimović, and Slavoljub Veselinović. "Povezanost strategijskog planiranja i programskog budžetiranja u oblasti kulture." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transactions* (MESTE) 5, no. 2 (July 2017): 43-56.

Style – GOST Name Sort:

Janjić Danijela, Maksimović Snežana and Veselinović Slavoljub Povezanost strategijskog planiranja i programskog budžetiranja u oblasti kulture [Journal] // *FBIM Transactions* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 43-56.

Style – Harvard Anglia:

Janjić, D., Maksimović, S. & Veselinović, S., 2017. Povezanost strategijskog planiranja i programskog budžetiranja u oblasti kulture. *FBIM Transactions*, 15 July, 5(2), pp. 43-56.

Style – ISO 690 Numerical Reference:

Povezanost strategijskog planiranja i programskog budžetiranja u oblasti kulture. Janjić, Danijela, Maksimović, Snežana and Veselinović, Slavoljub. [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transactions*, Vol. 5, pp. 43-56.

MOĆ I ULOGA EKONOMSKE DIPLOMATIJE U VRIJEME GLOBALIZACIJE

THE POWER AND THE ROLE OF ECONOMIC DIPLOMACY IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Zlatan Lukić

Fakultet političkih nauka, Evropski Univerzitet, Brčko Distrikt, Bosna i Hercegovina

©MESTE

JEL Category: **F02**

Apstarkt

Ekonomska diplomatija je postala najvažnija aktivnost u diplomatijama nacionalnih država, međunarodnih organizacija i integracija, šta više, moglo bi se reći da je ekonomska diplomatija postala osnovno sredstvo prodora na svjetsko tržište. U današnjem svijetu u kome međunarodni i ekonomski odnosi predstavljaju sistem odnosa moći, političke i ekonomske, postepeno se oformljuje sistem koji sve više korporira privredne subjekte. Privrede postaju sve manje nacionalne, a sve više globalne, pretvarajući se tako u transnacionalni sistem proizvodnje, koji se temelji na međunarodnoj podijeli rada. Ekonomska globalizacija posmatra se kao sila koja predstavlja najveću pretnju autoritetu nacionalne države i koja umanjuje njenu moć. Nacionalna monetarna politika gubi autonomiju, jer više ne može da bude introvertno okrenuta ka domaćim realnim zalihama, već mora da bude ekstrovertno okrenuta ka tokovima međunarodnog kapitala i mora da se uključi u međunarodnu makroekonomsku koordinaciju. Evropska unija je dobar primer toga da je monetarna politika potpuno oduzeta od nacionalnih država i da je uspostavljen evropski supranacionalni suverenitet ekonomije i monetarnih pitanja. Posmatajući globalizaciju, odnosno međunarodne odnose koje su se od hladnoratovske dominacije znatno promijenile, u suštini, država više nije država koja ima svoju moć. Odnosno, globalizacija ne uklanja nacionalnu državu sa njenih temelja, ali joj oduzima moći najviše vlasti. Odnosno, države sve više djeluju kao pokretači globalizacije i tako umanjuju svoju moć i postaju odgovorne vanjskim ekonomskim akterima. Bez obzira na ovaj evidentan trend u političkim i ekonomskim međunarodnim odnosima, uloga država i diplomatija, kao instrumentarija promovisanja i zaštite interesa država ostaje vrlo značajna, a posebno ona u oblasti ekonomskih odnosa, odnosno, ekonomska diplomatija.

Ključne reči: diplomatija, država, ekonomska diplomatija, moć, globalizacija

Adresa autora:

Zlatan Lukić

[✉ zlatan.lukic@hotmail.com](mailto:zlatan.lukic@hotmail.com)

Abstract

Diplomatic economic engagement, in fact, economic diplomacy, became the most important activity for diplomacies of national countries, the

international organizations, and integrations. It could be said that economic diplomacy became a basic tool for a breakthrough to the world market. In today's world where international and economic relations are a system of political and economic power relations, it is gradually forming a system that increasingly integrates businesses. The economies are becoming less national and increasingly global, thus turning into a transnational system of production, which is based on the international division of labor. The economic globalization is seen as the force which most threatens the authority of the nation state and reduces its power. The national monetary policy is losing autonomy because it cannot be turned internally towards domestic realistic inventory, but it must be turned externally towards international flows of capital and it has to join into international macroeconomic coordination. The European Union is a good example that the monetary policy is completely taken away from the national states. There is the established the European supranational sovereignty of economy and monetary affairs. By observing the globalization, the international relations respectively, which are changed since the Cold War domination, countries do not have power anymore. The globalization is not taking away the national state from its roots, but it is taking away the power of the authorities. Therefore, the states act as an initiator of the globalization and by doing this they are reducing their power and becoming responsible to outside economic members. Respectively, no matter of this evident trend in international political and economic relations the role of countries and diplomacies, as the instrument of promoting and protecting the interest of countries stays very important, especially the one in the area of the economic relations, respectively, economic diplomacy.

Keywords: *diplomacy, economic diplomacy, power, globalization*

1 EKONOMSKA DIPLOMATIJA

Ekonomska diplomatija nije novi termin za novu pojavu u razvoju diplomatije. Od renesanse do danas ekonomska problematika je bila jedan od najužih zadataka diplomatije, uporedo sa političkim i bezbjednosnim aspektima, obezbjeđujući preko njih određenu ravnotežu moći. Ekonomska i bezbjednosno – politička diplomatija mogu se posmatrati kao dva povezana DNK lanca koja naizmenično dobijaju prioritet u zavisnosti od istorijskih okolnosti i okruženja u kojima se države nalaze.

U međunarodnom sistemu ekonomska diplomatija dobija dodatno na značaju sa ubrzavanjem globalizacije (misli se prije svega na dodatno jačanje stepena međuzavisnosti između država, kao i integrativnih procesa na regionalnom i globalnom nivou), i to u uslovima nedostatka adekvatnih pravila i institucija koje postavljaju okvir nastupa ekonomskih subjekata planetarne tržišne arene. U takvim okolnostima firme se pozivaju na institucije svojih država kako bi osnažile nastup na svijetskom tržištu. Vlade nemaju velikog izbora nego da podrže aktivnosti preduzeća sa svoje teritorije, jer u suprotnom preduzeća drugih država će iz njihove pasivnosti izvući korist. Sve ovo nije ništa drugo nego otvorena borba za rast i razvoj ekonomske snage pojedinih preduzeća, čiji uspjeh u krajnjem

slučaju predstavlja i uspjeh ekonomske politike demokratski izabranih vlada.

Budući da ekonomska diplomatija ima jasnu istorijsko razvojnu dimenziju, treba konstatovati da je sam termin relativno novijeg datuma i korijene vuče iz francuskog jezika – la diplomatie economique. Veoma brzo je prihvaćen od strane ruske diplomatije pod tačnim nazivom – ekonomičeskaja diplomatija. Sa druge strane imamo anglosaksonske varijante, koje koriste termine trgovinska diplomatija (trade diplomacy), komercijalna diplomatija (comercial diplomacy), mada se u posljednje vrijeme i kod njih može zapaziti sve šira zastupljenost termina ekonomska diplomatija. Jasno je da u zavisnosti od prve riječi (ekonomska/trgovinska) postoje i određene razlike u definisanju samog pojma. Trgovinska diplomatija stavlja akcenat na unapređenje trgovine, dok ekonomska diplomatija predstavlja širi pojam koji se tiče svih ekonomskih aspekata.

U tom smislu trgovinska diplomatija, prema zvaničnom tumačenju State Departmenta, podrazumijeva aktivnosti države na promociji i zaštiti interesa firmi na međunarodnom planu, pregovore sa vladama i firmama u čijim zemljama matične kompanije posluju, mjere predupređivanja mogućih ekonomskih konflikata na domaćem i međunarodnom planu, prikupljanje informacija, kao i globalnu promociju izvoznih interesa preko diplomatskog aparata, a sve to uz

neposrednu saradnju sa domaćim kompanijama (Kovačević, 2015).

Što se tiče ekonomske diplomatije, ona se može sagledati sa dva nivoa. Jedan je ekonomska diplomatija u širem smislu i ona je sveobuhvatnija i tiče se svih subjekata jednog društva koji učestvuju u jačanju ekonomske konkurentnosti jedne zemlje diplomatskim metodama, a druga je definicija ekonomske diplomatije u užem smislu i ona se tiče ekskluzivnih aktivnosti Ministarstva inostranih poslova u odbrani ekonomskih interesa svoje zemlje.

1.1 Razvoj diplomatije

Raspad bipolarnog sistema međunarodnih odnosa i čitav niz krupnih političkih i ekonomskih posljedica koje su iz toga proizašle, uslovili su i određena preusmijeravanja spoljnopolitičkih i ekonomskih diplomatskih prioriteta. U današnjem svijetu u kome međunarodni i ekonomski odnosi predstavljaju sistem odnosa moći, političke i ekonomske, postepeno se oformljuje sistem koji sve više nastoji da ograniči države i pojedinačne privredne subjekte. Privrede postaju sve manje nacionalne, a sve više globalne, pretvarajući se tako u transnacionalni sistem proizvodnje, koji se temelji na međunarodnoj podijeli rada. Međutim, bez obzira na ovaj evidentan trend u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima uloga država i diplomatija, kao instrumentarija promovisanja i zaštite interesa zemalja ostaje vrlo značajna, a posebno ona u oblasti ekonomskih odnosa (tzv. Ekonomska diplomatija).

Najrazvijenije zemlje, koje svoju moć temelje na ekonomskoj superiornosti, vojnoj nadmoći i nadmoći u domenu proizvodnje, svoje spoljnopolitičke prioritete sve više prebacuju i vezuju za ekonomsku sferu, nastojeći da svoje interese realizuju, pored ostalog, i snažnim diplomatskim ekonomskim angažmanom. Uključivanje zemalja u razvoju i zemalja u tranziciji u tradicionalne međunarodne institucije (STO) i različite ekonomske integracije i trgovinske blokove (EU, NAFTA, ASEAN i dr.), zahtijeva novi model nastupa i diplomatskog djelovanja, radi što bolje zaštite njihovih ekonomskih i političkih interesa u procesu globalizacije savremenih ekonomskih odnosa (Marinković, 2010).

Prema tome, savremeni sistem međunarodnih ekonomskih odnosa i procesiglobalizacije i

integracije nameću potrebu intenzivne ekonomske diplomatske aktivnosti, usmijerene na realizaciju i zaštitu ekonomskih prioriteta i interesa, u čemu ZUR i zemlje utranziciji moraju da se ugledaju na najrazvijenije zemlje, i time se rukovode u određivanjusvojih spoljnopolitičkih i spoljno ekonomskih prioriteta.

1.2 Balkanski region (teritorija bivše SFRJ)

Zemlje regije nakon dezintegracionih procesa i oružanih sukoba posvećene su miru, pravdi, toleranciji i pomirenju, uvjerene u potrebu razvoja dobrosusjedskih odnosa i ubrazanoj političkoj i ekonomskoj stabilizaciji sa ciljem integracionih tokova ka punopravnom članstvu u Evropskoj uniji i transatlantskim asocijacijama. Snažna, racionalno organizovana, kadrovski osposobljena ekonomska diplomatija se nameće kao neminovnost (Avdić, 2009).

Medutim, i pored intenziviranih tokova trgovinske liberalizacije, stvarna situacija govori da je trgovinski potencijal evropskih zemalja u tranziciji znatno veći od vrijednosti robne razmijene, koju one stvarno realizuju. To je posebno tačno kada su u pitanju zemlje Jugoistočne Evrope, između kojih je trgovinska razmjena više nego skromna, prije svega, zbog slabe infrastrukturne povezanosti zemalja regiona, postojanja granica, visokih spoljno-trgovinskih nameta, raspada bivše SFRJ, kao i nezadovoljavajućeg institucionalnog razvoja i političke nestabilnosti.

Diplomatski uspjeh ili neuspjeh se sve više mjeri egzaktnim pokazateljima, novcem, odnosno spoljotrgovinskim bilansom zemlje. Ekonomska diplomatija postala je jako popularna tema u zemljama regije, prvenstveno zbog toga, što moraju da shvate da su kao takve "male" ekonomske zemlje uspjele na svjetskom tržištu, koje moraju dati sebi zadatak, osposobljavanja nacionalne ekonomije i uspostavljati prije svega dobrosusjedsku ekonomsku saradnju. U ovom trenutku treba istaći da se situacija u ekonomskoj diplomatiji zemalja regije, bitno razlikuje u odnosu na visoko razvijene zemlje. Mora se naglasiti da zemlje u region imaju jasno definisan cilj ulaska u evro-atlanske integracije, ali isto tako se uviđa nedostatak ozbiljnosti u vođenju ekonomske diplomatije, što se može reći da ne postoji jasno definisana ekonomska politika i strategija.

Stoga, se stavlja do znanja da ekonomska diplomatija je konkretna, koja ima jasne ciljeve i u suštini je sastavni dio diplomatije od njenih početaka. Sada smo svjedoci trenda ekonomizacije čitave diplomatije. Završetkom velikih političkih procesa poput hladnog rata i otvaranja procesa globalizacije, kao prvenstveno ekonomskog fenomena, ekonomski ciljevi postaju primarni. Po definiciji ekonomska diplomatija i nije ništa drugo do korišćenje diplomatije za postizanje ekonomskih ciljeva.

Savremeni svijet je oslikan neprestanim promijenama u kojima ključ ekonomskog uspjeha leži u sposobnosti njihovog razumijevanja i optimalnom prilagođavanju novonastalom poslovnom okruženju. Taj novonastali socijalni ambijent nije ništa drugo do globalizacija. Ako imamo u vidu da se globalna ekonomija karakteriše visokim nivoom konkurentnosti, otvara se pitanje kako ekonomski subjekti malih država, kao što su zemlje bivše SFRJ, mogu da ostvare zadovoljavajuća tržišna učešća, odnosno kako mogu da ostvare komparativne prednosti koje bi omogućile adekvatno pozicioniranje na tržištu? Upravo to pronalazjenje "tržišne niše", kako kaže Peter Draker (Peter Drucker), nije ništa drugo nego način da se osigura opstanak i kasnije ekonomski rast i razvoj. U tom smislu, naša istraživanja pokazuju da veoma važnu pozitivnu ulogu može da ima efikasnost i efektivnost diplomatije, ili preciznije njene ekonomske komponente za koju je sve prihvaćeniji termin – ekonomska diplomatija.

2 GLOBALIZACIJA I EKONOMSKA MOĆ

Globalizacija je jedan relativno novi izraz za neke stare procese koju su se ranije samo drugačije nazivali. Tako npr. kao sinonime za globalizaciji mogli bismo pomenuti "univerzalizaciju", "internacionalizaciju". Globalizacijski procesi označili su početak novog vremena i začetak jednog novog svjetskog društva koje je, činilo se, konačno prevladalo dotadašnje razlike i podijele. No, gledajući sada, s vremenskim odmakom, pokazalo se da su istovremeno, upravo ti procesi, uveliko uticali na produbljivanje razlika unutar društva. Ovo se posebno odnosi na ekonomsku dimenziju globalizacijskih procesa, područje koje danas izaziva najviše polemika. Iako je

globalizacija na početku imala obećavajući potencijal procesa koji će rezultirati rješivim svjetskih problema nejednakosti i siromaštva te stvoriti prosperitetno svjetsko društvo, čini se, da su razlike i problemi veći nego ikada.

Globalne svjetske ekonomske promjene i ekonomska globalizacija, se prije svega odnosi na stvaranje globalnog svjetskog slobodnog tržišta, ipak nisu pružile željene rezultate. Istorija se, izgleda, opet ponavlja – s jedne strane imamo većinu potlačenih i obespravljenih ljudi, a s druge nekolicinu bogatih koja živi na račun većine. I dok tradicionalno bogate zemlje i regije, moćni finansijski i naftni krugovi, multinacionalne i transnacionalne korporacije i ostali 'veliki igrači', postaju još bogatiji i ostvaruju nezamislivo velike profite kojima bi zaista mogli ispuniti prvo bitnu renesansnu ulogu globalizacije, ostatak svijeta živi na rubu egzistencije, boreći se sa promjenama i zahtjevima koje je takva globalizacija donijela sa sobom. Globalizacija i internacionalizacija determiniraju, međunarodna ekonomska, finansijska, socijalna i politička kretanja u posljednjih 50 godina, koje se ponekad nazivaju "drugom erom globalizacije", aludira se na ratom završeno razdoblje "prve ere globalizacije i slobodne trgovine" od 1870. do 1913. Za evropska, ali i azijska (post)tranzicijska gospodarstva učinci, globalizacije posebno dolaze do izražaja od početka 90-ih (1989. Nakon pada Berlinskog zida) uz prihvaćanje sve opšteg trenda demokratije, liberalizacije vanjske trgovine i međunarodnih finansijskih tokova, liberalizacije nacionalnih tržišta roba, rada i kapitala, te izraženije ekonomske migracije stanovništva na regionalnom i globalnom nivou. Kroz povećanu dostupnost svjetskih prirodnih resursa te slobodu i rast preko graničnih odnosno međukontinentalnih ulaganja i trgovine, omogućeno je da nova znanja i inovacije nastale u jednom dijelu svijeta vrlo brzo budu poznate i dostupne u drugim područjima. Značajnu ulogu u globalizaciji imaju vlade razvijenih zemalja, kroz sporazume o međusobnom povezivanju tržišta te promoviranje suradnje s manje razvijenim zemljama. U odnosima EU i SAD-a, tome bi trebalo pridonijeti Transatlantsko trgovinsko i investicijsko partnerstvo (TTIP) s očekivanim pozitivnim učincima, jačanja transatlantske trgovine na ekonomski rast u kratkom i srednjem roku, i ako se istodobno naglašavaju i negativni

dugoročni učinci na pad izvoza, BDP-a, zaposlenosti, dohotka od rada i javnih prihoda u najrazvijenijem dijelu Evrope. Rizici su posebno izražajni u slučaju malih i otvorenih zemalja, a timviše ako su one uz slobodu prekograničnog finansiranja preko mjerno kulmulirale vanjski dug, javni dug te prezaduženost preduzeća i građana; ako su pod pritiskom strane konkurencije izgubile domaću proizvodnju i postale visoko ovisne o uvozu hrane, energenata i drugih proizvoda i/ili ako zbog pada konkurentnosti ne ostvaruju dovoljne stope rasta izvoza.

2.1 Novi svjetski poredak, implikacije i uloga ekonomske globalizacije

Kreator novog svjetskog poretka - SAD, globalizaciju su poistovijetili s društvenim napretkom, zasnovanim prije svega na ekonomskim odrednicama sveukupnih promjena. Konzervativna revolucija prikazana je kao povijesna nužnost koja bi snagom 'nevidljive ruke' slobodnog neoliberalnog tržišta trebala osigurati narodima svijeta stabilnost, mir i blagostanje. Razvoj informatičke tehnologije doveo je do porasta prometa na tržištima financija, roba i usluga. Informacije o tendencijama na financijskim tržištima se brže razmjenjuju i uz niže transakcijske troškove. Taj trend je potican daljnjim procesima liberalizacije i deregulacije na financijskim tržištima.

Za međunarodnu privredu važni su trgovinski i finansijski odnosi među nacionalnim privredama, kao i uticaj međunarodne trgovine i finansijska na raspodelu proizvodnje, prihoda i bogatstva po svijetu i među državama. Posljednjih godina, međunarodnu ekonomiju sve više zaokuplja jedno pitanje: kakvi će biti rezultati nacionalnih privreda danas, kada je skoro čitav svijet sjedinjen u jedno globalno tržište? Kao rezultat promijena u ekonomskoj politici i tehnologiji, privrede koje su nekada bile podijeljene visokim transportnim troškovima i veštačkim barijerama u trgovini i finansijama sada su povezane sve gušćom mrežom ekonomske međuzavisnosti. Ova prava pravcata ekonomska revolucija, izvedena u toku posljednjih petnaest godina, sručila se na nas tako iznenada da se temeljno grananje njenog uticaja na rast, raspodijelu prihoda i bogatstva i modele ponašanja u svjetskoj trgovini i finansijama tek nazire.

Najuočljivije obilježje nove svjetske privrede jeste sve veća vezanost između visoko i nisko razvijenih zemalja. Uostalom, visoko razvijene privrede Evrope, Japana i Sjedinjenih Američkih Država bile su u znatnoj mjeri povezane trgovinskim tokovima još šezdesetih godina prošlog vijeka. Velika novina tekućeg vijeka je mjera u kojoj su siromašne nacije svijeta postale dio globalnog sistema trgovanja, finansija i proizvodnje. Za poklonike globalizacije, ovakav razvoj obećava veće dobiti od trgovine i brži rast za ova oba dijela svijeta podijeljena visinom dohotka. Za skeptike, integracija bogatih i siromašnih obećava sve veću nejednakost kod prvih i veću dislokaciju kod drugih.

Nacionalne privrede se sve više integrišu u četiri fundamentalna područja – trgovinu, finansije, proizvodnju i rastuću mrežu ugovora i institucija. Veća trgovinska povezanost je jasna: gotovo svake godine od Drugog svjetskog rata, međunarodna trgovina rasla je brže od globalne proizvodnje, rezultirajući u većem učešću izvoza i uvoza u GDP-u praktično svake zemlje na svetu. Posljednjih godina, finansijski tokovi preko državnih granica rasli su brže od trgovinskih. Direktno strane investicije (u kojima inostrani kapital dobija kontrolni paket u preduzeću) posebno su rasle brže nego ukupni tokovi kapitala. Oštar rast direktnih stranih investicija podvlači ogromnu i sve veću ulogu multinacionalnih korporacija u globalnoj trgovini, a naročito u globalnoj proizvodnji (Pečujlić, 2003).

Implikacije globalizacije, kako za razvijene tako i za zemlje u razvoju, trenutno su predmet intenzivnog istraživanja i gdje se vode žestoke debate o ekonomskoj politici. Vidno se istražuju četiri grupe pitanja. Prvo, da li će globalizacija promovisati brži privredni rast, posebno unutar četiri petine svjetske populacije (4,5 milijarde ljudi) koja još uvijek živi u zemljama u razvoju? Drugo, da li će globalizacija podsticati ili podrivati makroekonomsku stabilnost? Treće, da li će globalizacija podsticati veću dohodovnu nejednakost i, ako je tako, da li je taj problem ograničen na nekvalifikovane radnike u razvijenim privredama, ili je ta nejednakost temeljniji rezultat jačih tržišnih sila u svim dijelovima svijeta? Četvrto, kako državne institucije na svim nivoima – regionalnim, nacionalnim i međunarodnim, treba da prilagode svoje moći i odgovornosti u svijetlu nastajanja globalnog tržišta?

2.2 Uspon multinacionalnih korporacija

Za novi svjetski poredak i globalizaciju karakterističan je uspon multinacionalnih korporacija, mahom iz najbogatijih zemalja, prvenstveno Sjedinjenih Država. Njihove aktivnosti opravdavaju se i potiču terminom globalizacije. Slobodan protok kapitala i roba, maksimizacija profita kao poticaj i cilj, zaštićeni su i ohrabreni zakonskim okvirima i mjerama koje donose organizacije kao što su WTO, Svjetska banka i MMF. Pravila i zakoni slobodnog tržišta daju korporacijama slobode i širok prostor djelovanja na globalnoj razini. Zato se umjesto dosadašnjeg termina 'međunarodna ekonomija' sve češće čuje termin 'multinacionalna ekonomija'. Prema procjenama UNCTAD-a „...danas u svijetu ima oko 60 000 multinacionalnih kompanija, sa oko 500 000 njihovih podružnica. Preko njih se odvija najveći dio poslova širom svijeta. Podaci su sljedeći; ...od tri bilijuna dolara, koliko je u 1972. iznosio ukupan svjetski bruto nacionalni dohodak, multinacionalne kompanije ostvarile su 500 milijardi dolara, i to izvan zemalja u kojima im je sjedište, a od toga samo američke kompanije ostvaruju gotovo polovicu“ (Doddoli & Maradei, 2005, p. 15).

U uslovima kada su svjetska moć i kapital koncentrirani u rukama vrlo uskog kruga osoba, kada srednji sloj nestaje, a sve veći dio svjetskog stanovništva živi u siromaštvu, problem platnih i imovinskih nejednakosti onemogućava rast potrošnje, zaposlenosti i BDP-a na svjetskoj razini te prijeti rizikom “trećeg vala” globalne finansijske i ekonomske krize.

Značajan dio svjetske proizvodnje odvija se u siromašnim nerazvijenim zemljama i regijama koje karakterizira jeftina radna snaga, niska kupovna moć te gotovo potpuna nezaštićenost radnika, što stvara pritisak na nedovoljnu konkurentnost ekonomija s uređenim radnim zakonodavstvom i socijalnim pravima građana. Brojne države su prezadužene i uz niske stope rasta teško finansiraju socijalne javne rashode, evropski model ekonomije blagostanja sve više je ugrožen, a ugrožava ga i njegova nespojivost s globalnim silnicama koncentracije kontrole, moći i bogatstva koje umanjuju ljudske slobode, produbljuju jaz između bogatog i siromašnog dijela svijeta, dok uz rast broja socijalno isključenih građana Evrope

stvaraju plodno tlo za polarizacije u društvu i među narodima.

U takvim uslovima nije čudno što na globalnoj sceni ponovno jačaju ideje ekonomskog protekcionizma pa i nacionalizma, što se događaju valutni i drugi ekonomski ratovi, dok jačanje antiimigracijskih pokreta osnažuje antiglobalizacijske struje. Istodobno, zone svjetskih izvora nafte, rudnih bogatstva i drugih sirovina obilježene su političkim nestabilnostima i ratovima koji ograničavaju njihov ekonomski i društveni prosperitet, dok su s druge strane “ring” u kojem se odmjerava snaga geopolitičke moći velikih država s multipolarnom podjelom na Ameriku, Aziju i Europu.

Izbjeglička i migracijska kriza samo su jedne u nizu posljedica globalizacije, ali mogle bi postati i okidač njene buduće destrukcije. Iako se evropska birokratija prema migracijskoj krizi odnosi kao prema problemu koji nije očekivan, migracije su zapravo posve logična posljedica i popratna pojava liberalizacije tokova roba i kapitala na globalnoj razini, jer ako su ta tržišta liberalizirana, onda i treće tržište - svjetsko tržište rada treba biti liberalizirano. Ili možda ne treba jer to ljudskoj prirodi nije drago, jer su kulturološke razlike između naroda prevelike, a strah od terorizma i stranaca druge vjere je veći faktor ograničenja nego činjenica da će nečije radno mjesto postati upitno - iako je s druge strane uz adekvatnu integraciju “drugačijih” moguće da se upravo na taj način pridonesu prosperitetu evropske i svjetske ekonomije u cjelini. No, ako na globalnom tržištu postoje barijere na tržištu rada, onda i prva dva tržišta trebaju barijere. Kada se barijere počinju podizati prvo ogradama na graničnim prijelazima, a potom istjerivanjem imigranata, slabljenjem jedinstva evropskih država, carinama i drugim necarinskim barijerama vanjskotrgovinske razmjene na globalnoj razini, s ratovima koji se s ekonomske scene mogu lako proširiti i na političku i društvenu scenu - kraj “druge ere globalizacije” nije isključen, uz popratne efekte na ekonomsku, društvenu i političku nestabilnost - barem do 2017., uz neizvjestan scenarij šta će biti poslije (Ivanov, 2015).

Ekonomska dimenzija ima bez sumnje veliko značenje i ona je jedan od važnih uzroka i pokretača procesa globalizacije i u drugim oblastima. Pri tome se ni u kom slučaju ne smije

zaboraviti da globalizacija obuhvata mnogo više od rastuće integracije svijetske ekonomije i da se zbog toga nesmiye ograničiti na ekonomske procese, što se često dešava.

2.3 Liberalizacija trgovine - Jedinstveno tržište, dvostruki standardi

Ekonomskom globalizacijom, kroz procese intenziviranja slobodnih trgovinskih tokova i uspostavu liberalnijeg kretanja ljudi, kapitala i informacija, otvorena su vrata krupnom biznisu. Iako svjetska trgovina ima mogućnosti da djeluje u cilju suzbijanja siromaštva i istovremenog povećanja privrednog rasta, taj potencijal ipak nije iskorišten. Međutim, trgovina sama po sebi nije problem. Problem je, smatraju neki, u pravilima kojima je ona regulirana, a pravila su takva da štite interese bogatih. Načelno, transnacionalne organizacije poput WTO-a, Svjetske banke i MMF-a, kao ivodeće svjetske vlade, u svojim programima i statutima navode načela kojima je u cilju smanjiti siromaštvo i omogućiti svima bolji život i napredak, a kao glavni mehanizam u postizanju toga navodi se najčešće liberalizacija trgovine i otvaranje tržišta. Poseban naglasak se pri tom stavlja na siromašne, nerazvijene zemlje i programe prilagodbe i pomoći, usvajanjem kojih bi ove zemlje krenule putem napretka. U stvarnosti, svjedoci smo rastućeg siromaštva i trenda nezaposlenosti te produbljivanja jaza između bogatih i siromašnih. Dosadašnji rezultati globalizacije u ekonomskoj sferi potvrđuju opstojnost dvostrukih standarda i upitnost liberalizacijskog recepta za gospodarski napredak. Kako se navodi u internetskom izdanju organizacije Oxfam international, koje se bave problematikom globalizirane trgovine - dok su tržišta bogatih zemalja nepristupačna siromašnim zemljama, Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka vrše pritisak na siromašne zemlje da otvaraju svoja tržišta supersoničnom brzinom, često s razarajućim posljedicama po siromašne zajednice.

Istovremeno, moćne multinacionalne kompanije imaju odrješene ruke u sprovođenju investiranja i politike zapošljavanja, što doprinosi siromaštvu i nesigurnosti. Jedina prepreka takvom ponašanju multinacionalnih kompanija su neka opšta, vrlo permisivna pravila. Svjetska trgovinska organizacija, tvrde u Oxfamu, predstavlja drugu

stranu problema. Mnogi propisi o zaštiti intelektualne svojine, investicija i usluga štite interese razvijenih zemalja i moćnih multinacionalnih kompanija, a zemljama u razvoju time nameću visoke cijene. Sadašnja globalizacijska ekonomska politika potiče liberalizaciju i otvorenost. Vlademnogih nerazvijenih zemalja uvele su liberalizacijsku politiku 'otvorenih vrata', jer su tako mislile ostvariti brz rast izvoza privlačenjem multinacionalnih kompanija i stranog kapitala. Međutim, takva strategija ima svoje nedostatke. Direktne strane investicije (FDI) mogu biti od velike koristi, jer otvaraju pristup novim finansijskim izvorima, tehnologijama i tržištima. Ipak, s druge strane repatrijacija velikog dijela profita, skupepoticajne mjere za privlačenje investitora i utaje poreza, svi zajedno utiču na to da jestvarni finansijski priliv umanjen, (na svaki jedan dolar stranih investicija, oko 30 centi je izašlo iz zemlje putem transfera profita).

Oxfamovim istraživanjem utvrđeno je mjerenje izvoza prema dampinškim cijenama iz EU i SAD-a, koje pokazuje da ove supersile izvoze po cijenama više od jedne trećine manjim od troškova proizvodnje. Tako subvencionirani izvoz iz bogatih zemalja dovodi do sniženja izvoznih cijena iz zemalja u razvoju i uništavanja perspektiva malih poljoprivrednih proizvođača. U rješavanju socijalnih nepravdi koje prožimaju globalizaciju, potrebno je ispuniti mnoge zahtjeve, ne samo reformu svjetske trgovine. Ipak smatraju kako svjetski trgovinski propisi predstavljaju ključnu stavku u rješavanju svjetskog problema siromaštva, zbog čega je neophodno u osnovi reformirati propise svjetske trgovine, budući da je u globaliziranom svijetu dvadeset i prvog stoljeća trgovina jedna od najmoćnijih sila i ima sve mogućnosti da djeluje kao moćno sredstvo u suzbijanju siromaštva. U tu svrhu, Oxfamovom kampanjom predložene su reforme, od kojih se izdvajaju:

- multinacionalne kompanije trebaju usvojiti društveno odgovoran način poslovanja
- vlade razvijenih zemalja trebaju ustanoviti (putem uputstava za multinacionalne kompanije) mnogo učinkovitije mehanizme istraživanja, nadzora i izvještavanja kako bi

učinile MNK odgovornim za njihovo djelovanje u zemljama u razvoju.

Jasno je, da se danas trgovinom upravlja na nepravilan način, kako na svjetskoj razini, tako i u mnogim slučajevima na nacionalnom nivou, nastavljanje tog puta ne predstavlja rješenje, kao ni izolacionizam, jer bi siromašni bili lišeni povoljnih prilika koje im trgovina pruža. Oxfamovci svoje izdanje zaključuju sljedećim riječima: Ukoliko se dobro rukovodi svjetskim trgovinskim sistemom, milioni ljudi se mogu izvući iz bijede. U obrnutom slučaju čitave privrede biti će još više potisnute na margine svjetske ekonomije. Zato nam je potreban novi svjetski trgovinski poredak, utemeljen na drugačijem pristupu pravima i odgovornostima, i koji bi se obvezao na ostvarenje globalizacije u korist siromašnih (ALDI, 2003).

3 ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Burno vrijeme u kojem živimo obiluje turbulentnim procesima. Prisustvo ekonomskog faktora u izgradnji međunarodnih odnosa je neizbežno. Države koje svoju moć zasnivaju na ekonomskoj superiornosti i vojnoj nadmoći svoje spoljopolitičke prioritete sve više vezuju za ekonomsku sferu ostvarujući svoje interese snažnim ekonomsko-diplomatskim angažmanom. U takvoj borbi za bogatiji, ali i 'pravedniji', svet znanje postaje najmoćnije oružje. Uočava se pojava deficita za kadrovima neophodnim za efikasno i uspješno obavljanje složenih posredničko – pregovaračkih, koordinatorsko - usmjeravajućih, obaveštajno - istraživačkih poslova u diplomatskim, trgovinskim, turističkim i svim drugim trgovinsko-privrednim predstavništvima u inostranstvu. Savremena država počinje da zasniva svoj ekonomski progres na sposobnim, obrazovanim, informisanim i intuitivnim kadrovima. Samo ona država koja omogući da njeni predstavnici i nosioci ekonomskog i privrednog razvoja, posjeduju spoj diplomatije i diplomatskih vještina, ekonomskog znanja, poznavanja vještina menadžmenta, metoda i tehnika pregovaranja i odnosa sa javnošću, mehanizama i metoda ekonomske špijunaže i prikupljanja ekonomskih podataka, stvorice preduslove brzog uspješnog i čvrstog pozicioniranja svoje države na međunarodnoj sceni. Ekonomska diplomatija, predstavlja budućnost diplomatije, jer je u okolnostima globalizacije svjetske privrede i politike postala

osnovno sredstvo prodora na svjetsko tržište. Glavna funkcija ekonomske diplomatije je zaštita nacionalnih interesa u međunarodnim ekonomskim odnosima. S druge strane, suočavamo se sa svjetskom ekonomskom krizom koja, pored ostalog, teško opterećuje međunarodne odnose i bitno utiče i na profilisanje aktuelne ekonomske diplomatije. Diplomacija koja je sposobna da komunicira sa posledicama ekonomske globalizacije na svim nivoima svjetskog sistema, naziva se geoekonomska diplomatija. Iako je geoekonomsko vođenje vanjske politike po pravilu ograničeno na ekonomske supersile, neologizam geoeconomije ima širi smisao. To znači da napadačku i odbrambenu geoekonomsku politiku mogu i moraju voditi, pored velikih i srednjih, i male države koje time žele da obezbijede povoljnu poziciju u novom svjetskom poretku.

Geoekonomska diplomatija kao nova diplomatija, iako ima neke karakteristike diplomatije kakva se vodila do kraja hladnog rata, u stvari je potpuno različita od takve diplomatije. Povezanost ekonomskih pitanja sa pitanjima bezbednosti, nacionalnih ekonomskih interesa sa globalnim interesima, zahtijeva od diplomate koji su edukovani za globalna ekonomska, ali i ostala transnacionalna pitanja od kojih zavisi moć i blagostanje države koju predstavljaju. Geoekonomske diplomate u svom delovanju moraju koristiti one tehnologije koje su omogućile globalizaciju i promene u spoljnoj politici i međunarodnim odnosima. Povećanje međusobne zavisnosti između država zahteva diplomatiju koja će manje biti umeće nadmudrivanja i zavaravanja, a više process usklađivanja globalnih i nacionalnih interesa. Kako Miroslav Pečujlić piše u knjizi Globalizacija-dva lika svjeta, gdje navodi, da socijalna topografija svjeta krajem 20. vijeka sadrži hegemonski pol ("sjever" i "centar") kojeg čine najbogatije države Zapada, Japan i SAD koji kontroliše 75% do 85% bogatstva svjeta. Tu je "nova periferija", zona koju čine postsocijalističke zemlje koje su u poslednjoj deceniji 20. vjeka doživjele socijalni slom. Zatim "Četvrti svet" u kojem se nalaze one zemlje koje su nekada činile Treći svet, ali koje su poslednjih decenija pogoršale svoj položaj u svakom pogledu. I na kraju, u socijalnoj topografiji sveta ocrtava se Srednja zona, zona uspona i padova, a čine je :Tajland, Singapur, Malezija, itd...

Početakom 90-ih vladala je opsjednutost neoliberalnim dogmama i globalizacijom. Dvije decenije kasnije, magnetizam neoliberalnih dogmi, ali i same ekonomske globalizacije je skoro nestao. Ekonomska globalizacija, između ostalog, bila je percipirana kao širenje kapitalizma i blagostanja koje kapitalizam sa sobom nosi. Ali ko danas još uvijek vjeruje u ovo kada na ulicama Pariza, Londona, Atine, Toronta, vidi česte i masovne proteste, bankrotirane američke gradove poput Detroita, zemlje jugoistočne Evrope, zemlje Bliskog istoka, u kojima je stopa nezaposlenosti veća od stope nezaposlenosti u afričkim državama, i kada se vidi da je u savremenom svijetu najjača ekonomija zapravo ekonomija komunističke Kine.

Danas, u savremenom svijetu, mi se više ne suočavamo sa onim svijetom kojeg su predviđjeli najvatreniji zagovornici neoliberalizma i hiperglobalizma, odnosno dominacijom jednog centra moći nad cijelim globalnim poretom. Suprotno, mi se danas suočavamo sa procesom multipolarizacije svijeta, sa svijetom koji će novim tehnologijama još više revolucionisati proizvodnju, ali i sve društvene odnose, sa svijetom u kojem je uticaj i značaj kineske ekonomije sve veći. Takođe, suočavamo se sa svijetom kojeg očekuju energetska i ekološka kriza. Zanimljivo je, da od globalizacije koja je legitimisana ideologijom slobodnog, od države, nesputanog tržišta, najviše koristi imala je zemlja koja je još uvijek komunistička, i u kojoj država predstavlja i poslije brojnih ekonomskih reformi značajnog aktera ekonomskog života. Kada se pronađe rješenje za savremene ekonomske probleme koji se jasno artikulišu u stopi nezaposlenosti, kao i visini stope BNP kako na globalnom nivou, tako i na nivou svakog regiona ponaosob, ekonomska globalizacija će vjerovatno dobiti novi zamah. Odnosno, to ne znači da društvo treba da dozvoli da bude prevareno raznim pseudoterijama. Svako društvo treba da vodi računa o svjetskim trendovima i uklapanju u svjetske trendove, tj. da to uklapanje treba da izvede na takav način da ono ne ugrozi sopstvene ekonomske interese (n.d., 2014). Očigledno je da mnoštvo razloga ukazuje na činjenicu da globalizacija ne čini svjet racionalnijim i bezbijednijim, kako je nagovještavano, već nestabilnijim, neizvjesnijim i

opasnijim. Osnovano se smatra da je to prije svega posledica činjenice da proces uspostavljanja ikonsolidacije globalnog poretka ima slične principe na kojima su svoje aspiracije zasnivali isvi prethodni globalni poreci. Naime, princip ekskluzivnosti, pacifikacije naroda i država, naglašene neravnomjernosti i dominantne moći kapitala i vojne sile prepoznatljivi su i u procesu globalizacije. Odnosno, Globalizacija je proces ujedinjavanja svijeta u jednu cjelinu ili jedan sustav, što je moguće zahvaljujući sveukupnom stalnom informacijskom i komunikacijskom tehnološkom napretku. Svijet postaje međusobno integriran i sve što se događa lokalno, može se odraziti i globalno. Dilema u vezi sa globalizacijom ima i u sferi njenog dometa. S jedne strane, naglašava se daglobalizacija znači širenje sveukupnih granica demokratije i ljudskih sloboda, dok s druge strane stižu ozbiljna upozorenja na orvelizaciju života širom svijeta i opasnosti od totalitarizma. Zato se i postavlja pitanje da li će svetski istorijski proces rezultirati globalizacijomdemokratije ili globalizacijom totalitarizma. Globalizacija je dovela do enormnog povećanja bogatstva malobrojne elitenajmoćnijih i globalizacije siromaštva vulkanskih razmjera. Novi socijalni reljef svijeta se pretvara u opasnu vulkansku scenu. Odnos između najsiromašnijih i bogatih je prije samo 30 godina iznosio jedan prema šesdeset, a sad je jedan prema osamdeset četiri sa tendencijom povećanja jaza. Samo oko 225 milijardera u svijetu posjeduje veće bogatstvo od država koje čine 48 odsto stanovništva svijeta. Polovina čovječanstva živi u siromaštvu, sa manje od dva dolara dnevno, a više od trećine u apsolutnoj bijedi. Posljedica globalizacije je opadanje životnog standarda 80 odsto ljudi, posebno 30 odsto najsiromašnijih, tako da ugrožava i njihov biološki opstanak.

Činjenica je, da se procesu globalizacije širom svijeta suprotstavljaju antiglobalisti. Česti su odgovori na globalizaciju, regionalizam, patriotizam i nacionalizam s ciljem da se, u većoj ili manjoj mjeri, očuvaju nacionalne i kulturne posebnosti te donekle zaštiti ekonomska nezavisnost. Što nose globalizacija, globalna preduzeća i ekonomija, te razvoj svijeta kao jedinstvenog sistema u budućnosti, ostaje neizvjesno.

CITIRANI RADOVI

- ALDI. (2003, Dec 29). *Propisi prilagođeni interesima bogatih i dvostruki standardi*. Retrieved from ALDI: http://www.aldi.ba/files/Dvostruki_standardi_EU.pdf
- Avdić, S. (2009). *Strateški pravci razvoja ekonomske diplomatije u ministarstvu Vanjskih poslova BiH. 2. Savjetovanje Ambasadora i šefova Misija BiH*. Sarajevo: Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine. Retrieved from <http://www.mfa.ba/savjetovanja/izlaganja/?id=14499>
- Doddoli, L., & Maradei, M. (2005). *Svijet poslije drugog svjetskog rata*. Split: Marjan tisak.
- Ivanov, M. (2015, Nov 23). *ČOVJEČANSTVO NA PREKRETNICI: Izbjeglička kriza mogla bi biti okidač destrukcije druge ere globalizacije*. Retrieved from Jutarnji Vijesti: <http://www.jutarnji.hr/zivimo-u-drugoj-eri-globalizacije-kojoj-se-blizi-kraj-izbjeglicka-i-migracijska-kriza-mogle-bi-bit-okidac-njezine-destrukcije/1463702/>
- Kovačević, V. (2015, Feb 12). *Ekonomska diplomatija: Pozicioniranje u vreme globalizacije*. Retrieved from GM Business & Lifestyle: <http://gmbusiness.biz/2015/02/12/ekonomska-diplomatija-pozicioniranje-u-vreme-globalizacije/>
- Marinković, D. (2010). *Ekonomska diplomatija i globalizacija*. Šabac.
- n.d. (2014, Aug 07). *Nestali magnetizam ekonomske globalizacije*. Retrieved from SWOT: <http://swot.ba/wordpress/nestali-magnetizam-ekonomske-globalizacije/>
- Pečujlić, M. (2003). Planetarni kentaur: Dva lika globalizacije. *Nova Srpska politička misao*, 1(7), 849-856.

Datum prve prijave: 14.03.2016.
Datum prijema korigovanog članka: 03.01.2017.
Datum prihvatanja članka: 08.04.2017.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – APA Sixth Edition:

Lukić, Z. (2017, July 15). Moć i uloga ekonomske diplomatije u vrijeme globalizacije. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transaction*, 5(2), 57-66. doi:10.12709/fbim.05.05.02.06

Style – Chicago Sixteenth Edition:

Lukić, Zlatan. "Moć i uloga ekonomske diplomatije u vrijeme globalizacije." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transaction* (MESTE) 5, no. 2 (July 2017): 57-66.

Style – GOST Name Sort:

Lukić Zlatan Moć i uloga ekonomske diplomatije u vrijeme globalizacije [Journal] // *FBIM Transaction* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 57-66.

Style – Harvard Anglia:

Lukić, Z., 2017. Moć i uloga ekonomske diplomatije u vrijeme globalizacije. *FBIM Transaction*, 15 July, 5(2), pp. 57-66.

Style – ISO 690 Numerical Reference:

Moć i uloga ekonomske diplomatije u vrijeme globalizacije. **Lukić, Zlatan**. [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transaction*, Vol. 5, pp. 57-66.

SIMULACIJE U PLANIRANJU TOKOVA ROBE U OBJEKTU

SIMULATIONS IN MATERIAL FLOWS PLANNING IN WAREHOUSES

Jelena Maletić

Technical School GSB, Belgrade, Serbia

©MESTE

JEL Category: **C63, L52, M11**

Apstrakt

Kod modeliranja procesa rada a time i tokova robe i gotovih proizvoda (u daljem tekstu: roba) moguće je koristiti više pristupa. Uvek se pretpostavlja da roba polazi iz tačke A i da je sredstvo ili AGV (u daljem tekstu: sredstvo) prenosi u tačku B gde se dalje obrađuje. Modeliranje veza između tačaka A i B se može ostvariti na više načina. Kod uobičajenih simulacija, kao što su Siemens Plant simulation, Delmia Quest, Incontrol enterprise dynamics, itd., sredstvo se posmatra kroz direktan transport između dve tačke. Ako se udaljenost između tih tačaka promeni, vreme izvršavanja operacije se takođe menja. Kod savremenijih planiranja, kretanje sredstava za rad se modelira pomoću „fleksibilnih” putanja, koje uzimaju u obzir višenivosku strukturu objekta u delu koji se odnosi na više mogućih putanja kretanja sredstva koristeći Javu ili C++. Što je struktura objekta (skladišta ili industrijskog objekta) složenija, više je i mogućih putanja koje treba modelirati. Ovaj pristup je nepouzdan ukoliko se početni plan promeni, jer eksperti za simulacije moraju da izmene svaku moguću putanju sredstva za rad u skladu sa novom tehnologijom rada. Cilj ovog rada jeste prikaz metodologije koja bi smanjila promene (eventualno vremena) u modelu pri promeni lokacija tačaka u objektu. Dat je algoritam za planiranje kretanja, koji automatski određuje putanje sredstva, u zavisnosti od situacije, a da ne dođe do nezgoda sa drugim vozilima ili fiksnim elementima određenog objekta. Osnovna karakteristika ovog modela je to što je primenjiv, ne samo u jednonivoskim već u svim višenivoskim objektima bez obzira na broj etaža.

Ključne reči: Intralogistika, skladištenje, modeliranje, SVS, CAD Ava

Abstract

In modeling of the use of equipment, different approaches can be applied. It is always assumed that the material, or goods, is at the point A and that a forklift truck or AGV carry it to the point B for further processing. Modeling of connections between points A and B can be accomplished in several ways. In the conventional simulations, such as Siemens' Plant simulation, Delmia's Quest, InControl's Enterprise Dynamics, etc., the equipment is used in transportation for a direct transfer between these two points.

The disposition of the one level warehouse is not taken into consideration. In more modern planning, the movement of the working means is modeled using the "inflexible" paths, which

Adresa autora:

Jelena Maletić

jelenamaletic05@gmail.com

consider the multi-level structure of warehouse in the part relating to the forklift paths, using Java or C++. The more complex the structure is, the higher number of the possible paths need to be modeled. This approach is unreliable if the layout changes because the simulation experts must change the trajectories of every possible means according to the new applied technology. The aim of this paper is to present a methodology that can reduce the number of the changes in the model when the warehouse needs to be modified. Here is presented an algorithm for movement planning, which automatically determines the trajectories of the work means, depending on the current machines disposition, without colliding with other objects in the considered virtual warehouse. The basic feature of this model is that it is applicable not only in warehouses with a ground level but also in all multi-level warehouses regardless the number of floors.

Keywords: Intralogistics, Warehousing, Modeling, WMS, CAD, Java

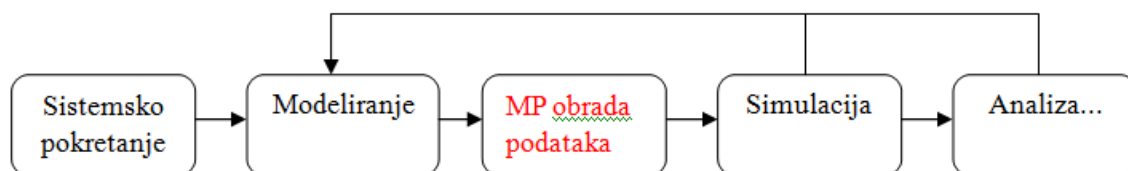
1 UVOD

Kod modeliranja sredstava za rad moguće je koristiti više pristupa modeliranja. Obično se posmatra tok robe kada roba kreće iz tačke A do tačke B gde se dalje obrađuje. Modeliranje toka između tačaka A i B se može ostvariti na više načina, kao što su simulacije Siemens Plant simulation (Siemens, 2011)¹, Delmia Quest (Salleh, Kasolang, Mustakim, & Kuzaimand, 2017)², Incontrol enterprise dynamics (InControl, 2017)³ itd, kod kojih sredstva za rad koriste direktan način prenosa robe između dve tačke (Davidović, 2016). Ako se udaljenost između tih tačaka promeni, menja se i vreme izvršenja operacije. Kretanje sredstava između dve tačke se

modelira najčešće pomoću „nefleksibilnih“ putanja po osnovi objekta.

Što je, više mogućih putanja složeniji je model simulacije. Takav pristup je prilično nepouzdan jer ukoliko se osnova promeni zbog izvesnih rekonstrukcija ili namene prostora, menjaju se moguće putanje što izaziva značajne promene u izvršenju tehnoloških operacija i samom simulacionom modelu (Letić & Davidović, 2014).

Cilj je prikazati metodologiju koja bi smanjila promene u upravljanju jer zahtevaju dosta vremena. Algoritam planiranja kretanja sredstva, koji automatski određuje putanje kretanja sredstava, je u zavisnosti od postojeće strukture objekta koji se koristi, bez obzira na broj etaža.

Slika 1. Tok radnje modeliranja, simulacije i analize

Izvor: (Chen, Szczerba, & Uhran, 1997)

Algoritam planiranja kretanja (MP)⁴ se sastoji iz nekoliko koraka: U prvom koraku obrađuju se podaci iz 3D prikaza simulacionog modela i sastavlja se struktura podataka koja se dalje koristi za automatsko izračunavanje mogućih putanja. Svaki put kada korisnik modifikuje simulacioni model, obrada statističkog prikaza

podataka se ponovo izračunava i ažurira, s obzirom da se i 3D nacrt takođe možda izmenio. Ova ponovna obrada – koja se zove MP obrada izvršava se prema algoritmu (slika 1.), (Chen, Szczerba, & Uhran, 1997).

U sledećem koraku, model izvršava proračune putanja sredstava koja se kreću. Sve promene se

¹ Siemens Plant simulation (Simensova simulacija postrojenja) je simulaciona metoda bazirana na diskretnim događajima, koji pomažu da se formira simulacioni model intralogističkog sistema, tako da se mogu iskazati karakteristike sistema i vršiti optimizacija njegovih performansi.

² Delmia's Quest (Delmia istraživanje) je kompletan 3D prikaz faktora okruženja za simulaciju toka materijala i

analizu pri čemu se obezbeđuje preciznost i profitabilnost. (Dassault Systemes, 2010)

³ Incontrol's Enterprise Dynamics je vodeća simulaciona softverska platforma za projektovanje i implementaciju kontrolu simulacionih rešenja u intralogistici.

⁴ MP (Motion Planning) - Osmišljeno kretanje, u daljem tekstu MP.

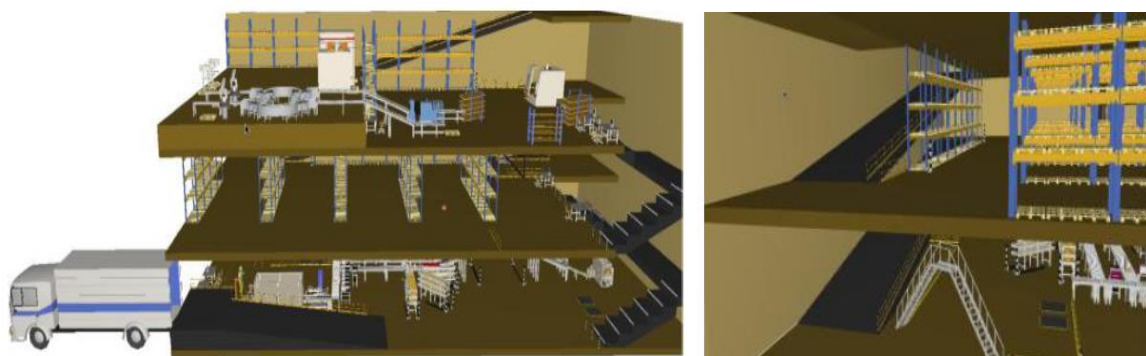
vrše tokom same simulacije. Kada je u simulaciji potrebno promeniti položaj sredstva ili radnika model automatski određuje putanje sredstava za rad.

Za demonstraciju primene ovog algoritma koristi se tri etažni objekat u kome se, na trećoj etaži, proizvodi neka vrsta robe (slika 2). Roba se potom privremeno odlaže na skladišni prostor na nekoj od nižih etaža. Na kraju se kao oblikovana teretna jedinica otprema drumskim vozilima, koje se postavlja ispred objekta (Dangelmaier & Laroque, 2008).

Algoritam upravlja 3D prikazom simulacionih modela objekta po etažama, od kojih je svaka

povezana stepenicama i rampama. Takođe, algoritam automatski nalazi putanje za kretanje sredstava preko rampi i daje prikaz o:

- kretanju vozila od početne do krajnje tačke po različitim etažama,
- potencijalnim mestima nezgoda sa fiksnim elementima objekta u smislu preventive,
- izračunatim površinama po etažama za kretanje koje se koriste za planiranje putanja,
- mestu i vremenu pretovara drumskog vozila, izračunatim površinama za prolaz sredstva sa teretom do mesta ostavljanja ili drumskog vozila i obratno i dr.

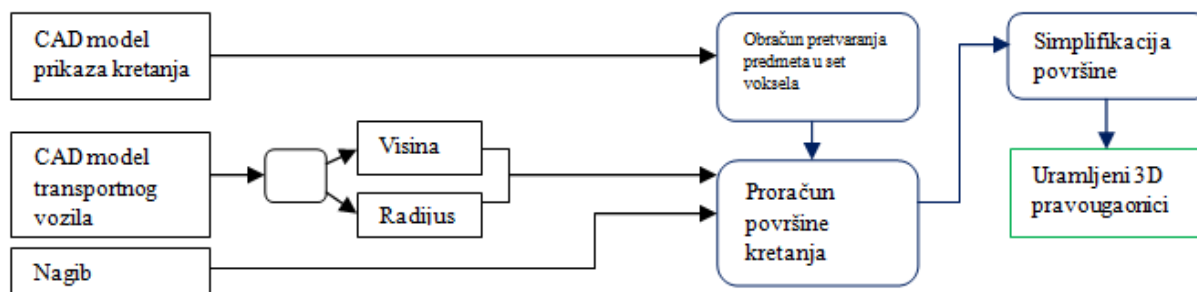
Slika 2. Prikaz 3D objekta u tri etaže sa rampama (Dangelmaier & Laroque, 2008)

2 PLANIRANJE KRETANJA SREDSTVA U 3D INTRALOGISTIČKOM OKRUŽENJU

Algoritam obrade automatskog MP prikaza počinje automatskim uproščavanjem složenih podataka vezanih za površine objekta. Ovo je potrebno iz razloga što su podaci dobijeni iz CAD⁵ programa obično previše složeni za dalju obradu

(slika 3). Zahtev je da se površine objekta pretvore, iz svojih stvarnih geometrijskih oblika, u set vokseli. Ovakav pristup teži da bude najpribližniji postojećoj geometriji objekta.

Određuje se površina za kretanje, koju sačinjavaju dve dvodimenzionalne površine unutar trodimenzionalnog prostora, gde su posmatrane sve moguće pozicije sredstva koje se kreće.

Slika 3. Struktura obrade MP prikaza

Izvor: (Dangelmaier & Laroque, 2008)

⁵ CAD (Computer Aided Design) - Upotreba računarskih sistema kao alat u stvaranju, modifikaciji,

analizi, ili optimizaciji dizajna intralogističkih procesa. U daljem tekstu CAD.

Rezultat obrade MP prikaza je struktura podataka nazvana „uramljeni 3D pravougaonici“. Koristi se za automatske proračune putanja kod planiranja kretanja.

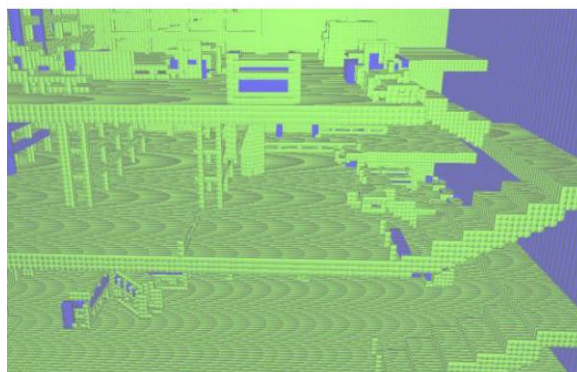
Za putanje kod planiranja kretanja, u okvirima simulacije, treba tačno odrediti početne i završne tačke nalaženja sredstva. Algoritam automatski nalazi način, kako da u simulaciji koristi ove podatke za izračunavanja vremena transporta.

2.1 Uprošćavanje i pretvaranje elemenata objekta u set voksel

Algoritam planiranja kretanja radi na osnovu podataka osnovnog 3D prikaza simulacionog modela. Kod složenih simulacionih modela poput velikih industrijskih postrojenja, izvezeni 3D podaci u nacrtu CAD sistema su izuzetno složeni, tako da je nemoguće smestiti sve elemente objekta u realan okvir vremena. Ipak, algoritam planiranja kretanja koristi ovu veliku količinu podataka kao osnovni unos za svoje proračune. Složenost podataka uzrokuje neke od sledećih problema:

- struktura koja obrađuje sve podatke je složena i mogu nastati problemi u pogledu čuvanja i toka izvršavanja,
- standardni algoritmi planiranja kretanja, npr. trapezoidne metode, računaju dosta trapezoida koji generišu nesigurne putanje na liniji kretanja.

U datom pristupu, ovaj specifičan problem rešava se najpre uprošćavanjem složenih podataka. Elementi objekta su pretvoreni iz svojih geometrijskih oblika u set voksel, koji nastoje da budu što približnije prikazani stvarnim stanjem u objektu (slika 4). Unapred se definiše veličina najmanjeg geometrijskog oblika i generiše se trodimenzionalni raster kockica za ceo prikaz (diskretizacija). Nakon toga, odlažu se sve kocke, koje odgovaraju pojavnom obliku. Sve prazne kocke se zanemaruju i set voksel se unosi u oktalno stablo kao bazna struktura podataka.

Slika 4. Pretvaranje predmeta u set voksel istog 3D prikaza

Izvor: (Dangelmaier & Laroque, 2008)

Prikazani su samo oni vokseli⁶ koji se podudaraju sa oblikom nekog elementa, npr. police, trakasti transporter, zidovi, plafoni i dr.

2.2 Proračun površina kretanja

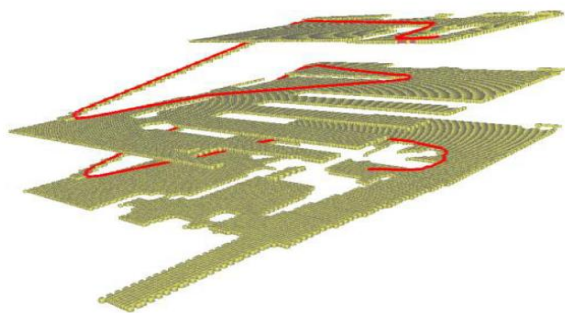
Sledeći korak obrade prikaza jeste proračun površine kretanja. Površina kretanja je dvodimenzionalna površina, koja povezuje sve dosežne tačke sredstava za rad koja se kreću. Sredstvo postavljeno u određen položaj na površini kretanja može dostići sve ostale položaje na površini kretanja. Sredstva za rad koja se kreću mogu ići uz i niz kose rampe, koje ne premašuju dozvoljeni nagib.

Algoritam, koji proračunava površine kretanja radi na sledeći način: istraživač definiše jednu tačku površine kretanja za neko sredstvo za rad, npr. mesto parkiranja sredstva. Na osnovu tog položaja, algoritam traži sve susedne voksele koji imaju istu visinu kao i “početni” voksel, čime su sve okolne tačke plana površine identifikovane. Algoritam takođe traži one okolne voksele koji su i dalje, viši ili niži od “početnog” voksel. U ovom slučaju, nagib između susednih voksel ne sme da premaši propisani nagiba rampe.

Identifikovana vozna površina je smeštena u strukturu podataka oktalnog stabla, sličnog kao kod prethodnog pretvaranja pojavnog oblika u set voksel.

⁶ Voksel (Voxel, od reči volumetric i pixel, u prevodu zapreminski piksel) u trodimenzionalnoj

grafici predstavlja najmanji deo trodimenzionalnog prostora nekog elementa za obradu ili prikaz.

Slika 5. Prikaz proračunate površine za kretanje sredstva (Dangelmaier & Laroque, 2008)

Kako bi se smanjilo čuvanje velike količine podataka po strukturi, površina za kretanje se rastavlja na pravougaonike. Umesto smeštaja svih voksela, samo se smeštaju ivični vokseli pravougaonika, dok se ostali unutar pravougaonika odbacuju, tako da se konačna struktura podataka površine za kretanje pojednostavljuje i doprinosi boljem prikazu same površine za kretanje (slika 5). Na svakom pravougaoniku su tačkastom zelenom bojom naznačene ivice. Generisani, 3D pravougaonici se koriste za proračun specifičnih putanja tokom izvođenja simulacije.

2.3 Automatski proračun putanja

Algoritam za automatske proračun pojedinačnih putanja se koristi tokom trajanja simulacije. Algoritam za nalaženje putanje se pokreće u okvirima simulacije, koja mora da poznaje početno i završno mesto sredstva ili AGVs. Obe pozicije moraju da se podudaraju sa proračunatom površinom za kretanje. Poznatim algoritmom Dijkstre određuju se najkraće putanje sredstava u objektu. Primer je dat crvenom linijom na slici 5. Ovako proračunata putanja povezuje početnu poziciju, koja je na trećem nivou, sa krajnjom pozicijom, koja je na prvom nivou. Simulacija koristi proračunatu putanju da odredi najkraće vreme transporta.

3 SIMULACIJA TOKA ROBE

Prethodno su dati neki osnovni koraci koji su neophodni za proračun putanje kroz trodimenzionalni, višespratni objekat. Složeni objekti se moraju kreirati od mnogo modula koji se mogu povezati da bi se definisao tok robe. Modul

kretanja je modeliran kao kontinualni proces koji pokreće robu od početne do krajnje tačke kretanja sredstva u objektu.

Nasuprot jednostavnim, kontinualnim procesom, moduli planiranja kretanja koriste diskontinualan proces kako bi opisali putanju i definisali algoritam za izračunavanje neophodnog vremena kretanja robe. Ovaj modul definiše transportnu vezu između dva udaljena modula. Postojeće više od jednog modula planiranja kretanja na jednom prikazu, koji će određivati različite transportne putanje.

3.1 Konfiguracija

Tokom kreiranja modula, očekuje se detaljna kontrola konfiguracije kako bi se sredstvo u transportu posmatralo u svim vezama. S toga postoje dva zasebna seta podataka (Chen, Szczerba, & Uhan, 1997):

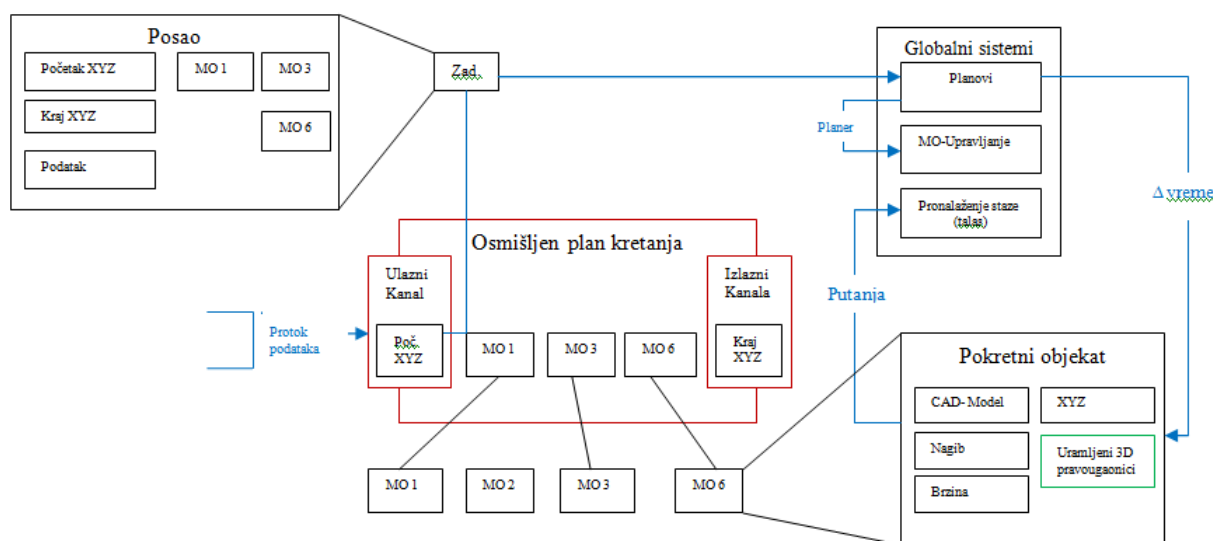
- sredstva koja se kreću i
- veze.

Konfiguracija omogućava "n-n" odnos između dva seta. To znači da sredstvo može da upravlja većim brojem veza i da nekoliko vozila može da upravlja jednom vezom. Kako bi se eliminisala mogućnost da postoji jedno sredstvo koje upravlja dvema vezama istovremeno, koristi se algoritam globalnog raspoređivanja kako bi se upravljalo obradom jedinica toka od strane vozila.

3.2 Tok izvođenja

Za planiranje kretanja u procesu formiranja modula, odabran je primer u kome se koriste četiri sredstva (MO1, MO2, MO3 i MO6) i jedan modul objekta. Modul je povezan sa tri od četiri sredstava, koja se kreću iz pozicije ulaznog i izlaznog kanala (zване Početak - XYZ i Kraj - XYZ) i podatak koji obrađuje novi zadatak (slika 6.). Tehnološki zahtevi su definisani unapred.

Istraživač treba da reši problem izbora zadataka sa već definisanim zahtevima. Kada postoji više različitih sredstva koja se kreću, istraživač će proveriti koliko sredstvu treba vremena da završi određeni zadatak. Sam objekat poprima krivudavu putanju u potrazi za algoritmom sa početnim i završnim tačkama uzimajući u obzir strukturu podataka njegovih povezanih i uramljenih 3D pravougaonika za potrebe putanje.

Slika 6. Primer konfiguracije (Dangelmaier & Laroque, 2008)

Dužina putanje poligona u odnosu sa brzinom kretanja sredstava određuje vreme dospeća robe koji je u transportu.

Algoritam koristi proračunata vremena da kreira organizacioni plan koji se kasnije obrađuje u procesu upravljanja (MO - Upravljanje na slici 6, iznad), koji se upućuje sredstvu, kada i koje sredstvo ulazi u proces. Treba izbegavati situacije gde jedno sredstvo za rad istovremeno deluje na dve veze.

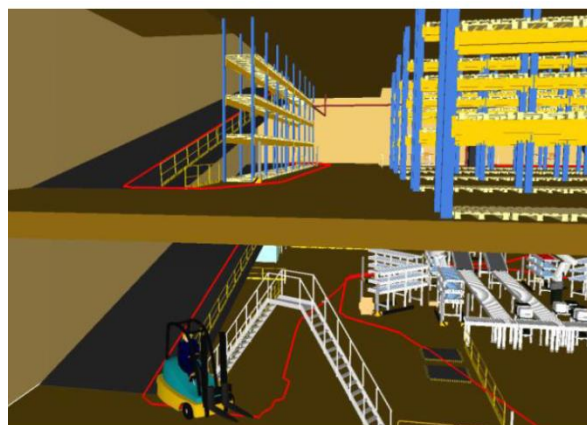
4 PRIMER NAVIGACIJE U VIŠEPRATNOM OBJEKTU

Primena algoritma identifikuje i simulira sledeće:

- roba se proizvodi na trećoj etaži nekim proizvodnim mašinama; sredstva prenose robu sa treće na drugu etažu koja sadrži police za skladištenje robe, gde ostaju do momenta dolaska vozila;
- vozila se postavljaju u prizemlju, koje ima čeonu rampu za utovar, koju mogu da koriste sredstva mehanizacije; prizemlje predstavlja prostor u kome sa i sa koga se vrši distribucija robe i sastoji se od trakastih transportera i nekoliko uređaja za pakovanje;
- sredstva prenose robu sa druge na prvu etažu (prizemlje);
- roba se pakuje i komisionira na prostoru za pakovanje u prizemlju;

Program za simulaciju toka je u stanju da odredi početnu i krajnju tačku kretanja robe unutar CAD modela, npr. „prenesi robu X koji je kod mašine 2,

na drugu etažu, a odatle do trakastog transportera 3 koji je u prizemlju“. Ova informacija je dostupna zahvaljujući tome što simulator zna gde su izvori podataka.

Slika 7. Prikaz sredstva kako se kreće duž rampe ka nižoj etaži (Dangelmaier & Laroque, 2008)

U datom sistemu, program za simulaciju mora samo da obezbedi početnu i krajnju tačku nalaženja sredstva i radnika. Početna i krajnja poziciona tačka su trodimenzionalni vektor. Algoritam plana kretanja automatski nalazi put tako da prikazani 3D sistem može da upravlja sredstvima, npr. sa druge etaže na prizemlje. Kao što je već navedeno, planiranje kretanja generiše putanju na osnovu 3D podataka virtuelnog prikaza. Na slici 7, crvena linija predstavlja optimalnu putanju, koja počinje od druge etaže i pruža se duž rampe koje povezuju etaže međusobno do prizemlja (Chen, Szczerba, & Uhran, 1997).

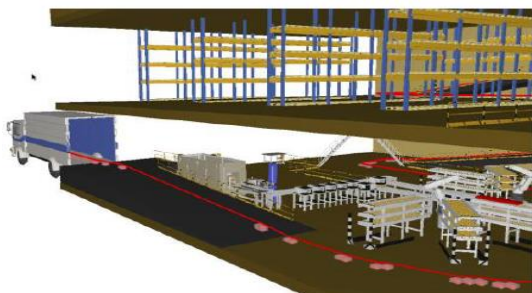
4.1 Kretanje vozila sa početnom i završnom pozicijom na različitim etažama

Putanja se automatski proračunava tako što se unesu početno i završno mesto nalaženja sredstva. Ne moraju se precizirati ni koja etaža je u pitanju niti položaji prepreka. Sve se proračunava na osnovu pravougaonika 3D prikaza jer su uzete u obzir sve prepreke. Ovo čini primenu metode jednostavnom i efikasnijom.

Proračunata putanje označena je crvenom linijom i predstavlja optimalnu putanju (slika 7). 3D prikaz koristi tu putanju za kretanje sredstva na različitim etažama. Proračunata putanja prikazana je od treće etaže i pruža se duž rampi koje povezuju etaže međusobno.

4.2 Prevencija nezgoda sa visokim elementima u objektu

Sledeća bitna karakteristika jeste prevencija nezgoda sredstva sa visokim elementima objekta koji ne premašuju visinu vozila koja se kreću ispod

Slika 8. Prikaz putanje koja kreće od trećeg nivoa i prelaskom preko rampi stiže do prvog nivoa, i dalje do drumskog vozila (Dangelmaier & Laroque, 2008)

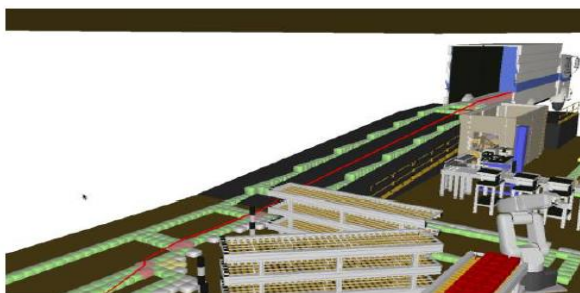
Ako se zahteva ulazak sredstva u vozilo neophodno je poznavati gabaritne karakteristike tovarnog prostora drumskog vozila. Za dati objekat može se primeniti sledeće: simulacioni model upravlja sredstvom do početka rampe, zatim algoritam kretanja prima izmenjene podatke od odgovarajućeg 3D prikaza u vezi karakteristika tovarnog prostora i proračunava površinu kretanja sredstva u vozilu, čime simulira kretanje sredstva duž tovarne površine drumskog vozila a zatim određuje putanju za čitav proces. Može se primetiti na slici 8 (desno) tovarna površina vozila je pravougaonik sa označenim zelenim ivicama i samim tim je deo dozvoljene površine za kretanje sredstva.

njih. Visoki predmeti, mogu biti: stepenaste merdevine ili cevi koje se nalaze ispod plafona, razni portali i dr. Algoritam plana kretanja uzima njihove visinske karakteristike i izračunava razliku visina. Tokom proračuna površine za kretanje, algoritam proverava prostor iznad voksel. Ukoliko je prostor niži od graničnih visina sredstva, voksel se izostavlja iz površine za kretanje. Time se nezgoda sa visokim predmetima izbegava.

4.3 Utovar drumskog vozila

Pored kretanja, algoritam podržava i utovar robe sa ulaskom ili ne sredstva u drumsko vozilo tokom trajanja simulacije. Planiranje kretanja prepoznaje ove izmene i ažurira svoju strukturu podataka u skladu sa tim. Za izmene strukture podataka neophodni su modifikovani 3D podaci.

U prizemlju objekta postoji rampa, preko koje se vrši utovar robe u drumsko vozilo. Simulacija kretanja sredstva koje se kreće do samog kraja rampe odnosno vozila je relativno jednostavan problem.

Moguća su i proizvoljna kretanja sa izmenama površina za kretanje. Sve ove izmene mogu se automatski vršiti bez posebno izmenjenih seta podataka u 3D prikazu.

5 ZAKLJUČAK

Modeliranje tehnoloških procesa uz primenu informatike je vrlo značajna mera ne samo radi brže obrade podataka i dobijanja pouzdanih informacija već zbog čitavog niza drugih prednosti, koje se mogu posmatrati, kroz:

- mogućnost primene u više etažnim objektima ili u objektima sa više prizemnih nivoa.
- polje primene nije ograničeno samo na automatsko upravljanje sredstvom koje ljudi

voze, već i za sva ostala, kao što su vozila sa automatskim upravljanjem (AGV). Moguće je i upravljanje radnicima koji se kreću stepenicama. Mogu se simulirati i drugi primeri, bilo koji vid transportnog sistema, npr. trakastog transportera za pakete i kretanje ljudi (hodanje).

- algoritmi planiranja kretanja znatno smanjuju posao oko modeliranja, tj. smanjuju promene u upravljanju npr. izmene u kretanju, dodavanju ili isključivanju sredstava za rad u i iz procesa rada, koja iziskuju dosta vremena u planiranju.
- određivanje optimalne putanje kretanja sredstva uz skraćanje vremena za izvršenje pretovarnih operacija a time i smanjenje ukupnog vremena distribucije.
- zahvaljujući korišćenju Jave kao programskog jezika, smatra se da će dalja optimizacija dozvoliti da se sprovedu kraća ažuriranja nacrti za manje od 5 sekundi (tj. samo ažuriranje delova na kojima dolazi do promena).

– i dr.

Pristup ima i izvesnih nedostataka, kao što su:

- za simulacione programe, koji koriste svoje sopstvene 3D modele, obrada korišćenih podataka 3D modela je itekako moguća. Međutim, unos i obrada 3D podataka proizvoljnih formata datoteka može uzrokovati probleme kod konvertovanja 3D formata datoteka.
- iskorišćenost memorije tokom obrade prikaza je problem jer oktalno stablo iziskuje dosta memorije, naročito zbog primene Jave. Da bi se umanjila iskorišćenost vremena za veće prikaze, planirano je uključanje ažurirane obrade, tako što će se ažurirati samo regije koje su podložne promenama. Zahvaljujući tome što je ovaj problem lokalne prirode i geometrijskoj podeli koju je oktalno stablo omogućilo, ovo se može lako ostvariti.

U svakom slučaju dalja primena veštačke inteligencije znatno će doprineti efikasnosti i ekonomičnosti u problematici TPS procesa.

CITIRANI RADOVİ

- Chen, D., Szczerba, R., & Uhan, J. J. (1997). A framed-quadtree approach for determining Euclidean shortest paths in a 2-D environment. *IEEE Trans. Robotics Automat.*, 13(5), 668-681.
- Dangelmaier, W., & Laroque, C. (2008). Immersive 3D-Ablaufsimulation von richtungsoffenen Materialflussmodellen zur integrierten Planung und Absicherung von Fertigungssystemen. *Leobener Logistik Cases - Management komplexer Materialflüsse mittels Simula*, 253-267. doi:10.1007/978-3-8349-9646-6_16
- Dassault Systemes. (2010). *DELMIA QUEST*. Retrieved from Tanoti technologies: http://www.tanoti.co.in/delfoi/delfoi_downloads/dassault/DELMIA-QUEST.pdf
- Davidović, B. (2016). *Modeliranje i vrednovanje u logističkim procesima*. Beograd: AGM knjiga.
- InControl. (2017). *Enterprise Dynamics*. Retrieved from Incontrol Simulation Solutions: <http://www.incontrolsim.com/product/enterprise-dynamics/>
- Letić, D., & Davidović, B. (2014). *Simulacija Monte Karlo : ekspozicije u Mathcadu*. Beograd: Vedes.
- Salleh, N. A., Kasolang, S., Mustakim, M. A., & Kuzaimand, N. A. (2017). The Study on Optimization of Streamlined Process Flow Based on Delmia Quest Simulation in an Automotive Production System. *Procedia Computer Science*, 191-196.
- Siemens. (2011). *Plant Simulation for Warehousing and Logistics*. Retrieved from PMC: http://www.pmc corp.com/Portals/5/_Downloads/plant-simulation-warehousing-and-logistics.pdf

Datum prve prijave: 16.04.2017.
Datum prijema korigovanog članka: 14.05.2017.
Datum prihvatanja članka: 08.06.2017.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – **APA Sixth Edition:**

Maletić, J. (2017, July 15). Simulacije u planiranju tokova robe u objektu. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transaction*, 5(2), 67-75. doi:10.12709/fbim.05.05.02.07

Style – **Chicago Sixteenth Edition:**

Maletić, Jelena. "Simulacije u planiranju tokova robe u objektu." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transaction* (MESTE) 5, no. 2 (July 2017): 67-75.

Style – **GOST Name Sort:**

Maletić Jelena Simulacije u planiranju tokova robe u objektu [Journal] // *FBIM Transaction* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 67-75.

Style – **Harvard Anglia:**

Maletić, J., 2017. Simulacije u planiranju tokova robe u objektu. *FBIM Transaction*, 15 July, 5(2), pp. 67-75.

Style – **ISO 690 Numerical Reference:**

Simulacije u planiranju tokova robe u objektu. **Maletić, Jelena.** [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transaction*, Vol. 5, pp. 67-75.

PRAĆENJE RADNE USPJEŠNOSTI I NAGRAĐIVANJE DJELATNIKA NA PRIMJERU OSIGURAVAJUĆE KUĆE

EMPLOYEES PERFORMANCE EVALUATION AND REWARD SYSTEM IN INSURANCE COMPANY

Tea Menčik

Veleučilište s pravom javnosti Baltazar Zaprešić, Zaprešić, Hrvatska

Sendi Deželić

Veleučilište s pravom javnosti Baltazar Zaprešić, Zaprešić, Hrvatska

Ana Skledar Ćorluka

Veleučilište s pravom javnosti Baltazar Zaprešić, Zaprešić, Hrvatska

©MESTE

JEL Category: J24, J31

Apstrakt

Djelatnici predstavljaju ključni segment svake organizacije, pomoću kojih organizacija ostvaruje pozitivan financijski rezultat te stvara održivu konkurentsku prednost. Oni kao takvi žele najbolje od svega – konkurentne plaće, komforan i aspiracijski stil života, sigurnost radnog mjesta, mogućnosti napredovanja u karijeri, balans poslovnog i privatnog života, i tako dalje. Kako bi privukli talentiranu radnu snagu, organizacije moraju imati dobro definiranu filozofiju i strategiju sustava ocjenjivanja i nagrađivanja. Cilj sustava nagrađivanja je privući, zadržati i motivirati kvalitetne ljude. Nekvalitetna politika nagrađivanja može imati izrazito negativan utjecaj na motivaciju, predanost i moral djelatnika. Stoga je potreban integriran pristup politici sustava ocjenjivanja i nagrađivanja. Menadžeri su ti koji moraju odigrati svoju ulogu u maksimiziranju doprinosa djelatnika u postizanju korporacijskih ciljeva i svrhe. Dakle, djelatnici moraju razumjeti poslovni kontekst i važnost usvajanja strateških ciljeva organizacije. Rad se bavi važnostima praćenja radne uspješnosti i nagrađivanja djelatnika kao specifične funkcije menadžmenta ljudskih potencijala, a započinje teoretskom razradom sustava i metoda ocjenjivanja radne uspješnosti te prikazom odnosa između materijalnih i nematerijalnih strategija nagrađivanja koje će detaljnije biti razrađene kroz primjer osiguravajućeg društva.

Adresa autora zaduženog za korespondenciju:

Ana Skledar Ćorluka

[✉ a.skledar.corluka@bak.hr](mailto:a.skledar.corluka@bak.hr)

Ključne riječi: praćenje radne uspješnosti, nagrađivanja djelatnika, menadžment ljudskih potencijala, materijalne i nematerijalne kompenzacije, osiguravajuća kuća

Abstract

Employees are the key factor in terms of organization, through which the organization achieved positive financial performance and ultimately create sustainable competitive advantage. They desire the best of everything – competitive salaries, comfortable and aspirational lifestyles, job security, career enhancement options, work-life balance, and so on. In order to attract a talented workforce, organizations need to have well-defined philosophy and strategy evaluation system and rewarding. The aim of employee reward policies and practices is to help attract, retain and motivate high-quality people. Getting it wrong can have a significant negative effect on the motivation, commitment, and morale of employees. This requires an integrated approach to policy evaluation system and rewarding. Managers have to play their role in maximizing the contribution of employees to achieve corporate goals and purposes. Therefore, employees must understand the business context and the importance of adopting a strategic viewpoint and strategic objectives of the organization. This paper deals with the importance of working efficiency and rewarding the employee as specific functions of human resources management. It begins with the theoretical elaboration of the area previously mentioned and defining the relationship between direct and indirect compensation strategy which will be widely covered throughout the example of an insurance company.

Keywords: work efficacy monitoring, employees awarding, human resources management, direct and indirect compensation, insurance company

1 UVOD

Suvremeni poslovni sustavi sve više naglasak stavljaju na ljudske resurse jer je identificirana potreba za osiguranjem kvalitetnih ljudskih resursa koje ujedno predstavlja preduvjet uspješnog poslovanja. Osim što poduzeća nastoje pribaviti kvalitetnu radnu snagu, ona sve više pažnje posvećuju načinu kako tu radnu snagu zadržati i motivirati za bolju radnu učinkovitost. U tom kontekstu danas su razvijene brojne strategije upravljanja ljudskim potencijalima, a jedan od najvažnijih ciljeva za poduzeće je zadržati radnu snagu te djelovati na njihovu produktivnost.

Poradi toga kompanije veliku pažnju posvećuju sektoru ljudskih potencijala, odnosno formiranju ovog sektora s najboljim menadžerima. Razlog tome je što je jedna od temeljnih zadaća menadžmenta ljudskih potencijala osmisliti i provesti kvalitetan sustav ocjenjivanja radne snage te sukladno dobivenim rezultatima provoditi mjere nagrađivanja.

U uslužnim djelatnostima sustav ocjenjivanja i nagrađivanja iznimno je važna funkcija. Naime, djelatnosti, poput, osiguravajućih društava često uvelike ovise o angažiranosti zaposlenika. Stoga je važno raditi na povećanju angažiranosti, odnosno na razvijanju motivirajućih čimbenika kojima će se djelovati na učinkovitost zaposlenika.

2 PRAĆENJE I OCJENJIVANJE RADNE USPJEŠNOSTI

U suvremenom menadžmentu sve je više uvriježeno mišljenje da su prvenstveno ljudi stručni za diferencijaciju poslovnih subjekata i njihovu uspješnost. Navedeno znači da naglasak nije na novcu, zgradama, opremi, odnosno materijalnim dobrima, već na intelektualnom kapitalu poslovnog subjekta. U novije se vrijeme razvija potpuno nova filozofija menadžmenta koju označava povratak čovjeku kao kompleksnom i jedinstvenom, emocionalnom i iracionalnom biću. Iz navedenog proizlazi da se strateški planovi suvremenih tvrtki baziraju na privlačenje i zadržavanje najboljih ljudi što iziskuje od menadžmenta ljudskih potencijala kvalitetno i efektivno obavljanje aktivnosti i zadataka. Menadžment ljudskih potencijala povećava neopipljivi dio organizacije. Stoga je njegova uloga među najvažnijima u ostvarivanju poslovnih rezultata (Sikavica, Pološki-Vokić, & Baštijarević-Šiber, 2008, str. 595).

Jedna od funkcija menadžmenta ljudskih potencijala je praćenje i ocjenjivanje radne uspješnosti. Praćenje i ocjenjivanje radne uspješnosti je kontinuiran proces vrednovanja i usmjeravanja ponašanja i rezultata u radnoj okolini, a ubraja se među važnija područja praćenja i poboljšanja ukupne uspješnosti poduzeća. Temeljni cilj praćenja i ocjenjivanja uspješnosti je podizanje opće organizacijske

sposobnosti i ostvarivanje postavljenih ciljeva poduzeća (Marušić, 2006). Praćenje uspješnosti je u interesu pojedinca i poduzeća jer pojedinci žele dobiti informacije o svojem radu, a poduzeće želi dobiti objektivne i relevantne informacije o radnom ponašanju i uspješnosti svakog djelatnika (Bahtijarević-Šiber, 1999).

2.1 Pojam radna uspješnost

Danas postoje brojne definicije radne uspješnosti. Ovisno o tome iz koje perspektive se radna uspješnost promatra, pojedini autori pristupaju temeljnim značajkama ovog pojma. Prilikom definiranja ovog pojma pojedini autori na različite načine određuju radnu uspješnost menadžera i radnika. U tom kontekstu govori se o menadžerskim i nemanadžerskim postignućima te kriterijima za vrednovanje radne uspješnosti.

Campbell je osmislio model radne uspješnosti u kojem je radna uspješnost posljedica interakcije deklarativnog znanja, proceduralnog znanja i motivacije. Na prvoj razini govori se o znanju činjenica, principa i postavljenih zadataka, na drugoj razini govori se o poznavanju principa rada (kako nešto učiniti) dok treća razina obuhvaća trud pojedinca u obavljaju radnih zadataka te njegovu ustrajnost u tome. Ovaj model ima jasno naglašene čimbenike radne uspješnosti i određuje njihovu interakciju (McCourt & Eldridge, 2003).

Među glavne ciljeve ocjenjivanja uspješnosti ubraja se podizanje opće organizacijske sposobnosti te ostvarivanje strategijskih ciljeva poduzeća. Kada je riječ o menadžmentu ljudski potencijala, neki od ciljeva ocjenjivanja uspješnosti su: nagrađivanje dobrih djelatnika, upozoravanje na probleme unutar poduzeća vezane uz učinkovitost obavljanja radnih zadataka, provjera dosadašnjeg sustava vrednovanja, utvrđivanje sustava za razvoj karijere, utvrđivanje programa edukacije djelatnika i dr.

Sve navedeno upućuje na to da ocjenjivanje radne uspješnosti ima brojne dimenzije i mogućnosti implementacije unutar poduzeća. Stoga je pred menadžmentom ljudskih potencijala iznimno važan i složen zadatak kada je riječ o definiranju radne uspješnosti, ali i određivanju kriterija za ocjenjivanje uspješnosti djelatnika.

Praćenje radne uspješnosti ima brojne pozitivne strane, tj. mogu se identificirati brojne koristi od

ove menadžerske funkcije kako za same menadžere tako i za zaposlenike. Iz menadžerske perspektive koristi od praćenja radne uspješnosti su: uspješnost se objektivno vrednuje, potiče razvoj u sadašnjem poslu, povezuje nagrađivanje s uspješnošću te povezuje pojedince u timove. Praćenje radne uspješnosti ima slijedeće koristi za djelatnike: jasno razumijevanje posla, povratna informacija o postignutoj uspješnosti i stvaranje osnove za redovito raspravljanje o zadacima (Vujić, 2004, str. 263).

2.2 Metode ocjenjivanja

Nakon jasne definicije onoga što se od djelatnika očekuje, odabiru se metode procjene koje služe za praćenje radne uspješnosti djelatnika. Stoga je važno imati menadžment ljudskih potencijala koji će biti educiran o tome kako provoditi praćenje radne uspješnosti. Isto tako, djelatnicima treba objasniti što će se i na koji način pratiti i ocjenjivati s ciljem upoznavanja istih s prioritetima i očekivanjima od strane poslodavca.

Prilikom procjenjivanja radne uspješnosti obično se koriste određene metode za procjenu. Metode i tehnike za ocjenjivanje uspješnosti razlikuju se po stupnju razrađenosti, načinu primjene, kriteriju procjene i dr. Najznačajnija razlika je rabi li se kao kriterij procjene individualne uspješnosti usporedba s drugim djelatnicima ili neki apsolutni kriterij s unaprijed definiranim dimenzijama i atributima uspješnosti. Metode ocjenjivanja, prema općoj podjeli, mogu se svrstati u tri skupine: metode uspoređivanja, ljestvice procjene i „check-in liste“.

Metode uspoređivanja procjenjuju radnu uspješnost pojedinca uspoređujući je s uspješnošću drugih djelatnika, odnosno one ocjenjuju ukupnu radnu uspješnost. Prema običnoj metodi rangiranja, menadžer članove svoje grupe rangira prema njihovoj uspješnosti od najboljeg do najgoreg. Ljestvice procjene su najpopularnija metoda. One ocjenu individualne uspješnosti temelje na usporedbi s prethodno uspostavljenim radnim standardima. Postoje grafička i deskriptivna ljestvica. Grafičke su ljestvice kontinuirane i diskontinuirane ljestvice koje za procjenu rabe oznake kao što su: crtice, znakovi, brojevi, pridjevi, a deskriptivne daju kraće opise svake dimenzije stupnjeva ljestvice. Check-liste se sastoje od niza pozitivnih i negativnih

konkretnih tvrdnji koje opisuju različite oblike ponašanja na poslu (Noe, Hollenbeck, Gerhart, & Wright, 2006, str. 287).

Pogreške pri praćenju radne uspješnosti mogu biti objektivne i subjektivne. Objektivne su vezane za sam sustav praćenja radne uspješnosti, a subjektivne su vezane uz pojedince koji sudjeluju u procesu praćenja.

Da bi se poboljšao sustav praćenja radne uspješnosti, mogu se primjenjivati određena načela. Prije svega, to se odnosi na stvaranje pozitivne organizacijske klime i kulture, podizanje razine komunikacije i primjenu filozofije sustavnog praćenja rada. Sustav praćenja radne uspješnosti uključuje neprestano praćenje rada te ocjenjivanje uspješnosti realizacije radnih zadataka. Nadalje, da bi uspjeh procjene rada bio veći, važno je u procjenu uključiti kvalitetne menadžere koji imaju vještine upravljanja ljudskim potencijalima i koji su spremni ulagati u vlastito poboljšanje provedbe praćenja radne uspješnosti (Jurina, 2011, str. 136).

3 SUSTAVI NAGRAĐIVANJA

Suvremeni menadžment ljudski potencijala sve više skreće pažnju na problem koji se odnosi na pitanje ljudskih interesa i motivacije za rad. Naime, sve manje se stavlja naglasak na ljudske mogućnosti i znanja, a u prvi plan dolazi motivacija i poticaji koji djeluju na zaposlenike s ciljem ostvarivanja veće produktivnosti. Da bi se izgradio kvalitetan sustav motiviranja, važno je razumijevanje mehanizama ponašanja djelatnika te čimbenika koji djeluju na djelatnike motivirajuće (Buntak, Drožđek, & Kovačić, 2013).

Unutar same motivacije radnika može se promatrati izazov sustava nagrađivanja. Nagrađivanje bi trebalo dokazati da će u kratkom vremenu proizvesti dobit te da sam sustav doprinosi stvaranju dugotrajnih odnosa. U tom kontekstu može se reći da će djelatnik koji je zaslužio nagradu ponoviti svoje ponašanje u budućnosti. Za razliku od navedenog, teorija očekivanja ističe očekivane (a ne ostvarene) nagrade te se usredotočuje na učinke poticaja. Ovaj pristup objašnjava pristup motivacije djelatnika za ostvarivanje rezultata jer kreće od očekivanja kao ključne funkcije motivacije. Na taj način jednostavnije se može objasniti vanjska i unutarnja motivacija te djelovanje sustava

nagrađivanja na motivaciju zaposlenika (Bartolić & Prelas Kovačević, 2011).

Sustav nagrađivanja trebao bi uključivati sve ono što zaposlenici u nekom poduzeću smatraju vrijednim, odnosno sve ono za što su zaposlenici spremni uložiti određeni napor. Sve se nagrade mogu podijeliti na one koje imaju određenu financijsku ili materijalnu vrijednost te na one koje imaju nematerijalnu vrijednost. U tom kontekstu i sustav nagrađivanja može se podijeliti na materijalne i nematerijalne kompenzacije (Chingos, 2004, str. 15).

Među osnovne funkcije menadžmenta ljudskih potencijala ubraja se sustav nagrađivanje i stimuliranje djelatnika. Kod nagrađivanja djelatnika, odnosno osoba koje su u ugovornom odnosu osnovni sadržaji i aktivnosti su (Stipić & Stipić, 2014):

- utvrđivanje radnih standarda i povezivanje stimulacije s rezultatima rada
- izrada sustava mjerenja i procjene radnih učinaka
- izrada prijedloga stimulacije
- izrada prijedloga i oblika grupnog nagrađivanja
- izrada prijedloga i oblika individualnog nagrađivanja i individualnih mjerila
- izrada prijedloga beneficija
- izrada prijedloga učešća zaposlenih u dobiti
- izrada prijedloga učešća zaposlenih u vlasništvu
- analiza sustava nagrađivanja
- kontrola nagrađivanja.

3.1 Materijalno nagrađivanje

Materijalne kompenzacije i stimulacije usmjerene su prema poboljšanju materijalnog položaja djelatnika i financijskih kompenzacija za rad. Mogu se analizirati u dvije dimenzije: prema stupnju izravnosti i prema razini i obuhvatu organiziranja i distribuiranja. Na temelju stupnja izravnosti, postoje dvije vrste financijskih kompenzacija:

1. Izravni materijalni dobici – dobivaju se u novcu putem plaće. Dijele se na razini pojedinca i na razini poduzeća. Na razini pojedinca, to je plaća, bonusi, poticaji, naknade za širenje znanja, inovacije i poboljšanja i jednokratne nagrade. Na razini poduzeća radi se o

grupnim sustavima stimulacije, primjerice, udio u profitu, vlasništvu, dobiti itd.

2. Neizravni materijalni dobici – stječu se samim zapošljavanjem u poduzeću, primjerice, mirovinsko i zdravstveno osiguranje, stipendije, godišnji odmori, slobodni dani, rekreacije i sl.

S obzirom na razinu i obuhvatnost poduzeća i distribucije, postoje dvije vrste kompenzacija (Deny, 2000):

1. Materijalne nagrade koje su posljedica individualne radne uspješnosti,
2. Materijalne nagrade vezane uz organizacijsku razinu.

Izravni materijalni dobici dijele se na dobitke na razini pojedinca i na dobitke na razini poduzeća. Na razini pojedinca riječ je o plaći, poticajima i jednokratnim nagradama. Plaća je važna za individualnu motivaciju. Ona se treba sastojati od fiksnog dijela i varijabilnog dijela koji ovisi o radnoj uspješnosti djelatnika. Na plaće se dodaju poticaji koji su vezani za doprinose, primjerice, bonusi za doprinos povećanju kvalitete, odnos prema klijentima, širenje znanja, prijedlozi za inovacije itd.

Kada je riječ o izravnim materijalnim dobitcima na razini organizacije, riječ je o raznim grupnim sustavima stimulacije. To su različiti oblici materijalnog nagrađivanja za sudjelovanje zaposlenika u poslovnim rezultatima, a najčešći su (Deny, 2000):

1. Sustavi sudjelovanja zaposlenika u dobiti,
2. Sudjelovanje zaposlenika u dobitcima koji rezultiraju iz ušteda, smanjenja troškova rada, povećane proizvodnje,
3. Sustavi sudjelovanja zaposlenika u profitu – poslodavci plaćaju svojim zaposlenicima posebne dodatke na plaću u obliku dionica ili novca, ovisno o dobiti koju ostvaruje poduzeće. Postoje tri vrste ovog sustava: distribucijski - novčani sustav i sustavi s odgodom otplate (zaposlenici dobivaju pravo uknjižbe sredstava koje se obavlja u slučaju nesposobnosti, umirovljenja ili smrti) i kombinirani (dio se isplaćuje u novcu, a dio se stavlja u fond s odloženom isplatom),.
4. Sustavi sudjelovanja zaposlenika u vlasništvu – zaposlenik stječe dionice na temelju ostvarenog profita.

U ovu kategoriju materijalnih dobitaka ubrajaju se beneficije koje neposredno utječu na ekonomski standard za vrijeme rada i po završetku radnog odnosa. Specifične odrednice beneficija su:

- Pravo na njih proistječe iz pripadnosti poduzeću,
- Ne percipiraju se financijskim stimulacijama vezanim za rad.

U stimulativnom sustavu nagrađivanja financijska se kompenzacija sastoji od četiri dijela. Prvi je dio određen kolektivnim ili individualnim ugovorom, drugi je dio promjenjiv i povezan je s individualnom ili skupnom uspješnošću, treći dio čine posebne individualne nagrade i bonusi, a četvrti je dio povezan s uspješnošću poslovne jedinice i cjelokupnog poduzeća, a djelatnici ga dobivaju prema unaprijed određenim kriterijima (Buntak, Droždek, & Kovačić, 2013).

Utvrđivanje plaće pojedinca ishodišna je točka cjelokupne nadgradnje poticanja dobrog rada jer se svi bonusi nadograđuju na plaću i njihovo djelovanje ovisi o tome koliko su dobro postavljeni temelji stimulativne razrade financijskog nagrađivanja. Procjenom posla utvrđuje se relativna vrijednost različitih poslova unutar poduzeća kako bi se utvrdila struktura plaća i razlike u osnovnoj plaći za poslove različitih zahtjeva i složenosti.

Postoje različite metode koje poduzeća rabe za utvrđivanje relativne vrijednosti poslova i osnovne plaće. Najpopularnije metode su bodovna i hay metoda procjene posla. Bodovna metoda je pristup u kojem se svakom poslu dodjeljuju bodovi na temelju procjene stupnja u kojem sadrži evaluativne faktore za procjenu poslova. Taj faktor može biti bilo koja karakteristika zajednička poslovima pogodna za usporedbu njihova sadržaja. Hay metoda se temelji na tri standardna evaluativna faktora: know-how (vještine, znanja, sposobnosti), rješavanje problema (stupanj u kojem posao zahtijeva analizu, kreiranje i rezoniranje) i odgovornost (stupanj odgovornosti posla) (Buntak, Droždek, & Kovačić, 2013).

3.2 Nematerijalno nagrađivanje

Nematerijalni poticaji za rad zadovoljavaju raznovrsne potrebe ljudi u poduzeću. Kako bi se zaposlenici što bolje motivirali, primjenjuju se različite nematerijalne strategije kao što je dizajniranje posla, stila menadžmenta,

participacije zaposlenika, upravljanja pomoću ciljeva, fleksibilni oblici radnog vremena, usavršavanje i razvoj karijere itd.

Ključna odrednica individualne motivacije je posao koji pojedinac obavlja. Zadovoljstvo poslom važno je za motivaciju i za cjelokupan život. Dvije osnovne strategije motiviranja kroz interveniranje i oblikovanje posla koji pojedinac obavlja su:

- Intervencije usmjerene na smanjenje negativnih motivacijskih konsekvencija,
- Intervencije usmjerene na podizanje motivacijskog potencijala poslova putem prikladnog oblikovanja i obogaćivanja posla.

Različite inovacije vezane za radno vrijeme, također, su jedan od načina motiviranja. U to su uključeni: fleksibilno radno vrijeme, skraćeni radni tjedan i sl. Cilj im je povećanje osjećaja kontrole nad vlastitim životom i radom.

Nefinancijski oblici osobnog i profesionalnog priznanja, poput, zahvale i pohvale, također, su vrlo važni dijelovi motivacije. Organizacijska kultura, odnosno socijalna klima i kultura u poduzeću važan je činitelj motivacije. Snažan činitelj motivacije su i mogućnosti usavršavanja, razvoja karijere i napredovanja (Sikavica, Pološki-Vokić, & Baštijarević-Šiber, 2008).

4 SUSTAVI OCJENJIVANJA I NAGRAĐIVANJA NA PRIMJERU OSIGURAVAJUĆE KUĆE

Analiza sustava za ocjenjivanje i nagrađivanje u osiguravajućoj kući X pokazala je da prilikom ocjenjivanja i nagrađivanja rukovoditelji se moraju voditi po načelu transparentnosti pravednosti. U tom kontekstu transparentnost podrazumijeva da su već unaprijed definirana očekivanja od određenog radnog mjesta, unaprijed su definirani korporativni ciljevi, ciljne vrijednosti i ponderi realizacije, unaprijed su postavljeni i dogovoreni SMART ciljevi i obvezna je povratna informacija.

SMART ciljevi kod transparentnosti određuju se na slijedeći način (n.d.):

- S – specifičan – to je određen, detaljan, fokusiran, jasan, konkretan, poticajan cilj koji je jednostavno napisan te jasno definira zadatak.
- M – mjerljiv – cilj je izrađen kroz kvantitetu, kvalitetu, vrijeme i/ili troškove. Najčešće je cijeli cilj mjera učinka, no mogu postojati

kratkoročne ili djelomične mjere unutar svakog cilja.

- A – adekvatan/ostvariv – cilj mora biti ostvariv i dostižan, tj. mora moći dovesti do rezultata. Iako može biti izazovan, cilj mora biti u skladu s radnikovim sposobnostima i predanošću.
- R – relevantan – cilj mora biti relevantan, prioriteta, važan i svrhovit.
- T – terminski određen – cilj mora biti vremenski određen te se u tom vremenu trebaju odvijati aktivnosti vezane uz cilj.

Kod povratnih informacija rukovoditelji moraju pripremiti posebnu povratnu informaciju za svakog djelatnika, a razlog tome je što nisu svi zaposlenici jednaki, nemaju jednako iskustvo, iste preferencije i kapacitete. Pritom se moraju zadržati na dvije do tri teme, ograničiti razgovor na najviše trideset minuta i sve mora biti popraćeno bilješkama. Neposredno nadređeni rukovoditelj djelatniku daje povratnu informaciju o njegovom učinku te o provedenoj procjeni ostvarenja ciljeva.

U svrhu konstruktivne povratne informacije analizirano poduzeće upotrebljava BEST model:

- B – Behaviour – evaluacije sadašnjih ponašanja koja se žele osnažiti ili ih se želi poboljšati i unaprijediti.
- E – Express – izraziti činjenice i osjećaje, objasniti posljedice dosadašnjeg ponašanja te utjecaj navedenog na emocije.
- S – Specify – jasno i precizno izražavanje željenih ponašanja u budućnosti ili pohvale.
- T – Talk – dati podršku i ohrabrenje u provedbi te ponuditi svoju pomoć u realizaciji.

Ciljana stimulacija u analizirajućoj osiguravajućoj kući je 15% osnovne mjesečne plaće djelatnika, a maksimalni stimulativni dio plaće po radniku iznosi 22,5% njegove osnovne mjesečne plaće. Komponente stimulativnog dijela plaće su: ciljevi Društva (realizacija plana kombiniranog razmjera – kvote), individualni ključni pokazatelji uspjeha za određeno radno mjesto, težinska vrijednost cilja i individualna ocjena (odnos ostvarenih i planiranih veličina) (n.d.).

U analiziranom osiguravajućem društvu kvartalna stimulacija izračunava se kada je realizirano 95% kombinirane kvote, a postotak ostvarene stimulacije je:

- 25% ciljevi društva (kombinirana kvota) +
- 40% kvantitativni ciljevi (norma) +
- 35% kvalitativni SMART ciljevi ili

- 75% definirani kvalitativni ključni pokazatelju uspjeha (SMART i korporativni standardi) ako nisu postavljeni kvantitativni ciljevi.

Princip nagrađivanja u analiziranoj osiguravajućoj kući je poprilično jednostavan. Nagrade se daju unutar raspona. Direktor sektora predlaže zaposlenike za nagrađivanje i predlaže iznos nagrade za svakog pojedinog zaposlenika sukladno definiranoj kategoriji doprinosa i odobrenog raspona za kategoriju. Nadređeni član Uprave daje suglasnost, a nagrada mora biti odobrena od Uprave. Sredstva za nagrađivanje se planiraju i određuju u godišnjem planu poslovanja.

Projektom evaluacije radnih mjesta osiguravajuća kuća nastoji postići transparentno praćenje sustava nagrađivanja i pravovremenog uočavanja interne neujednačenosti i nepravednosti. Također, projekt služi za kreiranje novih radnih mjesta koje treba primjereno vrednovati i uklopiti u organizaciju poduzeća. Za svako radno mjesto određuju se kvalitetne mjere radnog učinka. Ova osiguravajuća kuća ulaže velike napore usmjerene prema unapređenju procesa ocjenjivanja i nagrađivanja djelatnika i menadžera. Kod procesa stimulativnog dijela plaće važno je iskoristiti maksimalan pristup nagrađivanju po učinku s ciljem uspješne motivacije djelatnika, a što će dovesti do željenih rezultata i nagrade za postignuto. Naglasak je stavljen na procjenu koja se treba bazirati na stvarnim rezultatima rada, a od menadžera i rukovoditelja se očekuje da s djelatnicima vode kvalitetnu komunikaciju te da im daju povratnu informaciju baziranu na činjenicama vezanim uz radnu učinkovitost.

Menadžment ljudskih potencijala u osiguravajućim društvima ima iznimno važnu ulogu jer o njemu ovisi odabir kadrova na pojedinim radnim mjestima, ali i uspješna provedba motivacije za rad zaposlenika. Da bi sustav motiviranja bio

učinkovit, važno je djelovati sukladno jasno definiranom cilju te identificiranim radnim i drugim kapacitetima. Motivirati djelatnike za bolje obavljanje radnih zadataka nimalo nije jednostavno i zato menadžeri u osiguravajućim društvima moraju imati osobne i profesionalne kompetencije koje će primijeniti u radu na motiviranju i implementaciji sustava ocjenjivanja i nagrađivanja (Stanić & Glavaš, 2013).

5 ZAKLJUČAK

Osigurati kvalitetne ljude, motivirati ih, obrazovati i razvijati tako da postižu visoke rezultate i daju doprinos ostvarenju organizacijskih ciljeva, ključna je funkcija i zadaća analizirane osiguravajuće kuće. Danas se sve više ističe da je najvažnije naći najbolje ljude koje treba educirati, motivirati i pustiti da rade posao na svoj vlastiti način. Adekvatno upravljanje znanjem i zadovoljstvom zaposlenika, osiguravajuća društva mogu izravno i bitno pridonijeti povećanju, profitabilnosti i poboljšanju kvalitete pruženih usluga u granicama za to predviđenih troškova.

Povećanjem uslužnosti u osiguravajućoj kući povećava se količina ugovorenih usluga osiguranja što utječe na povećanje dobiti. Povećanje dobiti omogućuje povećanje stavke zadržane dobiti, čime se osiguravaju vlastita sredstva za investicije u razvitak i novo povećanje poslovanja. Povećanjem uslužnosti moguće je zaposlenicima podijeliti veće plaće, a to rezultira poboljšanjem njihovoga zadovoljstva, motiviranosti, standarda i u konačnici povećanjem općega blagostanja.

Neovisno o metodama koje se primjenjuju ili će se primijeniti za ocjenjivanje uspješnosti na radu, sustav procjene uspješnosti zaposlenicima treba pružiti smjernice kako bi oni u najvećoj mogućoj mjeri mogli pridonijeti uspjehu tvrtke.

CITIRANI RADVI

- Bahtijarević-Šiber, F. (1999). *Management ljudskih potencijala*. Zagreb: Golden marketing.
- Bartolić, Z., & Prelas Kovačević, A. (2011). Sustav praćenja kompetencija, radne uspješnosti i nagrađivanja radnika. *Praktični menadžment*, 2(1), 81-91.
- Buntak, K., Droždek, I., & Kovačić, R. (2013). Materijalna motivacija u funkciji upravljanja ljudskim potencijalima. *Tehnickal journal*, 7(1), 56-63.
- Chingos, P. T. (2004). *Responsible Executive Compensation for a New Era of Accountability*. New Jersey: Wiley.

- Deny, R. (2000). *Motivirani za uspjeh: menadžerske tehnike za veća dostignuća*. Zagreb: M.E.P. Consult.
- Jurina, M. (2011). *O upravljanju ljudskim potencijalima*. Zaprešić: Visoka škola za poslovanje i upravljanje s pravom javnosti „Baltazar Adam Krčelić“.
- Marušić, S. (2006). *Upravljanje ljudskim potencijalima*. Zagreb: ADECO.
- McCourt, W., & Eldridge, D. (2003). *Global Human Resource Management*. UK: Cheltenham: Edward Elgar.
- n.d. (n.d.). *Interna dokumentacija analizirane osiguravajuće kuće*.
- Noe, R., Hollenbeck, J., Gerhart, B., & Wright, M. (2006). *Menadžment ljudskih potencijala*. Zagreb: Mate d.o.o.
- Sikavica, P., Pološki-Vokić, N., & Baštijarević-Šiber, F. (2008). *Temelji menadžmenta: menadžment ljudskih potencijala*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stanić, L., & Glavaš, J. (2013). Uloga i značenje menadžmenta u osiguranju. *Ekonomski vjesnik, XXVI*, 637-654.
- Stipić, M., & Stipić, H. (2014). Analiza rada i nagrađivanje klasičnih prodajnih kanala u osiguranju. *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu, 5(1)*, 115-121.
- Vujić, V. (2004). *Menadžment ljudskog kapitala*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci.

Datum prve prijave: 06.05.2017.

Datum prijema korigovanog članka: 07.05.2017.

Datum prihvatanja članka: 20.06.2017.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – APA Sixth Edition:

Menčik, T., Deželić, S., & Skledar Čorluka, A. (2017, July 15). Praćenje radne uspješnosti i nagrađivanje djelatnika na primjeru osiguravajuće kuće. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transactions*, 5(2), 76-83. doi:10.12709/fbim.05.05.02.08

Style – Chicago Sixteenth Edition:

Menčik, Tea, Sendi Deželić, and Ana Skledar Čorluka. "Praćenje radne uspješnosti i nagrađivanje djelatnika na primjeru osiguravajuće kuće." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transactions* (MESTE) 5, no. 2 (July 2017): 76-83.

Style – GOST Name Sort:

Menčik Tea, Deželić Sendi and Skledar Čorluka Ana Praćenje radne uspješnosti i nagrađivanje djelatnika na primjeru osiguravajuće kuće [Journal] // *FBIM Transactions* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 76-83.

Style – Harvard Anglia:

Menčik, T., Deželić, S. & Skledar Čorluka, A., 2017. Praćenje radne uspješnosti i nagrađivanje djelatnika na primjeru osiguravajuće kuće. *FBIM Transactions*, 15 July, 5(2), pp. 76-83.

Style – ISO 690 Numerical Reference:

Praćenje radne uspješnosti i nagrađivanje djelatnika na primjeru osiguravajuće kuće. **Menčik, Tea, Deželić, Sendi and Skledar Čorluka, Ana**. [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transactions*, Vol. 5, pp. 76-83.

ZNAČAJ PREDVIĐANJA TRAJNJE ZA PROCES UPRAVLJANJA ZALIHAMA PREDUZEĆA PRIMENOM MONTE KARLO SIMULACIJE

SIGNIFICANCE OF ANTICIPATING DEMAND FOR THE INVENTORY MANAGEMENT PROCESS OF AN ENTERPRISE BY APPLYING THE MONTE CARLO SIMULATION

Željko Milovanović

JKP "Vodovod", Zaječar, Srbija i Univerzitet za poslovne studije Banja Luka,
Banja Luka, Bosna i Hercegovina

©MESTE

JEL Category: **C63, G31, M11**

Apstrakt

Tržišni uslovi su više nego ikad ograničeni finansijskim resursima. Jedan od najvećih troškova privrednih subjekata jesu troškovi upravljanja zalihama. Uspešno poslovanje u modernim uslovima zahteva efikasnu primenu upravljanja zalihama. Svaki privredni subjekt teži zadovoljenju potreba klijenata uz minimalne zalihe. Efikasno upravljanje zalihama zahteva predviđanje tražnje za određeni proizvod ili za grupu proizvoda. Efikasno upravljanje zalihama pruža mogućnost za stvaranje održive konkurentske prednosti i poboljšanje konkurentske pozicije preduzeća. U prvom delu rada prikazan je značaj zaliha, upravljanja zalihama i uticaj upravljanja zalihama na poslovanje preduzeća. Drugi deo rada sadrži teorijski okvir predviđanja tražnje, dok su u trećem delu prikazani rezultati istraživanja. Predmet istraživanja ovog rada je utvrđivanje značaja predviđanja tražnje za proces upravljanja zalihama jednog preduzeća primenom Monte Karlo simulacije. Monte Karlo metode se mogu definisati kao statistički simulacioni metodi kod kojih se upotrebljavaju nizovi slučajnih brojeva za izvršenje simulacije. U savremeno doba, Monte Karlo simulacije se upotrebljavaju za rešavanje najkompleksnijih problema poslovanja. Cilj istraživanja je utvrđivanje optimalnog nivoa zaliha televizora na osnovu predviđene tražnje u cilju efikasnog upravljanja istim.

Ključne reči: upravljanje zalihama, predviđanje tražnje, televizor, Monte Karlo simulacija

Adresa autora:

Željko Milovanović

zeljkomilovanovicrs@gmail.com

Abstract

More than ever, market conditions are limited by financial resources. One of the major costs of

business entities is the costs of inventory management. Successful business doing in modern conditions requires an efficient application of inventory management. Each business entity aspires to satisfy its clients' needs with minimal inventories. Efficient inventory management requires the anticipation of demand for a certain product or for a group of products. Efficient inventory management offers a possibility of creating sustainable competitive advantage and improving the competitive position of an enterprise. In the first part of the paper, the significance of inventories, inventory management and the influence of inventory management on the business doing of an enterprise are presented. The second part of the paper contains the theoretical framework for the anticipation of demand, whereas in the third part the research results are presented. The subject matter of the research study conducted in his paper is the determination of the significance of the anticipation of demand for the inventory management process of the considered enterprise by applying the Monte Carlo Simulation. The Monte Carlo Methods can be defined as the statistical simulation methods that apply series of random numbers for the purpose of conducting a simulation. Nowadays, the Monte Carlo Simulations are used for solving the most complex problems of business doing. The goal of the research study is to determine the optimal level of the inventories of television sets on the basis of the anticipated demand with the aim of managing the same in an efficient manner.

Keywords: *inventory management, anticipation of demand, television sets, Monte Carlo Simulation*

1 UVOD

Savremeni tržišni uslovi su uslovi privređivanja u kojima vlada koncentracija konkurencije na većini tržišnih segmenata, u većem delu delatnosti. Navedeni uslovi privređivanja zahtevaju od privrednih subjekata izdvajanje iz mase, originalnost, inovativnost i savremeni način privređivanja.

Uslovi poslovanja 21-og veka doveli su i do promene u potrebama i željama kupaca. Naime, usled velike konkurencije, uspeh na tržištu često podrazumeva postojanje širokog prodajnog asortimana. Sa druge strane, većina privrednih subjekata je ograničena finansijskim sredstvima i teži optimizaciji, minimizaciji uloženi sredstava u materijal ili gotove proizvode uz zadovoljenje potreba kupaca.

Uspešno poslovanje u modernim uslovima zahteva efikasnu primenu upravljanja zalihama. Efikasno upravljanje zalihama podrazumeva postojanje minimalnog nivoa robe ili materijala na zalihama dovoljnih za zadovoljenje procesa proizvodnje i potreba kupaca. Zahtev za efikasnim upravljanjem zalihama je posebno izražen kod privrednih subjekata koji raspolažu velikim asortimanom robe i kod subjekata čija roba ima veliku vrednost (prodavnice široke potrošnje, privredni subjekti koji se bave prodajom tehnike, zlatare i slično).

Radi efikasnog upravljanja zalihama, privredni subjekti mogu da izvrše predviđanje prodaje. Naime, u prošlim uslovima poslovanja menadžeri organizacija su vršili porudžbinu materijala i/ili gotovih proizvoda u količini koja je bila u skladu sa određenim percepcijama rukovodilaca. Uspeh u savremenim tržišnim uslovima podrazumeva predviđanje prodaje na osnovu koje se usklađuju količina proizvedenih dobara ili vrši porudžbina gotovih proizvoda. Realno, predviđanje prodaje može organizaciji da pruži informacije koje će dovesti do efikasnog upravljanja zalihama i sticanja konkurentske prednosti na turbulentnom tržištu.

Predviđanje prodaje određenih dobara se razlikuje u zavisnosti od tipa proizvoda. Predmet istraživanja ovog rada se ogleda u određivanju značaja predviđanja tražnje za proces upravljanja zalihama predstavništva jedne kompanije u Zaječaru primenom Monte Karlo simulacije.

2 UPRAVLJANJE ZALIHAMA

Zalihe predstavljaju jedan od aspekata poslovanja koje je moguće izračunati u svakom poslu. (Chopra, S., & Meindl, P., 2010, pp. 68-69) Zalihe su i finansijsko sredstvo i operativni rizik za bilo koji posao. One predstavljaju kamen temeljac za proizvodne efikasnosti i imaju direktan uticaj na novčani tok gotovine, prihode i rashode ali i ukupan finansijski bilans. (Ramadhan, A.N., & Simatupang T.M., 2012, p. 993)

Potreba za skladištenjem robe nastaje tako što određena kompanija nije u mogućnosti da zadovolji potražnju. Preduzeća koriste zalihe u cilju poboljšanja koordinacije ponude i potražnje, ali i za smanjenje ukupnih troškova. Zalihe predstavljaju osigurač dostupnosti robe i minimizuju ukupne troškove distribucije robe.

Usled velike važnosti, potrebno je upravljati zalihama. Upravljanje zalihama se može definisati kao upravljanje materijala i gotovih proizvoda u pokretu i mirovanju. (Coyle, J.J., Bardi, E.J., & Langley J.C.J., 2003, pp. 12-13) U okviru upravljanja zaliha spadaju sledeće aktivnosti: kontrola rokova, proračun troškova zaliha, upravljanje imovinom, predviđanje zaliha, procena zaliha, vidljivost zaliha, utvrđivanje cene popisa zaliha, fizičke zalihe, dostupan fizički prostor za zalihe, upravljanje kvalitetom, dopunjavanje, defektna roba i predviđanje potražnje. (Heck, 2009, p. 20)

Upravljanje zalihama u osnovi ima dva glavna cilja. Naime, upravljanje zalihama je odgovorno za dostupnost robe. Veoma je važno da određeni privredni subjekt poseduje robu u pravim količinama, kvalitetu i na pravom mestu. Drugi cilj upravljanja zalihama jeste optimizacija troškova. Budući da svako držanje zaliha znači zaleđivanje finansijskih sredstava, određivanje optimalne veličine zaliha je jedno od bitnijih pitanja ekonomičnosti i racionalnosti poslovanja. (Kurtanović, 2012, p. 81) Potrebno je izvršiti selekciju pri nabavci i zadržati na zalihama samo onu robu ili materijal koji su neophodni za proizvodni proces, tj. za zadovoljenje potreba kupaca. (Reid, R., & Sanders, N.R., 2007, pp. 19-20)

Efikasno upravljanje zalihama pruža mogućnost za stvaranje održive konkurentske prednosti i poboljšanje konkurentske pozicije preduzeća. Ono podrazumeva smanjenje troškova održavanjem minimalnog, ali dovoljnog nivoa zaliha na pravom mestu i u pravom vreme i u dovoljnoj količini. Visok nivo robe na zalihama ima negativan uticaj na performanse nabavke koji utiče na protok nova i dovodi do smanjenja efikasnosti, efektivnosti i funkcionalnosti. (Pandey, 2003, pp. 96-98)

Praksa je pokazala da privredni subjekti koji dobro posluju imaju zalihe koje su na nešto nižem nivou od prosečnih zaliha. (Chen, H., & Hsieh Y., 2005, pp. 155-157) Istraživanje Svamidasa je pokazalo da uspešne organizacije imaju niži nivo

zaliha od onih koje su ostvarili manje povoljan uspeh na tržištu. (Swamidass, 2007, pp. 3763-3778) Sličan zaključak je zabeležio i Koumanakos koji je kod grčkih organizacija otkrio da veći nivo zaliha dovodi do niže profitabilne stope. (Koumanakos, 2008, pp. 355-369) Navedeni primeri iz prakse ukazuju na važnost upravljanja zalihama i utvrđivanja optimalnog nivoa. Optimizacija nivoa zaliha i trenutka naručivanja zaliha vode do uspešnog poslovanja.

3 PREDVIĐANJE TRAZNJE

Tražnja predstavlja ukupnu količinu proizvoda koju su kupci spremni da kupce. Sa druge strane, predviđanje predstavlja proces putem kojeg je moguće doći do pretpostavke o vrednosti određene varijable u budućnosti. Predviđanje predstavlja veštinu i nauku o predskazivanju određenih budućih događaja. Proces predviđanja tražnje pomaže organizaciji da bude bolje pripremljena za uslove tržišnog okruženja. (Hart, M., Rasner, J., & Lukoszova X., 2012, p. 3)

Potražnja ima sve značajniju ulogu u uspešnom vođenju bilo koje organizacije. Prognoze zahteva za određenom robom pomažu kod ublažavanja budućih rizika strategije organizacije. (Tom, 2016, pp. 1163-1164) Proces predviđanja tražnje je potrebno stalno ažurirati kako bi predviđanje odgovaralo stvarnim tržišnim uslovima i kako bi prognoze bile odgovarajuće. (Hart, 2010, pp. 8-9) (Hart, M., Lukoszava, X., & Kubikova J., 2012, pp. 18-20) (Krueger, 2008, pp. 6-7)

Proces predviđanja potražnje određenih dobara je od krucijalnog značaja za određenog dobavljača, proizvođača ili prodavca. Putem prognoze tražnje je moguće utvrditi količinu robe koja će biti kupljena ili prodana. Veliki broj privrednih subjekata nije u stanju da jednostavno čeka da se pojavi zahtev za određenom robom i da tek onda reaguje na isti. Uspešni privredni subjekti predviđaju i planiraju buduću tražnju za određenim proizvodom kako bi mogli da reaguju odmah nakon potrebe kupaca za određenim dobrima koja su deo prodajnog asortimana kompanije.

Predviđanje potražnje nije moguće izvršiti sa potpunom preciznošću. Naime, vrlo je redak slučaj kada će prodaja tačno da odgovori predviđenim količinama. Privredni subjekt koji vrši predviđanje bi trebao da poseduje dodatne

kapacitete robe na zalihama, kako bi se apsorbivale male varijacije između realnosti i predviđanja.

Prilikom predviđanja potražnje, potrebno je opredeliti se za neku od mnogobrojnih metoda predviđanja. Nije realno očekivati da će se svi proizvodi predviđati istom metodom predviđanja. Za svaki proizvod ili proizvodne linije je često potrebno da se odaberu različite metode za kreiranje prognoze. Neke od metoda za predviđanje potražnje su: kvantitativne metode, kvalitativne metode, unutrašnje metode, spoljašnje metode i kauzalne metode. (Hart, M., Lukoszava, X., & Kubikova J., 2012, p. 4)

4 METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U ovom radu, predviđanje potražnje će biti izvršeno najpoznatijom numeričkom metodom, Monte Karlo simulacijom. Monte Karlo metode se mogu definisati kao statistički simulacioni metodi kod kojih se upotrebljavaju nizovi slučajnih brojeva za izvršenje simulacije. U savremeno doba, Monte Karlo simulacije se upotrebljavaju za rešavanje najkompleksnijih problema poslovanja.

Monte Karlo metode se primenjuju u raznim situacijama koje koriste slučajne brojeve. Koraci u primeni Monte Karlo simulacije zavise od problema istraživanja na koju se ovaj metod koristi. Monte Karlo simulacija predviđanja prodaje je izvršena posredstvom softverskog paketa „Microsoft Office Excel“. U ovom slučaju, Monte Karlo simulacija se sprovodi kroz sledeće faze:

1. Generisanje podataka o prodaji iz prethodnog perioda - predviđanje potražnje se vrši na osnovu podataka o prodaji iz prethodnog perioda. U tu svrhu, menadžment posmatrane kompanije je pripremio bazu podataka sa frekvencijom prodaje televizora „Tesla 32S306BH“ za prethodnih 6 meseci;
2. Proračun verovatnoće ostvarivanja različitih frekvencija prodaje - verovatnoća ostvarivanja prodaje određenog nivoa komada televizora se računa tako što se frekvencija određenog nivoa podeli sa ukupnim brojem razmatranih dana iz prethodnog perioda;
3. Formiranje intervala predviđanja - na osnovu proračuna verovatnoće, moguće je kreirati intervale predviđanja;

4. Predviđanje tražnje putem korišćenja slučajnih brojeva - nakon formiranja intervala predviđanja, kreira se baza slučajnih brojeva. Veličina slučajnih brojeva odgovara broju dana za koji se predviđanje prodaje vrši. Stavljanjem u odnos intervala predviđanja i vrednosti slučajnog broja, dobija se predviđena frekvencija prodaje za određeni interval vremena.

5 REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Predstavništvo posmatrane kompanije u Zaječaru se bavi maloprodajom tehničkih proizvoda. U okviru trgovine na malo, ova organizacija se bavi i prodajom televizora od kojih je najprodavaniji televizor „Tesla 32S306BH“. Menadžer prodavnice je uvideo da troškovi zaliha mogu da budu značajni vezano za ovaj tip televizora, te u skladu sa tim želi da definiše strategiju upravljanja zalihama vezano za ovaj proizvod.

U cilju utvrđivanja dnevnog zahteva tokom vremena za ovim tipom televizora, menadžer želi da izvrši simulaciju dnevnog zahteva za 60 radnih dana, s obzirom da ne može sa sigurnošću da predvidi potražnju. Na osnovu analize prethodne prodaje, menadžer je utvrdio zahteve za prodajom televizora u periodu od 180 dana i na osnovu toga definisao pojavu 9 mogućih stanja (od 0 do 8 prodatih televizora) koji su dati u Tabeli 1.

Tabela 1. Broj prodatih televizora i frekvencija učestalosti

Zahtev za televizorima (broj prodatih televizora)	Frekvencije (broj dana)
0	2
1	8
2	22
3	68
4	32
5	18
6	20
7	6
8	4
Ukupno	180

Na osnovu početne tabele, potrebno je izračunati verovatnoću pojave razmatranih stanja i odrediti intervali koji će biti osnova za sprovođenje Monte Karlo simulacije. Verovatnoća ostvarivanja različitih stanja prodaje televizora će biti prikazana u Tabeli 2.

Tabela 2. Verovatnoća ostvarivanja različitih stanja prodaje televizora

Zahtev za televizorima	Frekvencije	Verovatnoća	Kumulativ
0	2	1,11	1,11
1	8	4,44	5,56
2	22	12,22	17,78
3	68	37,78	55,56
4	32	17,78	73,33
5	18	10,00	83,33
6	20	11,11	94,44
7	6	3,33	97,78
8	4	2,22	100
Ukupno	180	100	

U prethodnih 6 meseci, najveća verovatnoća za prodajom je ostvarena za prodaju 3 televizora (37,78%), dok je najmanja verovatnoća ostvarena za prodajom 0 televizora na dnevnom nivou (1,11%). Proračun verovatnoće predstavlja osnovu za izračunavanje kumulativa koji služi za formiranje intervala na osnovu kojih će biti izvršena simulacija prodaje televizora za razmatrani period od 60 dana.

Tabela 3. Frekvencija potražnje i intervali predviđanja prodaje televizora

Zahtev za televizorima	Intervali predviđanja
0	0,0-0,0111
1	0,0112-0,0556
2	0,0557-0,1778
3	0,1779-0,5556
4	0,5557-0,7333
5	0,7334-0,8333
6	0,8334-0,9444
7	0,9445-0,9778
8	0,9779-0,99

Nakon formiranja intervala, moguće je izvršiti simulaciju. Predviđanje tražnje će biti izvršeno posredstvom Monte Karlo simulacije za period od 60 dana. Monte Karlo simulacija predviđanja tražnje podrazumeva korišćenje slučajnog broja na osnovu koga će biti formirana tražnja razmatranog proizvoda.

Tabela 4. Predviđanje tražnje televizora „Tesla 32S306BH“

Dan	Slučajni broj	Tražnja (komadi)
1	0,648937082	4
2	0,268551808	3
3	0,504921022	3
4	0,870977014	6
5	0,145851471	2
6	0,278330817	3

7	0,023216248	1
8	0,133211957	2
9	0,981536659	8
10	0,288283816	3
11	0,500343936	3
12	0,703025728	4
13	0,672668962	4
14	0,802982052	5
15	0,141428468	2
16	0,126634599	2
17	0,514186598	3
18	0,245134052	3
19	0,31067433	3
20	0,458577025	3
21	0,901066552	6
22	0,556542715	4
23	0,319954212	3
24	0,677526146	4
25	0,177158144	2
26	0,209115958	3
27	0,157730607	2
28	0,790186724	5
29	0,331070941	3
30	0,966739545	7
31	0,409274255	3
32	0,43066061	3
33	0,530744422	3
34	0,616500088	4
35	0,217357959	3
36	0,680618447	4
37	0,119527806	2
38	0,101447767	2
39	0,955172903	7
40	0,492171693	3
41	0,475385301	3
42	0,062574771	2
43	0,307612745	3
44	0,345165614	3
45	0,041899717	1
46	0,57732729	4
47	0,624733517	4
48	0,383628734	3
49	0,770641104	5
50	0,707036456	4
51	0,657084771	4
52	0,119550613	2
53	0,314956994	3
54	0,031615963	1
55	0,726925248	4
56	0,576059833	4
57	0,939411902	6
58	0,081345523	2
59	0,755395529	5
60	0,014906717	1
	Ukupno	204
	Prosečna tražnja	3,4 kom/dnevno

Monte Karlo simulacija u cilju predviđanja tražnje televizora „Tesla 32S306BH“ je pokazala da se u narednih 60 dana očekuje prodaja 204 televizora. Posmatrano na dnevnom nivou, za predstavništvo kompanije u Zaječaru se predviđa prosečna tražnja od 3,4 televizora.

U cilju minimizacije troškova zaliha za zadovoljenje potreba potrošača za televizorima, potrebno je da menadžer ove organizacije na stanju ima minimalno 4 televizora na dnevnom nivou.

6 ZAKLJUČAK

Opstanak i uspeh u modernim tržišnim uslovima predviđa minimizaciju troškova uz zadovoljenje potreba korisnika. Jedan od vodećih troškova privrednih subjekata predstavljaju troškovi posedovanja i upravljanja zalihama.

Upravljanje zalihama predstavlja vrlo kompleksan proces od čije efikasnosti u mnogome zavisi uspeh preduzeća na tržištu. Naime, prekomerna količina zaliha dovodi do nepotrebnog povećanja troškova i zarobljavanja sredstava u obrtni kapital, dok nedovoljna količina zaliha dovodi do

zastoja u proizvodnji i nemogućnosti zadovoljenja potreba klijenata na vreme.

Za potrebe efikasnog upravljanja zalihama, potrebno je izvršiti predviđanje tražnje za određeni proizvod ili za grupu proizvoda. Realno predviđanje tražnje pruža informacije o potražnji za jednim ili grupom proizvoda koje umnogome mogu da olakšaju i dovedu do efektivnog i efikasnog upravljanja zalihama i jačanju tržišnih pozicija.

Primena predviđanja tražnje u razmatranom preduzeću je dovela do poboljšanja poslovanja kroz unapređenje procesa upravljanja zalihama. Naime, umesto gomilanja zaliha i bespotrebnog ulaganja velikih novčanih sredstava u robu na zalihama, predviđanje tražnje je omogućilo optimalno naručivanje kojim se smanjuju troškovi upravljanja zalihama uz zadovoljenje potreba korisnika za razmatranom robom.

Pored toga, očekuje se da će minimizacijom troškova i poboljšanjem upravljanja zaliha u preduzeću doći do unapređenja poslovanja i jačanja konkurentske pozicije na tržištu.

CITIRANI RADovi

- Chen, H., & Hsieh Y. (2005). Incentive reward with organizational life cycle from competitive advantage viewpoint. *Human System Management*, 24 (4), 155-157.
- Chopra, S., & Meindl, P. (2010). *Supply Chain Management*. New York: Pearson.
- Coyle, J.J., Bardi, E.J., & Langley J.C.J. (2003). *The Management of Business Logistics: A Supply Chain Perspective*. Ohio: South-Western.
- Hart, M. (2010). *The Approaches to Independent Demand Forecasting in an Industrial Company*. Ostrava: TU.
- Hart, M., Lukoszava, X., & Kubikova J. (2012). *Logistics System Management Based on Demand Forecasting, Management Global and Regional Supply Chain - Research and Concepts*. Poznan: Publishing House of Poznan University of Technology.
- Hart, M., Rasner, J., & Lukoszova X. (2012). *Demand forecasting significance for contemporary process management of logistics systems*. Zlin: Tomas Bata University.
- Heck, G. (2009). *Inventory Management*. Hague: Delft University of Technology.
- Koumanakos, D. (2008). The effect of inventory management on firm performance. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 54 (5), 355-369.
- Krueger, R. (2008). *A Business Forecasting: A Practical, Comprehensive Resource for Managers and Practitioners*. Washington: EDU.
- Kurtanović, S. (2012). Promena računovodstvenih politika zaliha. *Ekonomski pogledi*, 3 (2012), 81.
- Pandey, M. (2003). *Finance Management*. New Delhi: Vikas Publishing House.

- Ramadhan, A.N., & Simatupang T.M. (2012). Determining Inventory Management Policy for Perishable Materials in Roemah Keboen Restaurant. *Procedia - Social and Behavioral Science*, 65 (2), 993.
- Reid, R., & Sanders, N.R. (2007). *Operations Management: an integrated approach*. New York: John Wiley and Sons.
- Swamidass, P. (2007). The effect of TPS on US manufacturing during 1981-1998; Inventor increased or decreased as a function of plant performance. *International Journal of Production Research*, 45 (2), 3763-3778.
- Tom, P. &. (2016). Cadaver Kidney Demand Forecasting and Classification Modelling of Kidney Allocation - A Case Study. *Procedia Technology*, 25 (3), 1163-1164.

Datum prve prijave: 15.05.2017.
Datum prijema korigovanog članka: 23.06.2017.
Datum prihvatanja članka: 29.06.2017.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – APA Sixth Edition:

Milovanović, Ž. (2017, July 15). Značaj predviđanja tražnje za proces upravljanja zalihama preduzeća primenom Monte Karlo simulacije. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transactions*, 5(2), 84-90. doi:10.12709/fbim.05.05.02.09

Style – Chicago Sixteenth Edition:

Milovanović, Željko. "Značaj predviđanja tražnje za proces upravljanja zalihama preduzeća primenom Monte Karlo simulacije." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transactions* (MESTE) 5, no. 2 (July 2017): 84-90.

Style – GOST Name Sort:

Milovanović Željko Značaj predviđanja tražnje za proces upravljanja zalihama preduzeća primenom Monte Karlo simulacije [Journal] // *FBIM Transactions* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 84-90.

Style – Harvard Anglia:

Milovanović, Ž., 2017. Značaj predviđanja tražnje za proces upravljanja zalihama preduzeća primenom Monte Karlo simulacije. *FBIM Transactions*, 15 July, 5(2), pp. 84-90.

Style – ISO 690 Numerical Reference:

Značaj predviđanja tražnje za proces upravljanja zalihama preduzeća primenom Monte Karlo simulacije.
Milovanović, Željko. [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transactions*, Vol. 5, pp. 84-90.

ZNAČAJ MONETARNE POLITIKE EVROPSKE CENTRALNE BANKE

IMPORTANCE OF EUROPEAN CENTRAL BANK MONETARY POLICY

Branko Nešić

Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, Bosna i Hercegovina

©MESTE

JEL Category: **E58**

Apstrakt

Podrška opštim ekonomskim politikama, koja predstavlja jedan od ciljeva Evropske centralne banke (ECB), podrazumeva uravnotežen i skladan razvoj, zapošljavanje i socijalnu zaštitu, što iziskuje aktivniju monetarnu politiku i korišćenje posebnih sredstava. To stvara inflatorni pritisak i ugrožava cenovnu stabilnost. Ako se samo čuva cenovna stabilnost onda nema prostora za podršku ekonomskim politikama Evropske Unije (EU) i obrnuto, iz čega proizilazi da ta dva cilja ne samo da nisu u saglasnosti, već se i međusobno isključuju. Funkcije Evropskog sistema centralnih banaka (ESCB), a samim tim i ECB su da definiše i sprovodi monetarnu politiku Evropske unije, da obavlja poslove vezane za devizni kurs, da čuva i koristi devizne rezerve, da osigura dobar rad sistema plaćanja na teritoriji evrozona, kao i da pruža stručnu podršku ostalim telima EU. Funkcionalna ekonomska i monetarna unija i jak i stabilan evro su temelj ekonomskog okruženja pogodnog za privredni rast u Evropi. Nastanak Evropske monetarne unije i uvođenje evra kao zajedničke valute svakako je najveće dostignuće u procesu evropskih integracija.

Ključne reči: Evropska centralna banka, centralno bankarstvo, evropska monetarna unija, evro

Abstract

Support to the general economic policies, which represents one of the objectives of the European Central Bank (ECB), implies a balanced and harmonious development, employment and social protection, which would require a more active monetary policy and the use of special funds and that creates inflationary pressure and jeopardize price stability. If the price stability is guarded then there is no space to support the economic policies of the European Union (EU) and vice versa, which means that these two goals are not only in compliance, but are mutually exclusive. The functions of the European System of Central Banks (ESCB) and thus the ECB are to define and implement the monetary policy of the European Union to carry out activities related to the exchange rate, to retain and use foreign exchange reserves to ensure the good operation of the payment system on the territory of the eurozone, as well as to provide technical support to the other EU bodies. Functional economic and monetary union

Adresa autora:

Branko Nešić

mbs.liderstvo@gmail.com

and a strong and stable euro are the foundation of the economic environment conducive for economic growth in Europe. The emergence of

the European Monetary Union and the introduction of the euro as a common currency, is certainly the greatest achievement in the process of European integration.

Keywords: European Central Bank, central banking, European Monetary Union, euro

1 UVOD

Evropski monetarni institut je počeo sa pripremama za uvođenje jedinstvene valute, evra, 1999. godine kada je taj institut transformisan u Evropsku centralnu banku sa sedištem u Frankfurtu na Majni (banka je osnovana 01.06.1998. godine, operativna je od januara 1999. godine). Kao nezavisna monetarna institucija preuzela je ulogu svih 12 nacionalnih centralnih banaka zemalja evrozone. Zadaci Evropske centralne banke prema Ugovoru iz Rima su stabilnost cena, definisanje i primenjivanje monetarne politike, izvršavanje deviznih poslova, zadržavanje i kontrolisanje zvanične devizne rezerve država članica i unapređivanje nesmetanog sistema plaćanja. Njena nezavisnost je funkcionalna (garantuje stabilnost cena), institucionalna (ne prihvata uputstva trećih lica), personalna (dugi mandati članova organa odlučivanja) i finansijska. Ona je nezavisna i od političkog mešanja i može da ne garantuje za zemlju koja rasipa finansijska sredstva. Sa 14 nacionalnih banaka zemalja učesnica u Evropskoj uniji obrazuje Evropski sistem centralnih banaka (ESCB). Iako je Evropski sistem centralnih banaka širi sistem njime zapravo rukovode tela Evropske centralne banke od kojih su dva najznačajnija: Savet guvernera i Izvršni odbor. Kad kažemo da je osnovni cilj Evropske centralne banke da čuva cenovnu stabilnost to znači da indirektno ona ima uticaj i na ostatak Evropske unije, pa i na svetsku privredu. U izveštajima Evropske centralne banke cenovna stabilnost se definiše kao godišnji rast harmonizovanog indeksa potrošačkih cena i održava se na srednji rok (European Central Bank 2016). Početni kapital Evropskog sistema centralnih banaka je bio 5 milijardi evra, a njemu je pridodato oko 40 milijardi evra deviznih rezervi. Obe vrste sredstava osigurale su zemlje članice evrozone proporcionalno njihovom bruto društvenom proizvodu (BDP). Devizne rezerve imaju istu funkciju kao i u nacionalnim državama – da budu garant kursa i plaćanja prema inostranstvu. Kako Evropska centralna banka, tako i Evropski sistem centralnih banaka ima odgovornost i za dobro funkcionisanje bankarskog sistema zemalja članica evrozone i Unije, što

praktično znači normalno odvijanje sistema plaćanja. Evropska centralna banka ima mala sredstva rezervi da bi mogla da pokrije dug, ali kada bi došlo do monetizacije duga iz Evropske centralne banke i ona bi dovela do rasta inflacije u čitavoj evrozoni, čime bi bile pogođene čak i zemlje koje drže evro u rezervama i one koje koriste evro, a nisu u evrozoni. Manja je bojazan zaduživanja kod stranih banaka, jer je od njih teže dobiti kredit. Evropska centralna banka nema nadležnost da ovako ograniči zaduživanje države kod domaćih komercijalnih banaka, iako je odgovorna za dobar rad komercijalnih banaka i generalno za pravilan rad platnog sistema. Najveći problem koji neka centralna banka može da ima jeste zavisnost od izvršne vlasti. Zavisnost od izvršne vlasti dovodi do toga da se politika Centralne banke svodi na podršku ekonomskoj politici vlade. Iako se kaže da je Evropska centralna banka samostalna, ta njena samostalnost je relativna. Države su ranije bile važan preduzetnik pa su one manipulirale agregatnom tražnjom i banke su tu politiku podržavale. Posledica veće ponude novca od potrebne jeste viša inflacija nego što bi bila da centralna banka vodi politiku nezavisnu od centralne vlasti. Inflacija razara privredu, preraspodeljuje dohodak i bogatstvo, destimuliše preduzetništvo i topi novčani imetak vlasnika. Najsnažnije oruđe Evropske centralne banke je visina eskontne stope. To je cena po kojoj centralna banka daje novac na korišćenje komercijalnim bankama. U vreme kada pretila opasnost od inflacije, eskontne stope rastu, a kada se ta opasnost smanjuje, opada i eskontna stopa. Ako eskontna stopa neke stabilne valute iznosi znatno više od takvih stopa drugih valuta, onda novac teži da ide u tu valutu sa najvišom stopom, a da napušta druge valute. Međutim, skup novac utiče na poslovnu aktivnost – što je skuplji manje se traži, i obratno. Gore pomenuta relativnost nezavisnosti Evropske centralne banke proističe iz uticaja političara i tela iz Brisela, jer osim održavanja cenovne stabilnosti osnovni cilj je i podržavanje ekonomske politike Unije. Iz tog razloga izvršna tela iz Brisela mogu da zahtevaju mekšu politiku Evropske centralne banke koja će za posledicu imati veći rast stope inflacije. Drugi

način delovanja na Evropsku centralnu banku su nacionalne ekonomske i posebne fiskalne politike. Relaksirana fiskalna politika i visoka državna potrošnja jesu stvari koje Evropska centralna banka teško može da anulira ma koliko restriktivnu monetarnu politiku vodila. Monetarnu politiku Evropska centralna banka sprovodi preko spoljašnjih operacija koje se tiču deviznih kurseva evra prema drugim valutama, obično kupovinom ili prodajom drugih valuta. Minimalna rezerva osigurava normalno poslovanje i dnevnu likvidnost komercijalnih banaka. U unutrašnje operacije spadaju operacije na otvorenom tržištu i stalne pogodnosti. Najvažnija operacija na otvorenom tržištu je operacija refinansiranja koja osigurava kratkoročnu (nedeljnu) likvidnost bankarskog sistema i utiče na visinu kamatnih stopa. Dugoročne operacije finansiranja osiguravaju likvidnost u periodu od nekoliko meseci. Operacije finog podešavanja jesu mehanizmi povlačenja ili puštanja novca u opticaj dok strukturne operacije služe za osiguranje dugoročne likvidnosti. Dve su pogodnosti stalne - komercijalne banke mogu da zajme sredstva „po viđenju“ ili da drže svoje depozite uz plaćanje, odnosno dobijanje odgovarajuće kamate na ta sredstva. Evropska centralna banka izdaje 8% ukupne vrednosti banknota i kovanog novca, dok nacionalne banke evrozona izdaju preostala 92%. Zbog usporavanja rasta privrede jača strah od zapadanja evrozona u recesiju, koja se tehnički definiše kao pad privrednih aktivnosti dva tromesečja za redom. Inače, evrozona ima inflaciju približnu zero inflaciji (World Economic Forum 2016).

2 ZADACI EVROPSKE CENTRALNE BANKE

Zadaci Evropske centralne banke su održanje stabilnosti cena; kreiranje i sprovođenje monetarne politike Unije; upravljanje deviznim rezervama država članica i upravljanje platnim prometom. Organizacija Evropskog sistema centralnih banaka je slična organizaciji Američkih federalnih rezervi i Nemačkoj centralnoj banci. Međutim, ovde je potrebno objasniti još jedan termin koji se često koristi, a to je Evrosistem koji označava Evropsku centralnu banku i nacionalne banke zemalja članica koje su prihvatile evro. Osnovni cilj Evrosistema je da održi cenovnu stabilnost (European Central Bank 2016). Države članice EU koje nisu prihvatile evro su članice

Evropskog sistema centralnih banaka sa posebnim statusom koji se ogleda u tome da mogu voditi svoju nacionalnu monetarnu politiku, ali nemaju pravo odlučivanja kod donošenja pojedinačne monetarne politike u evrozoni, kao ni u izvršavanju takvih odluka. Osnovni zadaci Evrosistema su definisanje i vođenje monetarne politike; vođenje deviznih operacija; držanje i upravljanje zvaničnim deviznim rezervama zemalja članica, bez uticaja na držanje i rukovođenje deviznim obrtnim sredstvima od strane vlada država članica i unapređenje nesmetanog funkcionisanja uravnoteženog platnog sistema. Nacionalne centralne banke su u odnosu na Evropsku centralnu banku samostalne i nezavisne. Proces odlučivanja je centralizovan i sprovodi se preko Saveta guvernera i Izvršnog odbora, a dok sve članice ne prihvate evro, postoji i Opšti savet kao treće telo. Savet guvernera čine svi članovi Izvršnog odbora i guverneri nacionalnih centralnih banaka država članica onih zemalja koje su prihvatile evro. Sastanci se održavaju najmanje deset puta godišnje i imaju karakter poverljivosti, a javnosti se iznose rezultati dogovaranja koje opredeli Savet. Odluke se donose prostom većinom, a u slučaju jednakog broja glasova, odlučuje glas predsednika. Osnovne nadležnosti Saveta guvernera su izdavanje dozvola za emitovanje novčanica, utvrđivanje smernica i donošenje odluka neophodnih za ostvarivanje usvojenih zadataka Evrosistema, formulisanje monetarne politike evrozona, uključujući odluke koje se odnose na srednjoročne monetarne ciljeve, ključne kamatne stope i određivanje rezervi Evrosistema, stvaranje neophodnih pretpostavki za ispunjenje zadataka, određene savetodavne funkcije i donošenje internog pravilnika o unutrašnjoj organizaciji Evropske centralne banke i njenim organima odlučivanja. Izvršni savet čine predsednik, potpredsednik i četiri člana zemalja članica (European Central Bank 2014). Njihove nadležnosti su priprema sastanaka Saveta guvernera, sprovođenje monetarne politike u skladu sa smernicama i odlukama donetim od Saveta guvernera Evropske centralne banke i, u skladu s tim, davanje neophodnih instrukcija nacionalnim centralnim bankama i izvršavanje ovlašćenja, dobijenih od Saveta guvernera Evropske centralne banke. Konačno, zadaci Generalnog saveta (kao privremenog organa upravljanja Evropske centralne banke) su

savetodavna funkcija Evropske centralne banke, prikupljanje statističkih podataka, priprema godišnjih izveštaja ECB, donošenje neophodnih pravila za standardizaciju knjigovodstva i izveštavanja o operacijama, preduzetim od strane nacionalne centralne banke, preduzimanje mera koje se odnose na upis kapitala, donošenje uslova o zapošljavanju u Evropskoj centralnoj banci i pripreme za neopozivo fiksiranje deviznih kurseva zemalja članica u odnosu na evro (European Central Bank 2015).

3 STRATEGIJA MONETARNE POLITIKE U EVROPSKOJ CENTRALNOJ BANCII

Evropska centralna banka formuliše strategiju koja počinje definisanjem krajnjih ciljeva (inflacije, outputa) i posrednih ciljeva (European Central Bank 2016). Krajnji ciljevi su često pod uticajem akcija centralne banke na vrlo indirektnan način i sa velikom zadržkom. Stoga, centralne banke biraju posredne ciljeve i mogu delovati direktnije. Prvi korak u formulisanju strategije monetarne politike se sadrži u davanju precizne definicije cenovne stabilnosti. Savet guvernera Evropske centralne banke usvaja definiciju da je cenovna stabilnost rast, iz godine u godinu, harmonizovanog indeksa potrošačkih cena za evro oblast od manje od 2%. Evropska centralna banka dodaje da za sve praktične svrhe ovaj izraz podrazumeva da je planirani obim inflacije od 0% do 2%. Prema ovoj definiciji, cene se stabilizuju tako da se održavaju preko srednjeg kretanja. To znači da ako se, na primer, inflacija iznenada poveća iznad planiranog obima zbog velikih poremećaja, ECB će omogućiti postepeno povratno prilagođavanje ka planiranom opsegu. Kada identifikuje cilj monetarne politike, ECB zatim opisuje strategiju kojom će ga ostvariti. Predlaže se pristup na dve osnove. Prva osnova je monetarna. Pošto je inflacija obavezno monetarni fenomen, novac bi trebalo da dobije značajnu ulogu u ovoj strategiji (European Central Bank 2012). Postoji sve veći konsenzus u akademskom svetu i među analitičarima tržišta da strategija monetarne politike Evropske centralne banke ima mana koje mogu i treba da se isprave (Komazec & Ristić 2012).

4 INSTRUMENTI MONETARNE POLITIKE U EVROZONI

Operacije na otvorenom tržištu su najvažniji instrument monetarne politike Evropske centralne banke. One podrazumevaju kupovinu i prodaju vrednosnih papira sa ciljem povećanja ili smanjenja likvidnosti novčanog tržišta. Operacije na otvorenom tržištu mogu biti izvedene na više načina. ECB može otvoreno kupovati i prodavati vrednosne papire na otvorenom tržištu u tradicionalnom smislu reči. Međutim, glavna tehnika koju ECB koristi nisu ovako otvorene transakcije, već transakcije upotrebom tendera. Ove operacije ECB naziva glavne operacije za refinansiranje. Takva tehnika na pravi način ilustruje kakvu ulogu imaju kamatne stope kao instrument monetarne politike. Prva ključna odluka Saveta guvernera je da utvrdi kamatnu stopu koja će biti primenjena za glavne operacije za refinansiranje. ECB potom najavljuje tenderski postupak. Ovo može biti tender fiksnih ili varijabilnih stopa. U slučaju tendera fiksnih stopa, kamatna stopa koju bira Savet guvernera predstavlja fiksnu stopu po kojoj finansijska institucija može dati svoju ponudu. Privatne finansijske institucije se pozivaju da daju ponudu kako bi dobile određenu količinu likvidnosti u zamenu za davanje kolateralnog jemstva (prikladna aktiva). Nacionalne centralne banke prikupljaju ove ponude i sve idu u centar, u ECB. Evropska centralna banka odlučuje o ukupnoj sumi sredstava koje će dodeliti i potom ih distribuirati ponuđačima pro rata u veličini njihove ponude. Od 2000. godine, od kada ECB koristi samo promenljive tenderske stope, banke daju ponudu za količinu likvidnih sredstava koju žele da kupe po sukcesivnim kamatnim stopama. Kamatna stopa koju određuje Savet guvernera predstavlja minimalnu tendersku stopu ispod koje ECB neće prihvatiti ponude od finansijskih institucija. Pretpostavimo, prvo, da ECB odluči da dodeli 80 miliona evra - tada su sve ponude od 3,02% i više zadovoljene. U tom slučaju minimalna stopa ponude je obavezujuća. Sve ponude od 3% i više se prihvataju, ali dodeljena suma likvidnih sredstava nije iscrpljena. Na kraju pretpostavimo da ECB odluči da dodeli 120 miliona evra. U tom slučaju dolazi do nezadovoljenja ponuda po minimalnijoj stopi od 3%, tj. postoji ukupno 15 ponuda koje se nude po minimalnoj stopi, dok preostala dodela likvidnih

sredstava ide na samo 5 ponuda. U tom slučaju sve ponude od 3,1% i više bivaju prihvaćene, a pored toga, svaka banka dobija jednu trećinu (5/15) iznosa koji su ponudili po minimalnoj stopi. Operacije na otvorenom tržištu su glavna alatka kojom ECB utiče na monetarne uslove. Povećanjem ili smanjenjem kamatne stope na svoje glavne finansijske operacije ona utiče na tržišne kamatne stope. Pored toga, promenom veličine ponude ona direktno utiče i na količinu likvidnih sredstava. Svi krediti obezbeđuju i apsorbuju likvidnost preko noći. Banke mogu da koriste ograničene trajne kredite da bi se snabdele likvidnošću preko noći preko nacionalnih centralnih banaka. Savet guvernera je fiksirao marginalnu eskontnu stopu. Ona je najčešće 1% iznad kamatne stope koja se koristi za glavno finansiranje kao olakšica. Banke mogu da pozajmljuju preko ovih kredita bez ograničenja, ali uz prezentovanje odgovarajućeg kolateralnog jemstva. Marginalna eskontna stopa je plafon za tržišnu kamatnu stopu. Pored toga, banke mogu koristiti i depozitne olakšice i da na taj način stvore depozite. Savet guvernera fiksira kamatne stope na depozitne olakšice. Ona je najčešće 1% ispod kamatne stope koja se koristi u glavnom finansiranju kao olakšica. Ova kamatna stopa je osnov za tržišnu kamatnu stopu. Ove dve olakšice se adminstriraju preko nacionalnih centralnih banaka na decentralizovan način. Preko promena kamatnih stopa na ove olakšice Savet guvernera deluje na deo strukture kamatnih stopa. Treći instrument monetarne politike Evropske centralne banke je nametanje minimalne rezerve bankama. Preko manipulisanja obaveznom rezervom Evropska centralna banka može da deluje na uslove tržišta novca (International Monetary Fund 2016). Na primer, rast obavezne rezerve utiče na nedostatak likvidnosti i teži da smanji novčani tok. Upotreba obavezne rezerve je promovisana od strane Bundesbanke, ali snažno joj se protive komercijalne banke, jer osećaju da bi im ona donela gubitke u konkurenciji u odnosu na strane banke koje nemaju obaveznu rezervu. Da bi se ublažio ovaj problem odlučeno je da Evropska centralna banka treba da obešteti banke za ove minimalne rezerve. Evropska centralna banka ne koristi zahtev za minimalnom rezervom kao instrument monetarne politike, već ga koristi kao instrument "peglanja" kratkoročnih kamatnih stopa. Ona ovo postiže tako što izračunava zahtevnu minimalnu rezervu kao

mesečni prosek dnevnih koeficijenata rezerve (Komazec & Ristić 2011).

5 NEZAVISNOST CENTRALNE BANKE

Nezavisnost centralne banke podrazumeva postojanje visokog stepena slobode odlučivanja centralne banke pri vođenju monetarne politike. Povećanje nezavisnosti centralne banke namenjeno je, pre svega, njenoj zaštiti od kratkoročnih i često kratkovidnih političkih pritisa, povezanih s izbornim ciklusom. Nezavisnost centralne banke ima dve dimenzije: nezavisnost cilja i nezavisnost instrumenta. Nezavisnost cilja predstavlja slobodu centralne banke da definiše ciljeve monetarne politike (stabilnost cena, stopa nezaposlenosti, BDP i sl.). Nezavisnost instrumenta znači da centralna banka ima slobodu da odabere odgovarajuće politike – instrumente kojima će postići željene efekte na ekonomiju (Komazec & Ristić 2012). Moguća je situacija da centralna banka ima nezavisnost instrumenta bez nezavisnosti cilja, ili da ima nezavisnost cilja bez nezavisnosti instrumenta (što je ređe). Tako, na primer, zemlja koja je uvela targetiranje inflacije ima nezavisnost instrumenta, ali to ne znači i nezavisnost cilja, jer je targetirana stopa inflacije obično nametnuta od strane vlade.

Razlikuju se četiri aspekta nezavisnosti centralne banke – funkcionalna (sloboda izbora cilja monetarne politike), institucionalna (sloboda izbora instrumenata monetarne politike - definisanje i implemetacija), personalna (uloga, status i sastav najvišeg organa centralne banke) i finansijska (budžetska nezavisnost i zabrana monetarnog finansiranja) (Komazec & Ristić 2012). Pored toga, nezavisnost centralne banke može biti zakonodavna (definisana zakonom) i stvarna (vidljiva iz delovanja centralne banke). Nezavisnost centralne banke predmet je brojnih istraživanja i debata. Argumenti koji se navode za nezavisnu centralnu banku su inflatorna karakteristika monetarne politike, finansiranje budžetskog deficita i nedostatak iskustva političara za vođenje monetarne politike. Dozvoljavajući politički pritisak na centralnu banku daje se inflatorna karakteristika monetarnoj politici. Naime, osnovni cilj političara je da budu ponovo izabrani, što znači da će javne politike i javna dobra koristiti kao sredstva za postizanje ovog cilja. Međutim, političari se ne mogu

fokusirati na dugoročne ciljeve, kao što je održavanje stabilnosti cena. U periodu pre izbora vode se ekspanzivne politike koje za rezultat imaju niže kamatne stope i stopu nezaposlenosti, a ubrzo nakon izbora osećaju se negativni efekti ovih politika (visoka inflacija i visoke kamatne stope). Dozvola da centralna banka bude pod kontrolom predsednika države (vlade, odnosno ministarstva finansija) predstavlja opasnost, jer centralna banka može biti korišćena za finansiranje budžetskog deficita, što vodi porastu inflacije. Kontrola monetarne politike je suviše važna da bi se prepustila političarima koji obično imaju nedostatak iskustva u donošenju odluka od važnosti za celu ekonomiju.

Argumenti koji se navode protiv nezavisne centralne banke su nedemokratska priroda, odgovornost vlade za ekonomsku situaciju u zemlji i obaveza da monetarna i fiskalna politika moraju biti pod kontrolom iste institucije. Građani demokratski poveravaju moć političarima, koji je dalje prenose na specijalizovanu instituciju (centralnu banku). Drugim rečima, delegiranje prava donošenja odluka o monetarnoj politici na politički nezavisnu centralnu banku znači transfer vlasti sa izabrane vlade na drugu instituciju. U slučaju postojanja nezavisne centralne banke, moć donošenja odluka iz oblasti monetarne politike oduzeta je iz ruku predstavnika naroda izabranih na demokratskim izborima i dodeljena instituciji koja donosi odluke monetarne politike koje ne moraju uvek biti u skladu s voljom vlade. Javnost smatra predsednika i vladu odgovornim za ekonomsko blagostanje zemlje, iako nemaju kontrolu nad vladinom agencijom (centralna banka) koja može biti najvažniji faktor u određivanju zdravlja ekonomije. Da bi se promovisala ekonomska stabilnost, monetarna i fiskalna politika moraju biti međusobno povezane. Međutim, da bi koordinacija ove dve politike bila uspešna, potrebno je i monetarnu politiku staviti pod kontrolu političara koji kontrolišu fiskalnu politiku (Georgsson, Vredin & Sommar 2015).

Kao mera nezavisnosti centralne banke služe indeksi nezavisnosti koji se dalje koriste za ispitivanje odnosa nezavisnosti centralne banke i inflacije, ekonomskog rasta i drugih makroekonomskih varijabli. Prilikom merenja nezavisnosti centralne banke posmatra se: dužina mandata guvernera centralne banke i zavisnost mandata od promene vlade; broj članova najvišeg organa banke koji su van centralne banke; šta se

dešava u slučaju neslaganja centralne banke i vlade; budžet centralne banke (ko ga određuje); koji su instrumenti raspoloživi centralnoj banci; način izveštavanja centralne banke (koga izveštava i kako), njena odgovornost, stepen kooperacije s vladom i sl. Kako bi se izbegla loša ocena nezavisnosti centralne banke, dobijena samo na osnovu indeksa zakonodavne nezavisnosti (zakonodavna može biti značajno drugačija od stvarne nezavisnosti centralne banke), posmatra se i učestalost promena guvernera centralne banke. Naime, moguće je (što je bio slučaj u Argentini) da je zakonom određeno da mandat guvernera traje 4 godine, ali da se smena guvernera u praksi dešavala svake godine, jer su guverneri smenjivani sa svakom promenom vlade ili ministra finansija. Međutim, i tumačenje ove mere nezavisnosti može biti kompleksno: učestala promena guvernera ukazuje na manju nezavisnost centralne banke, jer znači da vlada smenjuje guvernera koji ne ispunjava njihove zahteve ili ukoliko nađe nekog koji može bolje da zadovolji njihove ciljeve. Osim toga, kraći mandat može naškoditi centralnim bankama, onemogućavajući postojanje dužeg horizonta politike i čineći ih manje zainteresovanim za postizanje dobre reputacije. Međutim, nije se uvek pokazalo tačnim da niža stopa promene guvernera znači i višu nezavisnost centralne banke, jer ukoliko vlada "pronađe" guvernera koji ispunjava sve njihove zahteve želeće da ga zadrži što duže na toj poziciji, što ukazuje na zavisnost centralne banke. Postoji jasna razlika između razvijenih i zemalja u razvoju - zemlje u razvoju imaju mnogo veću prosečnu stopu promene guvernera. Grilli-Masciandaro-Tabellini (GMT) indeks sastoji se od dva podindeksa - političke i ekonomske nezavisnosti centralne banke. Koncept političke nezavisnosti obuhvata devet stavki koje se odnose na proceduru imenovanja članova najvišeg organa centralne banke, vezu tog organa i vlade i formalne odgovornosti centralne banke. Ekonomska nezavisnost centralne banke obuhvata sedam stavki koje se odnose na finansiranje budžeta od strane centralne banke i vrstu monetarnih instrumenata. Ukupan indeks nezavisnosti centralne banke GMT predstavlja neponderisani indeks političke i ekonomske nezavisnosti. Prema tome, osnovni trend koji karakteriše centralno bankarstvo poslednjih godina jeste povećanje nezavisnosti centralne

banke i navođenje stabilnosti cena kao osnovnog dugoročnog cilja monetarne politike (Komazec & Ristić 2011). Pri tome, stabilnost cena se tumači kao održavanje godišnje stope inflacije na nivou od 0,5 do 2% u srednjem roku od 2 do 5 godina.

6 KARAKTERISTIKE JEDINSTVENE VALUTE

Počev od 1. januara 2002. godine, 15 milijardi novčanica i 60 milijardi kovanica su puštene u promet u okviru evrozona. Kako bi simbolički bila prikazana Unija i raznolikost Evrope, sitan novac ima jednu zajedničku stranu za svih 12 zemalja evrozona (koju simbolizuje 12 zastava) i jednu nacionalnu stranu. Ma čija da je nacionalna strana, sitan novac se može koristiti u celoj evrozoni. Na novčanicama su štampana tri elementa - kapije i prozori na licu, i mostovi na naličju. Kao inspiracija poslužili su arhitektonski stilovi koji su obeležili evropsku kulturu - klasični, romanski, gotski, renesansni, barokni i rokoko stil, arhitektura gvožđa i stakla i savremena arhitektura. Uvođenje evra definisano je u tri faze: A, B i C. Faza A je započeta 01.05.1998. kada je Evropski savet objavio da će 11 zemalja od 15 članica EU uvesti evro. Objavljeni su trajni bilateralni kursevi prema nacionalnim valutama, a Evropski monetarni institut je transformisan u Evropsku centralnu banku. Fazu B karakteriše primena evra, ali samo kao knjigovodstvenog novca, dok su kursevi evra u odnosu na sve nacionalne valute neopozivo utvrđeni i ECB preuzima sve odgovornosti. Faza C je započeta 01.01.2002. kada se prvi put pojavljuju novčanice i kovani novac. Nacionalne valute postoje uporedo, ali sa istekom roka prestaju da se prihvataju kao zakonsko sredstvo plaćanja. Evro je novostvorena valuta Evropske unije koja je od 01.01.1999. godine postala zakonsko sredstvo plaćanja. Tada je jedan evro vredeo 1,18 \$. Zemlje koje su prihvatile zajedničku valutu nazvane su zajedničkim imenom evrozona i dele zajednički novac, zajedničku monetarnu politiku i jedinstvenu politiku deviznih kurseva. Stare valute su trajno eliminisane tj. uništene. Treba istaći da valuta nije samo standardizovana mera vrednosti, već ima i ulogu efikasnog sredstva plaćanja, koja

omogućava da se obavi proces razmene kao važna faza procesa društvene reprodukcije (International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank 2017). Valuta se koristi i kao skladište vrednosti. Uvođenje evra kao jedinstvene i jedine valute u velikom broju država članica EU ima veliko značenje i za mnoge druge zemlje izvan tog prostora. Evro i službeno ulazi u zemlje koje su do tada koristile neku od valuta koje se povlače iz optičaja. To su tzv. evropske mini države ili područja gde je nemačka marka (DEM) bila jedino sredstvo plaćanja. Uvođenje evra sa posebnim zanimanjem su pratile i ostale zemlje, pre svega one koje su valutnim odborom i valutnim sidrom bile vezane za DEM, kao i tadašnji prvi kandidati za prijem u EU, koje su sada već postale članice EU, ali ne i Monetarne unije. Monetarnoj uniji može pristupiti bilo koja zemlja, ukoliko ispunjava usvojene kriterijume za ulazak i svakoj zemlji je ostavljena mogućnost izbora da li želi ući u uniju, o čemu bi u većini zemalja odlučivali građani izjašnjavanjem na referendumu. Ne postoje unapred utvrđena ograničenja vezana za konačan broj zemalja članica.

7 ZAKLJUČAK

Države članice Evropske unije ostvaruju najveći deo svoje trgovinske razmene unutar Unije. Olakšavajući razmenu i investicije, države evrozona nastoje i da povećaju broj radnih mesta. Evropska unija teško može da funkcioniše u uslovima centralizovane monetarne politike pri decentralizovanim fiskalnim politikama i decentralizovanim političkim sistemima. Lišeni aktivističke monetarne politike, političari su spremni da se upuštaju u preveliku državnu potrošnju zbog dobijanja glasova na izborima. Najveći rizik je u nepoštovanju pravila igre tj. kriterijuma učešća, kao i u ekonomskim skokovima i političkom neskladu. Uloga Evropske centralne banke je da spreči vlade zemalja članica EU da koriste dodatna sredstva javnih finansija radi povećanja stepena podrške birača, kako teret tih operacija ne bi bio prebačen na zajedničku valutu. U protivnom došlo bi do urušavanja evra i povratka na nacionalne valute.

CITIRANI RADovi

European Central Bank (2012). *The great financial crisis*. Preuzeto sa:

<https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/greatfinancialcrisisecbcolloquiumpapademos201206en.pdf?fbclid=IwAR13247cb4b40312fe2a88029> (22.08.2016.)

- European Central Bank (2014). *Annual Report 2014*. Preuzeto sa:
<https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/annrep/ar2014en.pdf?4b7cd65cf2d8c49a280596c968bcd2b6> (20.10.2016.)
- European Central Bank (2015). *Annual Report 2015*. Preuzeto sa:
<https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/annrep/ar2015en.pdf?51b9735eed394d1acf8eecf58bb0452e> (10.12.2016.)
- European Central Bank (2016). *Annual Report 2016*. Preuzeto sa:
<https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/annrep/ar2016en.pdf?f7090bb266c06d6c8857f41220370bfb> (18.04.2017.)
- Georgsson, M., Vredin, A. & Sommar, P. (2015). The modern central bank's mandate and the discussion following the financial crisis. *Sveriges Riksbank Economic Review*, 2015(1).
- International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank (2017). *Doing Business 2017*. Preuzeto sa:
<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17-Chapters/DB17-Mini-Book.pdf?la=en> (12.01.2017.)
- International Monetary Fund (2016). *IMF Annual Report 2016*. Preuzeto sa:
http://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2016/eng/pdf/ar16_eng.pdf (01.04.2017.)
- Komazec, S. & Ristić, Ž. (2011). *Monetarne i javne finansije*. Beograd: Etnostil.
- Komazec, S. & Ristić, Ž. (2012). *Monetarna ekonomija i bankarski menadžment, drugo izdanje*. Beograd: Etnostil.
- World Economic Forum (2016). *The Global Competitiveness Report 2016–2017*. Preuzeto sa:
http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf (08.11.2016.)

Datum prve prijave: 15.05.2017.
Datum prijema korigovanog članka: 24.06.2017.
Datum prihvatanja članka: 29.06.2017.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – APA Sixth Edition:

Nešić, B. (2017, July 15). Značaj monetarne politike Evropske centralne banke. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transaction*, 5(2), 91-98. doi:10.12709/fbim.05.05.02.10

Style – Chicago Sixteenth Edition:

Nešić, Branko. "Značaj monetarne politike Evropske centralne banke." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transaction* (MESTE) 5, no. 2 (July 2017): 91-98.

Style – GOST Name Sort:

Nešić Branko Značaj monetarne politike Evropske centralne banke [Journal] // *FBIM Transaction* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 91-98.

Style – Harvard Anglia:

Nešić, B., 2017. Značaj monetarne politike Evropske centralne banke. *FBIM Transaction*, 15 July, 5(2), pp. 91-98.

Style – ISO 690 Numerical Reference:

Značaj monetarne politike Evropske centralne banke. **Nešić, Branko**. [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transaction*, Vol. 5, pp. 91-98.

GLOBALIZACIONE PROMENE I PROCESI

GLOBALIZATION CHANGES AND PROCESSES

Nevenka Nićin

Univerzitet "Union – Nikola Tesla", Poslovni i pravni fakultet, Beograd, Srbija

Milija Bogavac

Univerzitet "Union – Nikola Tesla", Poslovni i pravni fakultet, Beograd, Srbija

Anka Bulatović

Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet Brčko, Brčko distrikt, Bosna i Hercegovina

©MESTE

JEL Category: **F02, F36**

Apstrakt

Globalizacija podrazumeva rasprostranjenje svih sfera ljudske delatnosti na planetarnom nivou, uključujući internacionalizaciju novca, kapitala, hartija od vrednosti, prava, tehnologije, informacija, organizacije, robne razmene, iskustva preduzetničke prakse, menadžmenta i marketinga, koji se globalizuju tako što njeni nosioci postaju multinacionalne kompanije. Osnovna svrha i cilj strategija globalizacije i internacionalizacije preduzeća je snižavanja transakcionih troškova, tako da se odlučuje na agresivno strateško internacionalizovanje poslovnih aktivnosti sa jedne strane, a sa druge strane vođenja strategija i internacionalizacije, kako bi se zadržale specifične konkurentske prednosti, odnosno omogućilo da strateške prednosti ne dođu do spoznaje konkurencije. Globalizacija je proces ujedinjavanja sveta u jednu celinu ili jedan sistem, što je moguće zahvaljujući sveukupnom stalnom informacionom i komunikacionom tehnološkom napretku. Svet postaje međusobno integrisan i sve što se događa lokalno, može se odraziti i globalno. Globalizacijom započinju procesi koje se osećaju u svim delovima sveta. Međusobno povezivanje i globalizacija nacionalnih privreda i finansijskih tržišta uticali su na veliku ranjivost ukupne svetske ekonomije. Danas se procesu globalizacije širom sveta suprotstavljaju antiglobalisti. Česti su odgovori na globalizaciju regionalizam, patriotizam i nacionalizam sa ciljem da se, u većoj ili manjoj meri, očuvaju nacionalne i kulturne posebnosti te donekle zaštiti ekonomska nezavisnost. Šta nosi globalizacija, globalne fabrike i ekonomija, pa i sam razvoj sveta kao jedinstvenog sistema u budućnosti, ostaje neizvesno.

Adresa autora zaduženog za korespondenciju:

Nevenka Nićin

[✉ nicinnevenka@gmail.com](mailto:nicinnevenka@gmail.com)

Ključne reči: globalizacija, finansijska tržišta, privreda

Abstract

Globalization means the distribution of all spheres of human activity on a planetary scale, including the internationalization of money capital, securities, law, technology, information, an organization of trade, experiences of entrepreneurial practices, management, and marketing, which is globalizing by its holders are becoming multinationals. The main purpose and objective of the strategy of globalization and internationalization of the company is reducing transaction costs, so decided to the aggressive strategic internationalization of business activities on the one hand and on the other hand keeping strategy and internationalization, to maintain the specific competitive advantages and allow strategic advantages they get to know the competition. Globalization is the process of uniting the world into one entity or one system, which is possible thanks to the constant overall information and communication technological progress. The world is becoming integrated with each other and all that is happening locally, can be reflected and globally. Globalization starts processes that are felt in all parts of the world. Interconnection and globalization of national economies and financial markets are influenced by the vulnerability of the world's economy. Today, the process of globalization around the world oppose the anti-globalists. A common response to globalization regionalism, patriotism and nationalism in order to a greater or lesser extent, is to preserve national and cultural specificities and to some extent the protection of economic independence. What brought by globalization, global factory and the economy, and even the development of the world as the Single system in the future remains uncertain.

Keywords: globalization, financial markets, economy

1 UVOD

Početak globalizacijskih promena i procesa značio je ujedno i prekretnicu, kao i napuštanje dotadašnjeg ekonomskog uređenja sveta uspostavljenog nakon Drugog svetskog rat na konferenciji u Bretton–Woodsu. Koncept državnacija i regulacija međunarodne ekonomije, svojstvenog Bretton–Woods sistemu, napušteni su u ime usvajanja koncepta nove ekonomije koja se zasniva na neoliberalnoj doktrini.

Današnji neoliberalni poredak je zapravo oživljena verzija ekonomskog liberalizma ili liberalnog kapitalizma iz druge polovine XVIII veka. Osnovna ideja liberalizma je nemešanje države u ekonomske procese i kretanja, kao i prepuštanje regulatorskog mehanizma u ekonomiji slobodnom tržištu, odnosno „nevidljivoj ruci“, kako je rekao Adam Smith, najpoznatiji predstavnik liberalne doktrine.

Bretton–Woods sistem međunarodnog ekonomskog uređenja uspostavio je pravila trgovinskih i finansijskih odnosa između glavnih svetskih industrijskih država. Taj sistem je prvi primer ugovorenog monetarnog poretka u istoriji sveta, a namena mu je bila uređenje monetarnih odnosa između nezavisnih nacija-država.

MMF službeno počinje da deluje u decembru 1945. sa svrhom oporavka međunarodne ekonomije. Ciljevi MMF-a i danas su isti kao i u

osnivanju ove institucije. MMF je središnja institucija međunarodnog monetarnog sistema, tj. sistema međunarodnog plaćanja i međunarodnih valutnih kurseva koji omogućuje poslovanje među različitim zemljama. MMF je zadužen za prevenciju kriza u sistemu tako što podstiče države na usvajanje odgovarajućih ekonomskih politika, a takođe predstavlja i fond čija sredstva služe članicama za privremeno finansiranje u slučaju nestabilnosti, neravnoteže i sličnih institucija.

2 GLOBALIZACIJA

Fenomen globalizacije može se shvatiti i objasniti samo u kontekstu veoma multidimenzionalnog posmatranja ekonomije, politike, geopolitike, geostrategije i ekologije. Fenomen globalizacije zahvatio je sve pore savremenih društvenih, ekonomskih, političkih i drugih odnosa. On nije ni nov ni nepoznat. Javljao se kao prateća pojava svega onoga što bismo mogli staviti pod zajednički naziv „industrijska civilizacija“ koja je intenzivirala međunarodnu trgovinu i s time povezanu veću cirkulaciju roba, usluga, kapitala i rada.

Postoji mnoštvo različitih definicija globalizacije u zavisnosti šta čini njen fokus.

Prema jednoj studiji pod pokroviteljstvom Fondacije braće Rokfeler, globalizacija je samo

novi naziv za integraciju sveta i pojačanu međuzavisnost između država u svetu intenzivnih i dramatičnih promena. Globalizacija nosi sa sobom potpuno novu kvalitativnu dimenziju. Ono što je novo, u ovoj svojevrsnoj integraciji sveta jeste naglo ubrzanje ovog procesa uslovljeno izuzetnim tehnološkim napretkom i nezapamćenom ekonomskom međuzavisnošću država i ljudi. Upravo je dinamika promena i pojačana integracija sveta dovela do mnogih zloupotreba globalizacije, nerazumevanja i pogrešnih upotreba i tumačenja kako samog termina. tako i kompletnog procesa.

Prema Pečujliću (2002): „Priroda globalizacije izaziva duboki raskol u pogledima i objekat je strasne idealizacije, ili pak demonizacije i osporavanja, što je plod i činjenica da globalizacija, poput stare boginje Šive, ima više potpuno protivrečnih likova - povezujući svet „ona ga istovremeno hijerarhizuje stvarajući sve dublje podele.“

Stoga je potrebno konstatovati da „novi svetski poredak“ i globalizacija kao njegova ideološka platforma ne predstavljaju koncept savršenog sveta. Brojne su šanse koje se u njemu ukazuju, ali suviše optimističan pogled mogao bi da da iskrivljenu sliku koja bi onemogućila motivaciju i napore da se stalno unapređuje kvalitet života ljudi u sadašnjem i budućem svetu.

Globalizacija onakva kakva je do sada razvijena davaće rezultate u zavisnosti od smisla koju joj sami ljudi daju svojim naporima i težnjama.

Zbog svega toga bi moguća definicija globalizacije bila, da je ona u stvari „objedinjavanje ljudskih napora i aktivnosti u smeru ubrzane integracije čovečanstva, na planetarnom nivou, podstaknuta nezapamćenim kretanjem ljudi, tehnologija, kapitala, informacija, ideja i kulturnih vrednosti među državama i narodima, ali na način da ni države ni narodi ne kontrolišu ovaj proces u željenoj meri.“

A u skladu sa tim, ekonomska globalizacija nije ništa drago do integracija sveta koja se odvija preko trgovine, finansijskih troškova, razmene tehnologija i informacija, kao i migracije stanovništva.

Globalizacija, ili preciznije ekonomska globalizacija, bez sumnje stagnira posle ekspanzije s kraja prošlog i početka ovog veka.

Izrazitija globalizacija započela je još negde u devetnaestom veku i nastavila se sve do danas. Sam termin globalizacije počeo se intenzivno upotrebljavati tek u poslednjoj dekadi prošlog veka. Sve ranije faze globalizacije bile su izraz dostignutog nivoa znanja, primenjenih tehnologija i delovanja tržišta i konkurencije. Jačanje savremenih globalizacijskih trendova izraz je četvrte tehnološke informatičke revolucije i nastanka informatičke epohe koja je nametnula nove društvene odnose. Te promene se odnose posebno na izmenjene pozicije rada, koje su veoma oslabile i kapitala koje su veoma ojačale. Promene u radnom zakonodavstvu u smeru mnogo veće fleksibilnosti na tržištu rada uzrok su mnogim društvenim tenzijama i turbulentnim pojavama, posebno u onim zemljama koje imaju dugu tradiciju društva blagostanja.

Kvalitet razvoja u tim zemljama, koje su potpuno zahvaćene informatičkom revolucijom meri se tzv. „ICT“ (Informaciono komunikaciona tehnologija) činiocima, odnosno njihovim doprinosom stopi rasta bruto domaćem proizvodu. Takav nov kvalitet razvoja dao je povod stvaranju naziva nova ekonomija. Jačanje globalizacijskih trendova na tim osnovama sve više zaoštava poznate tržišne protivrečnosti na osnovu kojih bogati postaju sve bogatiji, a siromašni sve siromašniji. Tako je svet pod uticajem sve intenzivnije informatičke umreženosti postao kao „veliko selo“. U tom „velikom selu“, međutim, živi manjina (SAD, Evropska Unija i Japan) koja poseduje lavovski deo svetskog bogatstva i mnogo siromašnija velika većina, uključujući tu i više od dve milijarde stanovništva naše planete koje žive na dohotku manjem od dva dolara dnevno. Trendovi siromašenja većine i bogaćenja manjine nastavljaju se, čime se veliki problemi održivog razvitka savremenog sveta sve više zaoštavaju. To se odnosi i na sferu ekonomije i na sferu socijale i na sferu ekologije. To su problemi na koje već godinama ukazuju najveće moralno-političke vertikale savremenog sveta, počevši od Vatikana, pa do svih relevantnih agencija Ujedinjenih nacija.

U novije vreme i najrelevantnije međunarodne organizacije, kao što su Svetska banka, MMF i WTO, pokazuju nešto veću osetljivost na probleme koji nastaju sve izrazitijim delovanjem

globalizacijskih trendova i nove ekonomije. Kada je reč o globalizaciji naročito je zanimljiv fenomen razvitka u Indiji i Kini. Ono što je za obe zemlje zajedničko jeste da i jedna i druga još pripadaju svetu zemalja u razvoju i da su se i jedna i druga u svojoj istoriji sukobljavale i borile s problemom demografskih investicija. Zajedničko je i to da i pored toga što kao celine pripadaju skupu zemalja u razvoju, svaka za sebe u isto vreme predstavlja veliku industrijsku silu s najvišim nivoom naučnih, tehnoloških, proizvodnih, informatičkih i drugih s time povezanih dostignuća. Kina nije klasična zemlja u tranziciji. Ona ostvaruje snažan razvoj i visoke stope rasta bruto domaćeg proizvoda zbog pluralizma tržišta i donekle zbog pluralizma vlasništva, a pluralizam političkog uređenja još uvek čeka pogodan trenutak. U Kini je snaga tržišta, konkurencije i otvaranja prema svetu dala neviđene rezultate. Političko-ekonomski gledano, to je bilo moguće u zemlji koja je u isto vreme i visoko industrijalizovana i ima ogromne rezerve radne snage koja masovnim napuštanjem nisko-proizvodnog poljoprivrednog sektora i uključivanjem u sektor industrije daje veliki doprinos ubrzanju rasta BDP-a.

U Kini u isto vreme deluju i one faze u kojima se rast ostvaruje transferom stanovništva i u kojoj na osnovi tehničkog progresa i proizvodnih funkcija, a i ona najviša faza u kojoj se rast ostvaruje ICT faktorima. Sve to zajedno uzeto u jednom sintetičkom izrazu stvorilo je tako snažan porast učinka rada i tako snažnu konkurenciju na međunarodnom planu, da su se i oni najrazvijeniji - koji su se najviše borili za jedinstvo svetskog tržišta, za globalizaciju i novu ekonomiju - našli u poziciji onih koji traže i određenu zaštitu u uslovima dominacije doktrine ekonomskog neoliberalizma. Kineski ekonomski fenomen se zasniva i na veoma striktnoj i radikalnoj demografskoj politici. Indija se od Kine razlikuje po tome što je svoj razvoj zasnivala na tri klasična pluralizma, tj. na pluralizmu vlasništva, pluralizmu tržišta i pluralizmu političkog uređenja, ali i Kina i Indija su postale konkurenti svima onima koji se ubrajaju u najrazvijeniji deo sveta. Primeri Kine i Indije naročito su zanimljivi zato što pokazuju veliku ulogu države koja je istovremeno s otvaranjem prostora slobodnom unutrašnjem i spoljnom tržištu roba, kapitala, radne snage i slobodnom preduzetništvu, zadržala

usmeravajuću, regulativnu i korektivnu ulogu u društveno-ekonomskom razvoju.

Uprkos svojim slabostima i štetnim posledicama, globalizacija je kao proces internacionalizacije troškova informacija, ideja, roba, kapitala i ljudi, i kao kosmopolitizacija ekonomije, društva, politike i kulture nezaustavljiva. Taj je proces pre svega neizbežna posledica savremene informatičke revolucije i logičan sled civilizacijskog napretka. Prema tome, uzaludni su i besmisleni otpor i borba protiv globalizacije kao takve. Ono što se nameće kao istorijska potreba jeste remodeliranje globalizacije, tj. promena njenih ciljeva, njenih pokretačkih sila, njenih pravila i metoda.

Slabosti aktuelne globalizacije su velikim delom posledica zaostajanja pravne, institucionalne i političke globalizacije za komercijalnom, finansijskom i uopšteno ekonomskom globalizacijom. Da bi globalizovana vlada bila uravnotežena i stabilna, socijalno pravedno i ekološki održiva, moralo bi se izgraditi odgovarajuće globalno zakonodavstvo i odgovarajuće demokratske globalne institucije. Problemi koji su se nametnuli svetu pojavom sveta kao „velikog sela“ zapravo su planetarni problemi održivog razvoja. Mnogo je pojedinaca ali i čitavih pokreta u svetu koji bi „teoriju globalizacije“ uopšteno objasnili kao „teoriju zavere“. Zavery ekonomski jakih država protiv zemalja trećeg sveta.

Prelazak iz industrijske revolucije u informatičku, razvoj tehnologija kao i globalni razvoj medija koji je napredovao ostvaruje njihovu misiju da konstruišu širenje zapadne kulture. 90-ih godina sa pojavom koncepta globalizacije, mediji su postali glavni faktor određivanja savremenog sveta. Globalizacija takođe mnogima deluje kao kulturna pretnja, mada ipak postoje uverenja da uticaj globalizacije na kulture nije potpuno jednosmeran. Otuda izvire nada uspostavljanja globalnog grada u kome se globalizacijski elementi prožimaju sa kulturnim posebnostima koje tim putem dobijaju šansu da prokrstare svetom. Čak i tamo gde globalizacija dolazi miroljubivo postoji mnogo otpora i neslaganja sa nekim njenim oblicima kao što su na primer, ekonomske mere Svetske trgovinske organizacije, koje provociraju građanske proteste i demonstracije. S obzirom na to, postaje razumljivo kada upozorenje na globalizacijske

opasnosti kapitalizma počinje da dolazi do njihovih glavnih zastupnika. Naravno da postoji potreba da se kontroliše opasnost od pobune protiv profitiranja koje stavlja druge u oskudicu. Zato se uvode mere kontrole koje se tiču opozivanja, društvene preraspodele dobara, osiguranja, zdravlja, obrazovanja i ostalih elemenata koje je tradicionalno rešavala država.

Veoma je važno antropološko razumevanje značaja i funkcionisanje razlike između globalizacije kao dijagnoze stanja i globalizacije kao političkog projekta. Treba, dakle, preuzeti svest koliko je bitno uverenje ključnih političkih i ekonomskih učesnika, čak i onih koji se suprotstavljaju posledicama globalizacije.

3 TEORIJA GLOBALIZACIJE

Osim toga pošto globalizacija obuhvata mnogo više od ekonomske sfere zaključci o njenom savremenom značaju drastično variraju. Ovde su u pitanju, bar jednim delom, različita shvatanja globalizacije. U okviru političko-ekonomske globalizacija je pre svega povezana sa procesom intenziviranja ekonomske integracije sveta. Tako na primer, Hirst i Tompson (Hirst & Thompson, 1996, 1999, 2009) tvrde da „mi možemo tek početi da određujemo po pitanju globalizacije ako imamo neki relativno jasan i tačan model kakva bi globalna ekonomija trebalo da bude." Ova pretpostavka da se globalizacija može shvatiti prvenstveno ako ekonomski proces i da se može odrediti u odnosu na neku idealizovanu— „globalnu ekonomiju" je u suprotnosti sa konceptom većine šire socijalne naučne literature. Tu se globalizacija shvata kao multidimenzionalna pre nego jedinstvena, jer se proces jasno uočava kroz kulturne, političke, ekološke, vojne i socijalne oblasti - ona nema nameru da dođe do nekog određenog zaključka utoliko što ne pokazuje istorijsku određenost ni fiksni ishod. Ispod površine ovih različitih koncepcija su značajne metodološke rasprave i neslaganja oko toga kako se kompleksni istorijski i socijalni fenomeni, kao što je globalizacija, najbolje izučavaju.

Nedostatak slaganja govori o potrebi da se obrati pažnja kada se automatski daje prednost ekonomskom, i, još važnije, o izvlačenju uopštenih zaključaka o globalizaciji kao socijalnom procesu samo na osnovu analize

ekonomske sfere. Kombinovanje globalizacije sa ekonomskom globalizacijom je drugim rečima kategorička greška.

Konceptualno, globalizacija je često izostavljena u pojmovima o liberalizaciji, internacionalizaciji, univerzalizaciji, vesternizaciji ili modernizaciji. Međutim, ni jedan od ovih termina ne sadrži njene lične attribute ili kvalitete. U globalnoj socijalno ekonomskoj literaturi globalizacija je uglavnom opisivana prihvatljivim razumno preciznim terminima kao „pojava i funkcionisanje jedne, svetske ekonomije". Uzrok takvog pristupa je njen rastući intenzitet, obim i brzina svetskih integracija i međusobne povezanosti od trgovine, preko proizvodnje i finansija do migracija. U tom pogledu ona se shvata kao proces, pošto se ona pripisuje istorijskoj tendenciji da se nivo svetske međusobne povezanosti povećava.

Prema nekim autorima, zaista postoji značajna konceptualna razlika između pojmova „globalizovanje svetske ekonomije" i potpuno ili delimično „globalizovana svetska ekonomija", što podrazumeva fiksirano stanje ili položaj ekonomske integracije. Ova razlika između „postojati" i „biti", koja će kasnije postati očigledna, je naglašena od strane Keohane-a i Nue-a (Keohane & Nye, 1977) koji prave razliku između globalizacije kao istorijskog procesa i globalizma, kao rezultirajućeg stanja u bilo kom istorijskom momentu. To implicira, pošto globalizacija nije niti neizbežna niti određena niti neodoljiva, da zbog toga ona može u nekom određenom istorijskom momentu, rezultirati u jače ili slabije forme globalizma. Prevedeno na jezik političke globalne ekonomije, globalizacija se može povezati sa jačim ili slabijim oblicima svetske integracije.

Ako se shvati kao proces, ekonomska globalizacija implicira rastuću transformaciju ili kvalitativnu promenu u organizaciji svetske ekonomije. Vrlo jednostavno, vremenom će kumulativni obrasci i mreže izvanograničnih ekonomskih aktivnosti razdeliti svet na posebne nacionalne ekonomske jedinice, što će uzrokovati da se razlika između domaće i svetske ekonomije teško održava. Drugim rečima, globalizacija stvara takve nepredviđene ili sistemske osobine da svetska ekonomija ubrzano počinje da radi kao jedinstvena celina. Ova strukturalna promena može biti evidentna, među drugim stvarima, u

formiranju i oblikovanju globalnih tržišta, proizvodnih mreža, u globalnoj podeli radne snage i u poslovnoj konkurenciji zajedno sa globalnim sistemima ekonomskih propisa i uprava u rasponu od Svetske trgovinske organizacije do Internacionalnog odbora za računovodstvene standarde. Ono što podržava ove promene na skali ekonomske organizacije su savremene informatičke tehnologije i infrastrukture komunikacija i transporta. One su omogućile nove forme i mogućnosti u brznoj kompjuterskoj obradi podataka svetske ekonomske organizacije i koordinacije. U ovom procesu udaljenost i vreme su značajno preoblikovani. Tako da se, na primer, ekonomski i drugi potresi u jednom regionu sveta mogu brzo proširiti preko planete, često sa ozbiljnim lokalnim posledicama.

Iako je geografija još uvek bitna, globalizacija je povezana sa procesom sažimanja socijalnog odnosa prostor — vreme. To je bukvalno svet koji se smanjuje, u kome se poreklo čak vrlo lokalizovanog ekonomskog razvoja, od rasta cena do korporacijskog restrukturiranja, može dovesti u vezu sa ekonomskim stanjem na drugom kontinentu. Međutim, jedinstvena svetska ekonomija nije jednakog obima kao univerzalna ili planetarna ekonomija. Preciznije, termin svetska se obično odnosi na obrasce interregionalne i interkontinentalne ekonomske razmene i povezanosti. Prema tome, globalizacija se shvata kao ponovno određivanje ekonomskog prostora manifestovanog u intenziviranju inter ili nadregionalnih ili multikontinentalnih mreža i tokova ekonomske aktivnosti.

U stvari, globalizacija označava relativnu denacionalizaciju svetske ekonomije kao značajan aspekt ekonomskog života koji je brzo postao organizovan na interregionalnoj i multikontinentalnoj lestvici prelazeći ograničene nacionalne ekonomske prostore. Ovo ponovno određivanje se međutim ne doživljava isto u svim ekonomijama ili regionima, jer je globalizacija приметно prevrtljiv proces. Različiti obrasci povezanosti ili moguća marginalizacija od svetske ekonomije definišu njenu „promenljivu geometriju“. Takva nejednakost stvara izrazitu geografsku pripadnost ili nepripadnost tako da je pojam svetske ili globalne ekonomije manje geografski određen od planetarne ili univerzalne

ekonomije. Implikacije ove razlike su veoma značajne za bilo koju empirijsku procenu ekonomske globalizacije.

4 OSOBINE PROCESA GLOBALIZACIJE

Osobine procesa globalizacije su:

- Razvijen sektor usluga (80%-90% ukupnog društvenog proizvoda);
- Premeštanje vrednosnog sistema od fizičkog rada ka umnom radu, i javljanje nove tehnologije gde je znanje najviše zastupljeno;
- Informacija (kao najvažniji izvozni proizvod);
- Nove nauke ekonomije (menadžment, marketing i biotehnologija);
- Veći značaj se daje obrazovanju, telekomunikacijama, osiguranju i turizmu;
- Transformacija u informaciona društva i menjanje socijalne strukture;
- Nastajanje novog ekonomskog poretka (zasnovanog na principu organskog jedinstva nedeljivosti svetskog sistema, naroda, religije i kulture).

Svetska pojava i procesi globalizacije pretpostavljaju da se mnoštvo sfera ljudske delatnosti (kulturne, civilizacijske, političke, socijalne i ekonomske sfere) u toku globalizacije menja od lokalnog do svetskog nivoa. Globalizacija, praktično, ulazi u sve pore društva jedne zemlje, od sirovina, trgovine, finansija, tehnologije i društveno ekonomskog razvoja. U savremenim uslovima prestaju da važe sve dosadašnje teorije međunarodnih ekonomskih odnosa, s obzirom da se globalizuju politika, odbrana, bezbednost, privreda, finansije, tehnologija, informacije, proizvod, usluge, ljudi, nacije i države.

5 KARAKTERISTIKE GLOBALNE EKONOMIJE

Globalizacija politike, bezbednosti, privrede, tehnologije, preduzetništva, konkurencije i preduzeća, naroda i država, posle 70-ih godina XX veka postaje realnost sa kojom se ušlo u XXI vek, a koju istovremeno slede svi drugi oblici globalizacija. Osnovna svrha i cilj strategije globalizacije i internacionalizacije preduzeća jeste snižavanje transakcionih troškova tako da se odlučuju na agresivno strateško

internacionalizovanje poslovnih aktivnosti sa jedne strane i vođenja strategije internalizacije sa druge strane kako bi zadržali specifične konkurencijske prednosti, odnosno da bi se onemogućilo da strateške prednosti dođu do konkurencije.

Načela slobodne trgovine, deregulacije, jedinstvene valute, prisutna su više decenija u ekonomskoj teoriji i praksi Zapada. Njihova implementacija podrazumeva da zemlje različitih ekonomskih, kulturnih i socijalnih karakteristika prihvate novi model ekonomskog rasta i razvoja.

Prvu teoriju uobličavanja procesa globalizacije dali su autori: Erick Elinder (1961), Robert Buzzel (1968) i Theodore Levitt (1983). Prvobitne definicije kategorija globalne ekonomije naglašavale su njihovu kvantitativnu dimenziju, odražavajući prostorno širenje aktivnosti preduzeća i posledice takve orijentacije na svetsku ekonomiju, ekonomiju pojedinih zemalja i preduzeća. Međutim, danas se one ne mogu razumeti i objasniti bez kvalitativne dimenzije njihovog uzroka, implementacije i posledica.

Za razumevanje karakteristika globalne ekonomije neophodno je upoznati se sa njenim osnovnim kategorijama, a to su:

- Globalizacija je proces promene pogleda preduzeća na uslove i mogućnosti svog opstanka, rasta i razvoja sa lokalnog na svetski nivo. To je proces koji stvara nove pretpostavke za uspešno poslovanje u međunarodnim okvirima.
- Globalno tržište je rezultat procesa integracije tržišnih segmenata širom sveta koji dele određene zajedničke vrednosti. Danas je prisutan veliki broj tržišta proizvoda koja su po dometu više globalna nego lokalna (tržišta ekonomije, telekomunikacijske opreme, poluprovodnika, kompjutera, poljoprivrednih mašina, automobila).
- Globalna industrija je industrija u kojoj preduzeće puteve svog opstanka sagledava iz perspektive globalnog tržišta. U globalnoj industriji konkurentski položaj preduzeća nije uslovljen samo konkurencijom u zemlji već i u svetu. Danas u globalne industrije ubrajamo industrije: aviona, automobila, kompjutera, osiguranja, satova.
- Globalno preduzeće obavlja delatnost u više od jedne zemlji, privlačeći tržišta sa velikim

potencijalom stope rasta i zadovoljavajućom stopom rasta nacionalne ekonomije. Kompanije poput: Coca-Cola, Sony, General motors, ili Ford su globalne kompanije.

- Globalni proizvod pripada tehnološko-intenzivnoj grani, nije kulturno specifičan, može se standardizovati, poseduje svetsku marku, ima globalnu distribuciju i promociju i kvalifikuje se kao globalni proizvod. Kao primere možemo navesti: Nike, IBM računar, itd.

U pogledu globalizacije postoje tri različita mišljenja:

- 1) Hiperglobalisti - ova grupa smatra da se kroz globalizaciju mora oblikovati novi svetski poredak koji bi bio utemeljen na svetskim vrednostima i normama, tako da bi bilo nužno da se sve države uključe u taj proces, čak je, na kraju, konačni cilj, kraj nacionalnih država. Najpoznatiji predstavnik ovog mišljenja je Francis Fukuyama (2001) koji smatra da će prvi put u istoriji jedna ideologija (liberalna demokratija) kroz „građevinski status“ ispuniti potrebe savremenog čoveka, te da će time nestati svi ozbiljni međunarodni sukobi. Fukuyama povodom okončanja hladnog rata kaže: „Ono čemu smo svedoci nije samo kraj hladnog rata, već i kraj ideoloških mena čovečanstva; opšte širenje zapadnjačke liberalne demokratije temelj je konačnog oblikovanja ljudske vladavine“.
- 2) Skeptici - ova skupina prihvata promene u društvu u poslednje vreme, međutim ipak smatraju da proces globalizacije koristi samo razvijenim zemljama i da je svet podeljen na različite blokove na koje globalizacija različito utiče. Za ovu grupu mislilaca, globalizacija je samo novi metod svetskih moćnika da svojoj vlasti podvrgnu čitav svet. John Esposito (Esposito, Fasching, & Lewis, 2008) globalizaciju naziva izuzetno opasnom pretnjom, jer se iza ovog imena ustvari skriva amerikanizacija sveta. Antony Giddens (1990) takođe ističe da su „neki politički činici na Zapadu uvereni da je globalizacija samo jedan od oblika vesternizacije, pa je vide kao način da se ispolji prezir prema drugim zemljama“. Noam Chomski (1996) ide još dalje, pa tvrdi da je „globalizacija

podvala zapadnjačke elite koja njome želi da uspostavi svoju vlast u čitavom svetu". Realisti, kao temeljna misaona škola u međunarodnim odnosima, drže da globalizacija ne predstavlja nikakvu strukturalnu promenu u sistemu međunarodnih odnosa. Čak i Huntington (1996) u svojoj teoriji o sukobu civilizacija poriče praktičnu važnost globalizacije i svet vidi podeljenim na novim-starim principima.

- 3) Transformacionalisti — ova grupa teoretičara nastoji da pronađu sredinu između prethodna dva stava. Oni smatraju da je proces globalizacije stvorio nove uslove u ekonomiji, politici i društvenim odnosima, ali ti novi uslovi za sve ne znače praktičan rast moći. Oni ne poriču pozitivne efekte globalizacije, već ukazuju i na negativne strane ovog procesa po neka društva i države. Holton i Turner (1989) pod globalizacijom podrazumeva sve procese koji utiču na stvaranje novog jedinstvenog svetskog društva.

Globalizacija podrazumeva rasprostranjenje svih sfera ljudske delatnosti na planetarnom nivou, uključujući internacionalizaciju novca, kapitala, hartija od vrednosti, prava, tehnologije, informacija, organizacije, robne razmene, iskustva preduzetničke prakse, menadžmenta i marketinga, koji se globaliziraju tako što njihovi nosioci postaju multinacionalne kompanije.

Globalizacija politike, bezbednosti, privrede, ekologije, tehnologije, informacija, tržišta, finansija, preduzetništva, konkurencije, marketinga i preduzeća, posle 70-ih godina XX veka, postaje realnost sa kojom se ušlo u XXI vek, a koju istovremeno slede svi drugi oblici globalizacija, koju implicira globalizacija društveno-ekonomskog sistema.

Osnovna svrha i cilj strategije globalizacije i internaonalizacije preduzeća je snižavanje transakcionih troškova, tako da se odlučuju na agresivno strateško internacionalizovanje poslovnih aktivnosti s jedne strane, a s druge strane vođenje strategije internalizacije, kako bi zadržali specifične konkurencijske prednosti, odnosno omogućilo da strateške prednosti ne dođu do spoznaje konkurencije.

Prvobitne definicije kategorija globalne ekonomije naglašavale su njihovu kvantitativnu dimenziju, odražavajući prostorno širenje aktivnosti preduzeća i posledice takve orijentacije na svetsku ekonomiju, ekonomiju pojedinih zemalja i preduzeća. U savremenim uslovima one se ne mogu razumeti i objasniti bez kvalitativne dimenzije njihovog uzroka, implementacije i posledica.

6 MULTINACIONALNE/TRANSNACIONALNE KOMPANIJE — PREDNOSTI I NEDOSTACI

Multinacionalne/transnacionalne kompanije postale su osnovni faktor međunarodnog poslovanja u svetskim razmerama. Ove kompanije kontrolišu trećinu svetske proizvodnje i polovinu svetske trgovine, postale su centri globalne moći, odlučujući politički faktori i ujedinitelji globalne svesti.

Interesantan je odnos i medija prema ovim kompanijama. Mediji su skloni da o korporacijskim velikanima pišu uglavnom u trač rubrikama, kao što pišu o filmskim i sportskim zvezdama ili političarima. Džeremi Rifkin (2011) ukazuje da je terminologija koja se danas koristi za opis industrijske aktivnosti eufemistička. Efikasnost znači zamenu radnika mašinama, konkurentnost znači smanjivanje nadnica kako bi se išlo u korak sa niskim nadnicama stranih konkurenata, uravnjivanje korporacijske strukture znači ukidanje pozicije srednjeg menadžera i efikasno širenje sasvim opravdane egzistencijalne zabrinutosti iz gradskih predgrađa u samo srce grada. Svuda bi cilj bio isti: osloboditi sve privredne resurse kako bi se zadovoljile potrebe korporacija.

Ogromna ekonomska moć danas je koncentrisana u rukama svega nekoliko svetskih korporacija, čiji dalji rast nije ničim ograničen. Svaku privredu u kojoj pet firmi drži pedeset ili više procenata ekonomisti smatraju izrazito monopolističkom.

Ekonomist je objavio da pet preduzeća upravlja sa više od pedeset procenata globalnog tržišta u sledećim industrijama: industriji trajnih potrošnih dobra, automobilske, vazduhoplovne, avio-kosmičke, industriji elektronskih komponenata, elektroenergetskoj, elektronskoj i čeličnoj. Pet

firmi kontroliše preko četrdeset procenata globalnog tržišta nafte, personalnih računara i medija - što naročito brine zbog uticaja koji oni imaju na javnu raspravu o ovim problemima.

Prvo pravilo delovanja korporacija jeste da ona s vremenom mora da ostvari profit, ona se mora širiti i razvijati, jer je razvoj kriterijum po kojem berza ceni kompaniju. Sve druge vrednosti su drugorazredne: dobrobit zajednice, blagostanje radnika, zdravlje planete, pa čak i opšte blagostanje. Iz ovih razloga ljudi koji tamo rade bez obzira na njihov lični moral i osećanja ne mogu da deluju u skladu sa sopstvenim vrednostima.

U udžbeniku Makroekonomije koji su napisali Majkl Burda i Čarls Viploš (2004) zastupan je stav da je makroekonomija po svom obimu dovoljno globalna da se može primeniti u celom svetu. To uključuje i tranziciju privreda Centralne i Istočne Evrope, kao i novoindustrijalizovane zemlje Južne i Istočne Azije.

Međutim, oni takođe smatraju da je teško proučavati ove specifičnosti kroz udžbenike Severne Amerike, pogotovo iz razloga što sve evropske zemlje uglavnom prihvataju stav da mora postojati veza između tržišnih sila i socijalne pravde.

7 ZAKLJUČAK

Globalizacija je proces ujedinjavanja sveta u jednu celinu i jedan sistem, što je moguće

sveukupnom stalnom informacionom i komunikacionom tehnološkom napretku. Svet postaje međusobno integrisan i sve što se događa lokalno, može se odraziti i globalno.

Već posle Drugog svetskog rata političari Evrope su imali viziju njenog ujedinjenja, saradnje među vladama i građanima koji će moći slobodno, bez ikakvih ograničenja putovati iz jednog dela kontinenta u drugi i iz jedne države u drugu. I ti su se vizionari, kao i današnji morali boriti protiv skeptika, ali su na kraju ipak uspeli ostvariti svoj cilj.

Zemlje Zapada danas su u postindustrijskom razdoblju koje obeležava razvoj savremenih tehnologija i razvoj savremenih ekonomskih i socijalnih politika koje se odražavaju na regionalnom, nacionalnom i globalnom nivou. Upravo te zemlje imaju vodeću ulogu u svetskoj razmeni i trgovini. One su u prošlosti osnivale svoje kolonije u novootkrivenim preokookeanskim zemljama, internacionalizovale svoje ekonomije i poslovale preko velikih trgovačkih firmi, te su na taj način uskoro postale jezgra svetske trgovine. Nakon tako značajnog širenja trgovine dolazi i do razvoja globalizacije ekonomije u drugoj polovini XIX, odnosno tokom XX veka. Svet je danas bogatiji nego što je ikad bio, a tehnologija i dalje neprestano napreduje. Kraj Hladnog rata za mnoge je označio nov početak u svetskim odnosima, početak novog svetskog poretka koji će svima doneti napredak.

CITIRANI RADOVI

- Burda, M., & Viploš, Č. (2004). *Makroekonomija: evropski udžbenik* (3 ed.). (D. Popović, Trans.) Beograd: Beograd: Centar za demokratske-liberalne studije.
- Buzzell, R. D. (1968, November-December). Can You Standardize Multinational Marketing? *Harvard Business Review*, 46, 102-113.
- Chomski, N. (1996). *Powers and Prospects: Reflections on Human Nature and the Social Order*. Boston: South End Press.
- Elinder, E. (. (1961, Dec). How International Can Advertising Be? *The International Advertiser*, 12-16.
- Esposito, J. L., Fasching, D. J., & Lewis, T. (2008). *Religion and Globalization: World Religions in Historical Perspective*. Oxford, U.K.: Oxford University Press.
- Fukuyama, F. (2001, Oct 5). History is Still Going Our Way: Liberal democracy will inevitably prevail. *Wall Street Journal*.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.

- Hirst, P. Q., & Thompson, G. (1996, 1999, 2009). *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*. Cambridge: 1996 Polity Press. 1999 Wiley-Blackwell. 2009 Polity Press.
- Holton, R. J., & Turner., B. S. (1989). *Max Weber on Economy and Society*. London: Routledge.
- Huntington, S. P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Keohane, R., & Nye, J. (1977). *Power and Interdependence*. Boston: Little, Brown and Company.
- Levitt, T. (1983, May-June). The Globalization of Markets. *Harvard Business Review*, 92-102.
- Pečujlić, M. (2002). *Globalizacija-dva lika sveta*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Rifkin, J. (2011). *The Third Industrial Revolution: How Lateral Power Is Transforming Energy, the Economy, and the World*. Palgrave Macmillan.

Datum prve prijave: 30.04.2016.
Datum prijema korigovanog članka: 14.05.2017.
Datum prihvatanja članka: 24.05.2017.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – **APA Sixth Edition:**

Ničin, N., Bogavac, M., & Bulatović, A. (2017, July 15). Globalizacija promene i procesi. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transactions*, 5(2), 99-108. doi:10.12709/fbim.05.05.02.11

Style – **Chicago Sixteenth Edition:**

Ničin, Nevenka, Milija Bogavac, and Anka Bulatović. "Globalizacija promene i procesi." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transactions* (MESTE) 5, no. 2 (July 2017): 99-108.

Style – **GOST Name Sort:**

Ničin Nevenka, Bogavac Milija and Bulatović Anka Globalizacija promene i procesi [Journal] // *FBIM Transactions* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Torono : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 99-108.

Style – **Harvard Anglia:**

Ničin, N., Bogavac, M. & Bulatović, A., 2017. Globalizacija promene i procesi. *FBIM Transactions*, 15 July, 5(2), pp. 99-108.

Style – **ISO 690 Numerical Reference:**

Globalizacija promene i procesi. **Ničin, Nevenka, Bogavac, Milija and Bulatović, Anka**. [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Torono : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transactions*, Vol. 5, pp. 99-108.

EKOLOŠKI IZAZOVI PRIVREDNOG RAZVOJA

ENVIRONMENTAL CHALLENGES OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Kristijan Ristić

Poslovni i pravni fakultet, Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd, Srbija

Milanka Bogavac

Poslovni i pravni fakultet, Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd, Srbija

Branko Petričević

Fakultet za poslovnu ekonomiju i menadžment, Univerzitet u Travniku,
Travnik, Bosna i Hercegovina

©MESTE

JEL Category: F18, O13, Q5

Apstrakt

Svetska ekonomska kriza zajedno sa implementacijom neoliberalnog projekta obelodanila je pomeranja glavnog težišta globalne ekonomije iz sektora proizvodnje u sektor finansija, kao da privredna aktivnost više nije važna. Time je formalizovana primitivna privatna sloboda da se profitira na siromaštvu u formi tajno osmišljene privatne prednosti poput konkurencije, kao ključni podsticaj razvoja i generator monopola. Ekologija je ušla u dnevnu konverziju između dužnika. Dijalog interesa poverilaca i dužnika je izuzetno olakšan primenom specijalnog vida konverzije duga koji se očituje kroz otpis duga (dela) za ekološko očuvanje zelenog kontinenta (debt-for-nature swaps). Današnji svet pati zbog povećanja zagađivanja čovekove okoline i smanjenja ozonskog omotača. I naučnici pate, jer ne znaju da objasne kako će se to odraziti na poljoprivredne prinose, na zdravlje stanovništva, na nivo mora, na dužinu života ljudi, na porast temperature, na društveno ekonomski razvoj, na životni standard građana. Zbog toga, ekološka pitanja postaju sve više ekonomska, mada se ekološki problemi sve više premeštaju u ravan ekonomske nauke, koja već kreira nove finansijske instrumente za simultano rešavanje razvojnih i ekoloških problema. Jedan od najnovijih finansijskih instrumenata, koji je pokazao svu svoju delotvornost, jeste debt-for-nature swaps, putem koga se zaduženim zemljama oprašta deo inostranog duga u zamenu za povećanje investicije države u domenu očuvanja ekoloških dobara od značaja za celu u planetu. U suštini, tim procesom svi zarađuju: zemlja dužnik, jer faktički otkupljuje inostrani dug domaćom valutom i to uz popust, i zemlje poverioci, jer ne moraju da investiraju svež novac za očuvanje čovekove okoline već upotrebljavaju novac od dužnika koji najverovatnije nije ni bio naplativ.

Adresa autora zaduženog za korespondenciju:

Kristijan Ristić

[✉ kristijanristic.fpim@yahoo.com](mailto:kristijanristic.fpim@yahoo.com)

Ključne reči: zaštita životne sredine, privredni razvoj

Abstract

The global economic crisis along with the implementation of the neoliberal project has announced shifting of the global economy capital center from the manufacturing sector into financial sector, just like the economic activity is no longer important. So, primitive private freedom to capitalize on poverty in the form of secretly designed private benefits such as competition, as a key incentive for the development and monopoly generator was formalized. Ecology has entered a daily conversion between debtors and creditors. Dialog of interests among creditors and debtors is extremely facilitated by using a special type of debt conversion that is manifested through debt write-off for ecological preservation of green continent (debt-for-nature swaps). Today's world suffers from increasing pollution of the environment and the decreasing of the ozone layer. The scientists are suffering too because they do not know how to explain how it will affect agricultural yields, the health of the population, the level of the sea, the length of human life, the rise in temperature, the socio-economic development, the living standard of citizens. Therefore, environmental issues have become more economical, although environmental concerns increasingly moved to the plane of economic science, which has created new financial instruments in order to simultaneously address development and environmental problems. One of the latest financial instruments, which showed all its effectiveness, is a debt-for-nature swaps, through which the indebted countries forgives part of their debt in exchange for an increase in government investment in the field of preservation of ecological heritage that is significant for the whole planet. It is a win-win for everyone: debtor country, because it actually buys off foreign debt using domestic currency with a discount, and the country's creditors, because they do not have to invest fresh money for the preservation of the environment but they are using money from debtors, money that probably was not even payable.

Keywords: environmental protection, economic development

1 UVODNA RAZMATRANJA

Zeleni ekonomisti već izrađuju modele za valorizaciju ekoloških troškova i dobiti u nacionalnim ekonomijama kako bi bilansi nacionalnog dohotka prikazivali i promene u prirodnim bogatstvima. Dejstva trošenja prirodnih resursa treba empirijski verifikovati i kroz izmenu SNA (Sistema nacionalnih računa i metodologije UN) u koncept nacionalnog dohotka, uključujući i one prirodne izvore koji su pod kontrolom čoveka. Cilj je, dakle, da bilansi nacionalnog dohotka "pozeleni" kako se ne bi više biljke i životinje tretirali različito ("povećanje stočnog fonda jedne zemlje se uračunava onda kada se ono pojavi, ali se prirast komercijalnih šuma beleži onda kada se one poseku") U sadašnjem obračunu često se nacionalni dohodak naduvava uključivanjem troškova za sprečavanje zagađivanja. To pak znači da se zagađivanje ne računa kao gubitak od društvenog proizvoda. Isto tako, i pad vrednosti prirodnih resursa prikazuje se kao stavka koja preuveličava neto nacionalni proizvod. Jasno je, pri tome, da je izuzetno teško reći koliko košta idila. Ali, uništenje šuma prema tržišnim kriterijumima zasigurno predstavlja zbir gubitaka vrednosti neposećenog drveća i prihoda

od drvene građe koji su mogli biti ostvareni. No, i taj kriterijum ne uključuje vrednost koju šume imaju kao staništa životinjskog sveta i kao prostor za rekreaciju ljudi. Zbog toga je važno da se izrada nacionalnog bilansa prilagodi potrebama zaštite čovekove okoline. U početnom stadijumu valjalo bi izgrađivati tzv. bilanse satelite u formi paralelnih bilansa (pored zvaničnih, oficijelnih). Ti "novi" bilansi bi uključivali i promenu kvaliteta prirodne okoline (na primer porast zagađenosti vazduha, izumiranje određenih vrsta biljnog i životinjskog sveta), ali i vrednovanje štete koja se nanosi prirodnim resursima koji nisu tržišno vrednovani. Kod resursa, koji nemaju tržišnu vrednost, kontroverzno je pitanje šta treba meriti: (a) da li trošak restauracije prirodne sredine u prvobitno stanje ili (b) sumu koju bi potrošači bili skloni da potroše radi poboljšanja kvaliteta životne sredine. Sve u svemu, konvencionalne modele za određivanje bogatstva valja proširiti i obogatiti kako bi se dali adekvatni odgovori "zelenima" koji populariše nove kalkulacije i obračune.

2 PRIVREDNI RAZVOJ I EKOLOŠKI MENADŽMENT

Američki ekonomisti već se zalažu za nov način izračunavanja nacionalnog blagostanja i to ne

samo preko bruto nacionalnog dohotka. Po Robertu Konstanzi i Lajzi Vajgner nova računica treba da uključi doprinos prirode ekonomiji. Oni navode primer da društveni proizvod uzima u obzir samo vrednost drveta posečenog u šumi, ali ne i to što šuma čuva zemljište, čisti vazduh i vodu, omogućava život divljači, pruža rekreaciju i zabavu. Zbog toga se Konstanza i Vajgner zalažu da se u ekonomsku računicu uključi prirodno bogatstvo, kao što je zemljište i atmosfera, biljna i životinjska biomasa. Oni su, u tom kontekstu, izračunali da vrednost hektara močvarnog zemljišta uz obalu Luizijane nije 1.250 dolara (za koliko se prodaje), već između 6.250 i 42.500 dolara kad se uzme u obzir to što su posetioци spremni da plate za komercijalni ribolov, lov, rekreaciju i zaštitu od oluja. Kao osnov uzeli su podatke o tome koliko korisnici plaćaju put u to područje i dodali su vrednost sunčeve energije akumulirane u biljkama koje su baza za ribe i divljač, čija se ekonomska vrednost može meriti.

U teoriji i praksi na pomolu je nova kombinacija ekologije i marketinga u formi ponude nove serije proizvoda oslobođenih štetnih supstanci. Propagande i promotivne kompanije sada izbacuju etikete zdravog i zelenog, što više nije samo problem marketinga, već i sudova časti. Tako se pristiglo i do zelenog marketinga kao nove grane marketinške teorije i prakse odnosno svrsishodne koalicije marketinga i ekologije. Kreatori zelenog marketinga ekološko uništavanje prirode upoređuju majstorski sa opakim bolestima koje ne bole, ali koje neprimetno odnose ljudske živote. U ekološkom marketingu obično se naglašava da prirodne blagodeti nisu na raspolaganju u neograničenim količinama. Zato valja voditi računa da "novi i novi" proizvodi ne opterećuju okolinu kroz ekološki nekontrolisanu proizvodnju, čiji su menadžeri često profilerski zaslepljeni. Tehnološki menadžment iz neznanja ekonomije prirode kreira nove tehnologije koje uništavaju okolinu. A svaka "tehnološka isporuka" mnogo košta i sa stanovišta vremena i sredstava, i sa stanovišta učinjene ekološke štete. I ekološki oporavak zahteva nova ulaganja. Konačno, zaštita okoline javlja se kao novi ograničavajući faktor na putu uvećavanja kapitala, jer dodatni ekološki troškovi u dugoročnom trendu mogu da degradiraju, oplodnju kapitala. (Marković, Ilić, & Ristić, 2012)

Danas se i ograničavanje stope rasta ispuštanja ugljen dioksida može rešavati na ekonomski način (pored već poznatog tehnološkog racionalisanja upotrebe energije). Visoki troškovi novih tehnologija, koje redukuju ispuštanje ugljen dioksida, sa ekonomskog stanovišta nemaju opravdanje iz prostog razloga što nametnuto povećanje proizvodnih troškova iz ekoloških motiva smanjuje konkurentnosti, firme i tržišnu kompetitivnost zemlje. Zbog toga je lansiran sistem u kome sve države savremenog sveta dobijaju dozvole za zagađivanje (na osnovu dozvoljene količine ugljen dioksida). "Ideja o međunarodnoj trgovini kvotama za zagađivanje je zaokupila svetsku pažnju, jer omogućava svakom ekonomskom agentu (u ovom slučaju državi) da bira da li želi da investira u tehnologiju koja će sputavati dalje zagađivanje ili želi da otkupi pravo neke druge države (koja zagađuje ispod svoje kvote) i tako nastavi da proizvodi sa starom tehnologijom. Potencijalno tržište za investiranje u nove tehnologije za reduciranje zagađenosti na ekonomsko-ekološkim principima jesu gotovo sve postsocijalističke zemlje, koje bi na jeftiniji način došle do svežeg kapitala. (Marković, Ilić, & Ristić, 2012)

Ekološke sile današnjice nisu samo ikonografije "novog sveta" nego i neumoljivi pokazatelji prikriivenih tendencija i povremenih erupcija modernog varvarstva preobučenog u državni interes, ekotehnološku dominaciju, vojnoindustrijski kompleks i etnocentričku politiku. Neodgovorne političke elite već rasipaju nacionalno bogatstvo, prekomerno eksploatišu prljavu tehnologiju i neekonomski iscrpljuju prirodne resurse. Destrukcija sistema tako prelazi u destruktiju ljudi u vidu razaranja materijalne i duhovne kulture, ljudske psihe i morala, životne i radne okoline. Ekološki standardizovana hrana sveta je rezervisana samo za najelitnije segmente bogatog sveta, dok je zagađena hrana prikovana kao privilegija samo za crne koji uopšte nemaju šta da jedu. Tako se nasrnulo na čoveka i na ljudska osnovna prava uopšte, čak i u monolitnim društvima čija se ruinirana ekonomsko-tehnološka struktura raspada jednako kao i njihova ideološka matrica.

Prelaz u postindustrijsko društvo imao je za cilj stvaranje kvalitativno novih uslova za ekonomski rast i tehnološki razvoj, koji u razvojnu igru ubacuju nove sofisticovane ekonomske faktore,

kao što su znanje, informacije, nove tehnologije, upravljanje inovacijama. Filozofi - humanisti, teoretičari nekonvencionalni ekonomisti i praktičari - aktivisti čak su preokrenuli ekološki pogled na svet. Sa globalnog stanovišta, svi se ekonomsko-ekološki problemi opserviraju kao planetarna pitanja u strukturi vladajućih doktrina i naučnih paradigmi današnje ekonomije, socijalne teorije, prirodne nauke i tehnologije. Ekološka racionalnost, ponovo razotkriva činjenicu da je očuvanje prirodnih resursa i uspostavljanje prirodne ravnoteže na kojima počiva današnji život, refleksija nove ekonomske filozofije u kojoj je prihvaćena ekološka standardizacija, redukcija tehnološkog i potrošačkog zagađivanja, eko reciklaža, ekološko zakonodavstvo i edukacija, ekološka istraživanja i ulaganja u zaštitu ljudskih bića i njihovu duhovnu kulturu, psihičku ravnotežu, mentalno i moralno zdravlje ljudi. (prema: (Vandana, 1994))

3 GLOBALNI EKOLOŠKI IZAZOVI VS IZAZOVI PRIVREDNOG RAZVOJA

Kako ekosistemi i njihovo globalno stanje određuju biogeohemijske i biofizičke procese kojima se regulišu celokupni sistem funkcionisanja Zemlje, moguće ekološke i klimatske posledice gubitka biodiverziteta sve više zaokupljaju pažnju naučne i stručne javnosti. Nastavljanje gubitka biodiverziteta može ugroziti dugoročnu sposobnost ekosistema da regulišu klimu, može ubrzati globalno zagrevanje i voditi ka dodatnim i potencijalno ireverzibilnim promenama sistema na Zemlji. Gubitak biodiverziteta i degradacija ekosistema trebalo bi, saglasno tome, da predstavljaju jedan od najznačajnijih izazova za one koji odlučuju o sudbini planete i ljudi na njoj u budućnosti.

Osnovni faktori koji dovode do gubitka biodiverziteta mogu se svrstati u nekoliko grupa: (1) promene staništa, (2) pojava invazivnih autohtonih vrsta, (3) zagađenja, (4) rast broja stanovnika i (5) preterana eksploatacija.

Većini vrsta neophodno je neporemećeno stanište - nezagađeno mesto za pronalazak hrane, vode, skloništa i partnera. Ljudske aktivnosti su odgovorne za narušavanje statusa staništa širom sveta. Kako bi zadovoljio svoje potrebe za staništem i ekonomskim aktivnostima, čovek krči šume, isušuje močvare, preorava

prerije i stepe, vrši ispašu stoke na nekada nenarušenim pašnjacima, a da se pri tom hiljade međusobno povezanih biljnih i životinjskih vrsta koje žive na tim staništima zamenjuju jednom vrstom žitarica ili jednom vrstom drveća, odnosno monokulturama. Ljudska naselja se prostorno šire, zauzimajući prirodna staništa. U Sjedinjenim Američkim Državama od preko 1,4 miliona kvadratnih kilometara prvobitne prerije sa visokom travom danas je preostao samo jedan procenat. Velike količine vremena, energije i novca se kasnije troše da bi se održali ti neautonomni ili polu autonomni ekosistemi (monokulture) od neprekidne masovne invazije oportunističkih vrsta biljaka (korova), mnogih vrsta insekata koje se pojavljuju kao štetočine, kao i čitavog niza drugih patogenih vrsta (gljive, virusi, bakterije) koje uzrokuju niz oboljenja na biljkama koje se uzgajaju. (Ristić, 2014)

Namerno ili slučajno, ljudi često donose biljne ili životinjske vrste na nove teritorije, gde one imaju malo ili uopšte nemaju prirodnih predatora koji regulišu brojnost njihovih populacija. Ove invazivne vrste - takođe nazvane „alien“, introdukovane ili egzotične vrste - važe za drugi po opasnosti faktor gubitaka u biodiverzitetu, odmah posle uništavanja staništa. Na primer, invazivne vrste su odigrale značajnu ulogu u remećenju statusa 35 do 46 procenata od svih vrsta koje se trenutno smatraju ugroženim u SAD. Invazivne vrste mogu takođe da naruše cikluse u kojima se javljaju požari, kruženje nutrijenata, hidrološke i energetske rezerve ekosistema u koje se unesu.

Sa druge strane, više ljudi na planeti istovremeno znači i veći broj izmenjenih i narušenih staništa, viši nivo zagađivanja, veći nivo prekomerne eksploatacije bioloških resursa i veći broj invazivnih i introdukovanih vrsta. Zagađenje koje se javlja u mnogim formama - izlivanje nafte, kisele kiše i kisele magle, toksične hemikalije u veštačkom đubrivu i pesticidima, otpadne vode, deponovanje otpada kako iz urbanih tako i suburbanih područja - može momentalno da izazove smrt organizma ili može da ga oslabi, utičući na njegovu mobilnost i sposobnost za reprodukciju. Pesticidi, kojima se želi kontrolisati brojnost nekih vrsta insekata, štetočina poljoprivrednih kultura istovremeno eliminišu i mnoge vrste insekata oprašivača, uključujući populacije domaće medonosne pčele, što za uzvrat može da izazove smanjenje roda useva.

Otpadne vode koje se ulivaju u reke, jezera i obalne ekosisteme izazivaju negativan efekat na ceo akvatični ekosistem. Naročitu brigu izazivaju hemikalije koje izazivaju probleme žlezda sa unutrašnjima lučenjem kao što su DDT, DDE i PCB. Ove supstance oponašaju ili utiču na rad normalnih hormona u živim organizmima. Anomalije u razmnožavanju su otkrivene kod aligatora, galebova i lososa izloženih visokim nivoima hemikalija iz pesticida i životinjskih hormona u njihovom okruženju. (Ristić K. , 2015)

Posebnu pretnju po biodiverzitet danas predstavlja preterana eksploatacija kao rezultat privrednih aktivnosti. Aktuelni intenzitet seče šuma prethodi da eliminiše mahagoni i druge vrste drveća kojima je potrebno mnogo godina da izrastu i budu spremne za reprodukciju. Deset milijardi dolara je godišnja vrednost svetske trgovine divljim vrstama, koje se koriste za ljubimce, narodnu medicinu, gurmansku ishranu, dekorativne objekte i ostalo. Sve ovo ugrožava slonove, nosoroge, nilske konje i živopisne korale, tropske biljke i ptice, medvede, pande i tigrove. Svake godine potrošači u SAD kupe oko 12 000 jedinki primata, 2,5 miliona orhideja, 200 000 živih ptica, 2 miliona gmizavaca, 250 miliona tropskih riba i veliki broj produkata divljih životinja. Pri tom blizu jedne četvrtine trgovine divljim vrstama počiva na krivolovu.

Prema izveštaju Evropske agencije za zaštitu životne sredine (EEA, 2007), biodiverzitet u Evropi je u opadanju i nastavljanje gubitaka ekosistema započeto u prethodnom periodu i dalje predstavlja veliki problem.

Problemi zagađenja (pre svega u industrijalizovanim zemljama Zapada) pokrenuli su sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka pitanja zaštite životne sredine i održivog razvoja, o čemu je bilo reči u prethodnim poglavljima. Jačanje invajronmentalizma poklapa se sa shvatanjem da se uticaji na životnu sredinu ne mogu više smatrati izolovanim problemima države ili regiona u kome su nastali. Od tada je prošlo više decenija, a problemi zagađenja su se samo uvećavali.

Između 2000. i 2007. godine emisije u atmosferu ugljeničnih gasova od sagorevanja fosilnih goriva porasle su za 22 procenta na oko 8,2 milijarde tona (Sheehan, et al., 2007). Od ovog enormnog povećanja najveći deo otpada na Kinu (57 %), i

Indiju (8 %), dok SAD učestvuje sa 4 procenta, a cela Evropa sa samo 3 procenta. Međutim, i pored kineskog dramatičnog povećanja emisije ugljeničnih gasova, još uvek je količina po stanovniku u SAD četiri puta veća od odgovarajuće količine u Kini. Ima mnogo različitih izvora zagađenja vazduha, ali se kao najznačajniji izdvajaju saobraćaj i industrijski izvori. Najveći industrijski izvori aero zagađenja u svetu su termoelektrane, posebno one koje sagorevaju uglj. Termoelektrane zagađuju vazduh ispuštanjem ugljeničnih, sumpornih i azotnih oksida, ali i jedinjenja žive i čađi i pepela. Energetska zavisnost pojedinih gusto naseljenih zemalja od sagorevanja fosilnih goriva prethodi da nivo zagađenja vazduha višestruko uveća u budućnosti- Kina, na primer, planira da do 2012 godine gradi sto termoelektrana godišnje, kako bi zadovoljila svoje narasle apetite za energijom potrebnom za razvoj. Ovakvi poduhvati praćeni su mnogim negativnim efektima u samoj Kini, ali i u celom regionu: sredinom devedesetih godina prošlog veka došlo je do smanjenja prinosa u poljoprivredi Kine za 4,3 procenta zbog acidifikacije zemljišta i taloženja pepela, zabeležene su ekstremne vremenske nepogode (poplave, nevremena i suše), zbog kojih je umrolo 2 300 ljudi, raseljeno preko 13 miliona i pretrpljena ekonomska šteta od blizu 24 milijarde dolara. Emisije iz saobraćaja su takođe sve veće zbog povećanja broja vozila i frekvencije drumskog i avio saobraćaja. U Evropi je, na primer, prevoz robe u drumskom saobraćaju u protekloj deceniji porastao za blizu 50 procenata, dok je porast avio saobraćaja bio 67 procenata. To je uslovalo porast emisija azotnih oksida za 55% i ugljenmonoksida za čak 75%. (Ristić K. , 2015)

Veoma je značajno uočiti jasnu vezu između siromaštva i zagađenja. Siromaštvo prouzrokuje rizike u životnoj sredini koji ugrožavaju svakog pojedinca: osim nedostatka čiste vode za piće i sanitarnih uslova, stanovnici u siromašnim zemljama u razvoju često su izloženi različitim vrstama zagađenja, a da uz to nemaju dovoljno mogućnosti da se sa ovim rizicima bore. Kako uglavnom nisu u mogućnosti da priušte čiste izvore energije, siromašni zavise od sagorevanja uglja ili biomase za potrebe domaćinstva. Njihove kuće se u mnogo slučajeva nalaze u blizini prometnih saobraćajnica, smetlišta, ili industrijskih postrojenja. Visok nivo urbanizacije veoma

pogoduje pogoršanju uslova života siromašnih slojeva stanovništva, izlažući ih dodatno opasnim ili toksičnim polutantima. U najvećem broju zemalja u razvoju zakoni i regulatorne institucije za zaštitu od zagađenja još uvek ne postoje, ili su neadekvatni, što omogućava nekontrolisano zagađivanje uz nedovoljnu svest o posledicama. Štaviše, mnoge supstance zabranjene zbog svojih efekata u razvijenim zemljama, u slobodnom su prometu i čak se proizvode u nerazvijenim zemljama, često za izvoz u razvijene. Rezultat svega toga su neprocenjivi efekti po ljudsko zdravlje, izazvani zagađenjem na radnom mestu, u kući i na otvorenom prostoru.

Bližimo se vremenu kada će potreba za vodom premašiti zalihe. Nakon toga prestaje razvoj, počinje borba za vodu, a postoji čak i opasnost od ratnih sukoba. Stručnjaci tvrde da se zvona na uzbunu ne oglašavaju bez razloga. Godišnja potrošnja vode u svetu stalno raste. Zbog toga što se izvori čiste vode ne uvećavaju, već se usled korišćenja, zagađenja i klimatskih promena, velikom brzinom smanjuju, a broj stanovnika osetno raste, Svetska komisija za vodu upozorava na to da bi do 2025. godine dve trećine stanovništva moglo da se suoči s ozbiljnim nedostatkom vode.

Količina vode na Zemlji je nepromenljiva. Od ukupne količine vode, koja se procenjuje na blizu 1,4 milijardi kubnih kilometara, samo 0,01 procenat otpada na vodu koja nije slana, lako je dostupna i nalazi se na površini Zemlje u rekama i jezerima. Petina vode koja se koristi širom sveta dobija se crpljenjem podzemne vode.

Značaj vode je evidentan u svakom promišljanju zahteva za održanje na planeti. Voda predstavlja fundamentalni uslov života i ljudskog opstanka, ali, uz to, u velikoj meri utiče na ekonomske aktivnosti (kako na proizvodnju, tako i na potrošnju) i društveni razvoj. Do nedostatka vode dolazi kada zahtevi za vodom, generisani demografskim rastom, premaše lokalne nivoe snabdevanja, odnosno ponude (Turton & Warner, 2002). Kada govori o nedostatku vode, Sexton (Sexton, 1992) razlikuje *apsolutni* i *ekonomski* nedostatak. Do apsolutnog nedostatka vode dolazi kada nepostojanje odgovarajuće tehnologije ograničava snabdevanje vodom. Ekonomski nedostatak vode odnosi se na ekonomski izbor obezbeđivanja vode, pri čemu je

neophodno široko učešće svih nivoa društva u procesu obezbeđivanja i distribucije (Johnson-Welch, 2000). Učešće svih ima veliki značaj za dolaženje do pogodnih i prihvatljivih rešenja za upravljanje vodnim resursima i dugoročnu održivost takvih rešenja. (prema: (Harris, 2009)).

Svet današnjice je u snažnom zagrljaju globalizacije. Ekonomske, tehnološke, političke i ekološke mreže obavijaju Zemlju, polako bacajući u zaborav vrednosti nacionalne države, suvereniteta, kulturnog identiteta. Sa završetkom hladnog rata, liberalizacijom trgovine u svetu i rastućim uticajem multinacionalnih korporacija, ekonomski uticaji nastali u pojedinim delovima sveta prelivaju se u druge regione. Komunikacijske mreže poput telefona, televizije i interneta doprinele su da informacije postaju dostupne gotovo istovremeno kada i nastaju. Rastuće svetsko stanovništvo postaje zavisno od iste brze hrane, „blokbuster“ filmova, istih potrošnih dobara i globalne kulturne ponude.

Prevladavajuće shvatanje razvoja se menja u relativno pravilnim vremenskim intervalima: dominantne ideje se odbacuju i posle nekog vremena ponovo aktueliziraju. Primeri za to su brojni - značaj koji se daje unutrašnjim i eksternim faktorima koji utiču na razvoj, uloga tržišta i uloga države, ciklične promene razvojnog optimizma u razvojni pesimizam i obrnuto. Ponekad se čini da na smenjivanje ovih ciklusa utiče i pomodno prihvatanje ili neprihvatanje ekonomskih ili političkih teorija, koje odlučujuće utiče na postojeće političko okruženje. Pre četrdeset godina postojalo je opšte prihvatanje Kejnezijanskog pristupa, da bi pre dvadeset godina on bio odbačen od svih i zamenjen neoliberalnim.

Što se tiče odnosa ideja koje propagiraju institucionalisti, „zeleni“ i bioinvejronmentalisti o njima govore kao o čaši vode kojom se pokušava gasiti požar. Globalni ekonomski sporazumi, po njima, uticali su veoma malo na stvarno rešavanje problema. „Zeleni“ i bioinvejronmentalisti se, međutim, ne slažu zbog čega je do toga došlo. Bioinvejronmentalisti smatraju da je moć globalnih institucija preslaba da bi bila efektivna. Za razliku od njih, „zeleni“ tvrde da usmeravanje na globalne institucije predstavlja pogrešnu strategiju, zbog toga što se u ovim institucijama teško može osetiti uticaj onih koji su najugroženiji promenama u

životnoj sredini, čime se doprinosi da ovi sporazumi ne budu efikasni.

4 PREDUZETNIČKA „ZELENA“ EKONOMIJA I PRIVREDNI RAZVOJ

Za svaku transnacionalnu kompaniju (korporaciju) poslovni uspeh postaje sve zavisniji od preciznog predviđanja budućih trendova u poslovnom okruženju, firme. Upravljačke strukture u razvijenim tržišnim privredama prinuđene su da respektuju rasprostranjeno mišljenje populacije koja već odbija da prihvati visok stepen degradiranosti okoline. A kada je okolina u pitanju, kompanije su prinuđene da poslovno odgovornije reaguju na zabrinutost javnosti za neminovno zagrevanje planete. Nastupajuće poslovne godine jesu predstojeći izazovi poslovanja preduzeća, pošto ekologija postaje opredeljujući faktor biznisa u budućnosti. Vodeći svetski menadžeri već se pomno pripremaju da odgovore zahtevima strogog ekološkog zakonodavstva i zahtevima potrošača, koji sve više insistiraju na ekološkoj komponenti kvaliteta proizvoda. (prema: (Saks, 2015)).

Privrednici osećaju svoju ključnu ulogu u zaštiti okoline, pošto su već shvatili da su poslovni procesi dominantan izvor pritisaka na životnu sredinu. I kao što je zapošljavanje ključni preduslov socijalnog osiguranja, tako je i zaštita okoline postala vodeći preduslov poslovanja preduzeća. Ekološki senzibilna javnost pruža šansu profitno orijentisanim menadžerima da oboje "zeleno" poslovno planiranje i da diversifikuju pristupe organizaciji poslovanja, knjigovodstvu, bilansiranju uspeha, poslovnim finansijama, marketingu, menadžmentu i odnosima s javnošću, kako bi se stekla ekološka reputacija, koja predominantno, opredeljuje odluke potrošača o kupovini (ekološki kvalitetnih) proizvoda. Ekološki prosveteni potrošači u civilizovanim društvima tržišne orijentacije spremni su da koriste (na organizovan način) potrošačku moć i na tržištu i da vrše pritisak na industriju. Proizvođači su već, osetili da tražnja ekološki, prihvatljivih proizvoda beleži uzlazni trend na razvijenim tržištima savremenog sveta. U međunarodnim razmerama, dramatičan zaokret u preferencijama potrošača "guta" dodatna ekološka troškovna opterećenja. Nova poslovna filozofija mora posebno da vodi računa o relativno snažnom segmentu sektora stanovništva koji je

voljan da plati proizvode koji zadovoljavaju ekološke standarde. Međutim, menadžer mora da vodi računa o neumitnoj istini da će određeni proizvodi postati neprihvatljivi za potrošače ekološkog kvaliteta. U kratkoročnim vremenskim sekvencama multinacionalne kompanije mogu ostvarivati visoke profite zaobilaznjem ulaganja u ekološka istraživanja kvaliteta proizvoda. Ali, u dugoročnim -vremenskim sekvencama ove kompanije stiču imidž ekološki neosetljive kompanije, gube mesto na visoko kompetitivnom tržištu, kasne u prestrukturiranju proizvodnih programa i teže podnose stroge ekološke standarde u budućnosti.

Ekološki pritisci javnosti iznudili su ubrzanu transformaciju vrednovanja menadžerskog uspeha, koji, pored uobičajenih upravljačkih performansi zasnovanih na rastu kvantumu profita, inkorporira i dugoročnu komponentu sposobnosti razvijanja timova, koji, i poslovno i ekološki, uspešno uvode kompaniju u 21.vek, sa usredsređenošću kompanije na ekološke probleme, sa visokim ekološkim moralom zaposlenih, sa perfekcioniranom proizvodnjom tzv, zelenih proizvoda. I poruke javnog mnjenja savremene zapadne civilizacije idu u temi pravcu iz prostog razloga što su kompanije u potpunosti odgovorne za uticaj svojih proizvoda i za pritisak svojih tehnologija na životnu okolinu. Menadžeri su ekološki, pritisnuti javnim mnjenjem, a kompanije su suočene sa ekološkom odgovornošću pred zakonom. U tom smislu, kompanije sa svojim menadžerima formulišu interne ekološke programe i time preuzimaju punu odgovornost, za polutante, koje emituju, i za recikliranje. Brojne kompanije već tragaju za ekološkom perfekcijom i za redukcijom ekoloških rizika koji su inherentni proizvodnim procesima i proizvodima. Budući ekološki monitoring imaće za zadatak da osmotri negativne uticaje na okolinu i poštovanje ekoloških standarda, sa izvedenim efektima na planu podizanja nivoa ekološke svesti i uštede firmi. Monitoring timovi imaće priliku da upoređuju ekološke performanse proizvodnih procesa i proizvoda sa ekološkim standardima i, da obezbeđuju njihovu usklađenost, bez obzira, na to što ekološko sučeljavanje troškova i koristi stvara probleme u poslovanju kompanije. No, i pored toga, budućnost na tržištu pripadaće samo kompanijama sa ofanzivnom ekološkom

strategijom razvoja proizvoda čiji industrijsko-proizvodni ciklus anglobira četiri faze u vidu:

- ekstrakcije sirovina,
- proizvodnja robe,
- upotrebe proizvoda i
- odlaganja proizvoda posle upotrebe (i reciklaža).

Tome se sada pridodaju zahtevi za minimiziranjem ekoloških uticaja proizvoda, kojima istekne vek upotrebe, i za eliminisanjem uočenog problema deponovanja otpada. U ekološki redefinisanoj poslovnoj strategiji, kompanije postaju potpuno odgovorne za životni ciklus proizvoda, počev od faze proizvodnje pa sve do faze otpada i ponovne upotrebe. Proizvodni procesi budućnosti, samim tim, moraju biti podešeni rekreiranju kružnog toka i inputa i autputa sa modularnim dizajnom, koji kombinuje relativno kratke tehnološke cikluse i dugi rok upotrebe proizvoda sa recikliranjem. (prema: (Saks, 2015)).

CITIRANI RADovi

EEA. (2007). *EEA environmental statement 2007*. Luxembourg: EMAS.

Harris, J. (2009). *Ekonomija životne sredine i prrodnih resursa*. Beograd: Data status.

Johnson-Welch, C. (2000). Gender and Household Food Security: A Lost Opportunity. *International Food and Nutrition Conference 2000* (pp. 8-10). Tuskegee University.

Marković, D. Ž., Ilić, B. B., & Ristić, Ž. L. (2012). *Globalna ekonomija*. Beograd: EtnoStil.

Ristić, K. (2014). *Ekonomija održivog razvoja*. Beograd: Etnostil.

Ristić, K. (2015). "Green economy" and new bussines strategy. *EMFM 2015, Proceedings*. Zenica: University of Zenica.

Saks, D. (2015). *Doba održivog razvoja*. Beograd: Data status.

Sexton, K. (1992). The role of scientific research in risk assessment and risk management decisions. *Otolaryngol Head Neck Surg*, 106(6), 635-641.

Sheehan, M. O., Chafe, Z., Flavin, C., Halweil, B., Hughes, K., Kenworthy, J., . . . Soots, L. (2007). *2007 State of the world - Our urban future*. New York: The World watch Institute.

Turton, A., & Warner, J. (2002). Exploring the population/water resources nexus in the developing world. In G. Debelko, *Finding the source*. Washington DC: Woodrow Wilson Center.

Vandana, S. (1994). Conflicts of global ecology: Environmental activism in a period of global reach. *Alternatives*(19), 195-207.

Datum prve prijave: 27.04.2016.

Datum prijema korigovanog članka: 08.05.2017.

Datum prihvatanja članka: 20.05.2017.

5 ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Dijagnostički aspekt ekološke sfere pokazuje da zemlja nije više beskrajni izazov prostora već konačan termo dinamičan sistem i da kriza okoline nije više samo entropija ekosistema već posledica neadekvatne društvene organizacije, prevaziđenog načina proizvodnje i klimakteričnog razvoja proizvodnih snaga.

Sušтина politike zaštite čovekove sredine ne ogleda se samo u usklađivanju društveno ekonomskog, socijalnog i tehnološkog razvoja nego i u usklađivanju ekonomskog, privrednog i ekološkog razvoja. To je ta novina na koju kreću pažnju teoretičari koji doprinose afirmaciji shvatanja da očuvanje i unapređenje čovekove sredine postaje "prvorazredna kategorija u sistemu vrednosti društva" i razvoja privrede u celini.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – *APA Sixth Edition*:

Ristić, K., Bogavac, M., & Petričević, B. (2017, July 15). Ekološki izazovi privrednog razvoja. (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transactions*, 5(2), 109-117. doi:10.12709/fbim.05.05.02.12

Style – *Chicago Sixteenth Edition*:

Ristić, Kristijan, Milanka Bogavac, and Branko Petričević. "Ekološki izazovi privrednog razvoja." Edited by Zoran Čekerevac. *FBIM Transactions (MESTE)* 5, no. 2 (July 2017): 109-117.

Style – *GOST Name Sort*:

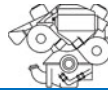
Ristić Kristijan, Bogavac Milanka and Petričević Branko Ekološki izazovi privrednog razvoja [Journal] // *FBIM Transactions* / ed. Čekerevac Zoran. - Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017. - 2 : Vol. 5. - pp. 109-117.

Style – *Harvard Anglia*:

Ristić, K., Bogavac, M. & Petričević, B., 2017. Ekološki izazovi privrednog razvoja. *FBIM Transactions*, 15 July, 5(2), pp. 109-117.

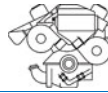
Style – *ISO 690 Numerical Reference*:

Ekološki izazovi privrednog razvoja. **Ristić, Kristijan, Bogavac, Milanka and Petričević, Branko**. [ed.] Zoran Čekerevac. 2, Belgrade - Toronto : MESTE, July 15, 2017, *FBIM Transactions*, Vol. 5, pp. 109-117.

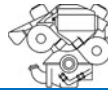

Reviewers of the FBIM Transactions – alphabetically

1. Dr. **Svetlana Anđelić**, Prof.v.s., Information Technology School - ITS, Belgrade, Serbia
2. **Dragan Anucojić**, Mgr., Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, Serbia
3. Dr. **Dragutin Ž. Arsić**, Assoc. Prof., Faculty for Business and Industrial Management of the "Union" University Belgrade, Belgrade, Serbia
4. Dr. **Suat Askin**, Asst. Prof., Adiyaman University, Adiyaman Merkez/Adiyaman, Turkey
5. **Olga Artemenko**, PhD, Bukovinian University, Faculty of Computer Sciences and Technologies, Chernivtsi, Ukraine
6. Dr. **Daniel Badulescu**, Assoc. Prof., Faculty of Economic Sciences, University of Oradea, Romania
7. Prof. Dr. Milan Beslač, Faculty of **Business** Economy and Entrepreneurship in Belgrade, Belgrade, Serbia
8. Dr. sc. **Mario Bogdanović**, research associate, Faculty of Economics, University of Split, Croatia
9. Dr. **Nikola Bračika**, Assoc. Prof., Business School Čačak, Belgrade, Serbia
10. CSc. **Anastasia Bugaenko**, "Ukrasbank", Kyiv, Ukraine
11. Prof. Dr. **Ana Čekerevac**, University Belgrade Faculty of Political Sciences, Belgrade, Serbia
12. Prof. Dr. **Zoran Čekerevac**, Faculty for Business and Industrial Management of the "Union" University Belgrade, Belgrade, Serbia
13. Dr. **Dražen Ćučić**, Assistant Professor, Faculty of Economics in Osijek, Osijek, Croatia
14. Prof. Dr. **Sreten Ćuzović**, Faculty of Economics, University of Niš, Niš, Serbia
15. Prof. Dr. **Predrag Damnjanović**, Business School Čačak, Belgrade, Serbia
16. Prof. Dr. **Branko Davidović**, Technical College, Kragujevac, Serbia
17. Dr. **Derya Dispinar**, Asst. Prof., Istanbul University, Metallurgical and Materials Engineering, Avcilar, Istanbul, Turkey
18. Prof. Ing. **Zdenek Dvorak**, PhD, Faculty of Special Engineering University of Žilina, Žilina, Slovakia
19. **Bela Yu. Dzhamirze**, PhD, Assoc. Prof., Maikop State Technological University, Maikop, Russia
20. Prof. Dr. **Branislav Đorđević**, Emeritus, Belgrade, Serbia
21. Prof. Dr. **Branko Đurović**, Medical Faculty, University of Belgrade, Belgrade, Serbia
22. **Ljupčo Eftimov**, PhD, Asst. Prof., Faculty of Economics - Skopje, Skopje, R. Macedonia
23. Prof. **Valeriy Eudokymenko**, DrSc, Bukovinian State Finance and Economics University, Chernivtsi, Ukraine
24. Ing. **Stanislav Filip**, PhD, Assoc. Prof., School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava, Slovakia
25. **Jelena Fišić**, MA, "Pro-elektro" doo, Belgrade, Serbia
26. **Milena Gajic-Stevanovic**, DMD, MSc.SM, PhD, Institute of Public Health of Serbia, Belgrade, Serbia
27. **Bogdan Gats**, Chernivtsy Trade and Economics Institute of the Kyiv National Trade and Economics University, Chernivtsy, Ukraine
28. Prof. Dr. **Sonja T. Gegovska-Zajkova**, Ss Cyril and Methodius University, Faculty of Electrical Engineering and Information Technologies, Skopje, Macedonia
29. **Mariya P. Hristova**, PhD, Assoc. Prof., "Todor Kableshev" University of Transport, Sofia, Bulgaria
30. Dr. **Mirosljub Ivanović**, Prof.v.s., Higher School of Vocational Studies in Education of Tutors in Sremska Mitrovica, Sremska Mitrovica, Serbia
31. Dr. **Aleksandra M. Izgarjan**, Assoc. Prof., Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia
32. Dr. **Miloje Jelić**, Preduzeće za proizvodnju "Klanica"d.o.o. Kraljevo

33. Prof. Dr. **Zoran Jerotijević**, Faculty for Business and Law of the "Union - Nikola Tesla" University Belgrade, Belgrade, Serbia
34. Dr. **Bisera S. Jevtić**, Assoc. Prof., University of Niš - Faculty of Philosophy, Niš, Serbia
35. Prof. Dr. **Natalija Jolić**, Faculty of Transport and Traffic Sciences, University of Zagreb, Zagreb, Croatia
36. Prof. Dr. **Svetlana Kamberdieva**, North Caucasian Institute of Mining and Metallurgy (State Technological University), NCIMM (STU), Vladikavkaz, Republic of North Ossetia – Alania, Russia
37. Prof. Dr. **Zvonko Kavran**, Faculty of Transport and Traffic Sciences, University of Zagreb, Zagreb, Croatia
38. Prof. **Antoaneta Kirova**, PhD, "Todor Kableshkov" University of Transport, Sofia, Bulgaria
39. Prof. **Petar Kolev**, Dr, "Todor Kableshkov" University of Transport, Sofia, Bulgaria
40. **Oksana Koshulko**, PhD, Assoc. Prof., Polotsk State University, Novopolotsk, Republic of Belarus
41. Ing. **Jozef Klučka**, PhD, Assoc. Prof., Faculty of special engineering University of Žilina, Žilina, Slovakia
42. Dr. **Evelin Krmac**, Asst. Prof., University of Ljubljana, Faculty of Maritime Studies and Transportation Portorož, Slovenia
43. Prof. Dr. **Adil Kurtić**, University of Tuzla - Faculty of Economics, Tuzla, Bosnia and Herzegovina
44. Dr. **Aleksandar Lebl**, Iritel AD, Beograd, Serbia
45. Prof. Dr. **Branko Ž. Ljutić**, certified auditor, University Business Academy, Novi Sad, Serbia
46. Ing. **Maria Luskova**, PhD, Faculty of special engineering University of Žilina, Žilina, Slovakia
47. CSc. **Elena S. Maltseva**, Assoc. Prof., Maykop State Technological University, Maykop, Russia
48. Dr. **Dubravka Mandušić**, University of Zagreb - Faculty of Agriculture, Zagreb, Croatia
49. **Milorad Markagić**, University of Defense - Military Academy, Belgrade, Serbia
50. **Željko Mateljak**, PhD, University of Split, Faculty of Economics, Split, Croatia
51. Prof. Dr. **Dobrivoje Mihailović**, University of Belgrade, Faculty of Organizational Sciences, Belgrade, Serbia
52. Prof. Dr. **Božidar Mihajlović**, College of Business Economics and Entrepreneurship in Belgrade, Belgrade, Serbia
53. Dr. **Ivo Mijoč**, Assistant Professor, Faculty of Economics in Osijek, Osijek, Croatia
54. Dr. **Zoran Milenković**, Prof.v.s., College of Tourism, Belgrade, Serbia
55. Dr. **Živorad Milić**, Prizma, Kragujevac, Srbija
56. Dr. **Milorad Milošević**, Prof.v.s., Business School Čačak, Belgrade, Serbia
57. Dr. **Aleksandar Miljković**, Assoc. Prof., Faculty of Business and Industrial Management of the "Union" University Belgrade, Belgrade, Serbia and FORKUP, Novi Sad, Srbija
58. **Piotr Misztal**, PhD, Assoc. Prof., Jan Kochanowski University in Kielce, Kielce, Poland
59. Prof. Dr. **Dragan M. Momirović**, Faculty for Business and Industrial Management of the "Union" University Belgrade, Belgrade, Serbia
60. Dr. **Saša Muminović**, Julon d.d. Ljubljana, Slovenia
61. Prof. Dr. **Predrag M. Nemeč**, Faculty of Management in Sport, "Alfa" University, Belgrade, Serbia
62. Prof. Dr. **Nevenka Nićin**, Faculty of Business and Industrial Management of the "Union" University Belgrade, Belgrade, Serbia
63. Ing. **Ladislav Novak**, PhD, Assoc. Prof., Faculty of special engineering University of Žilina, Žilina, Slovakia
64. Dr. **Srećko Novaković**, Assistant Prof., High Business and Technical School Doboj, Bosnia and Herzegovina and College of Vocational Studies for Education of Tutors and Coaches, Subotica, Serbia

65. Prof. Dr. **Saša Obradović**, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, Serbia
66. Dr. **Milorad Opsenica**, Assistant Prof., Traffic Engineering Faculty of the International University, Brcko District, Bosnia and Herzegovina
67. CSc. **Tatiana Paladova**, Assoc.Prof., Maikop State Technological University, Maikop, Russia
68. Prof. Dr. **Yurij Vasylyovych Pasichnyk**, Cherkassy State Technological University, Cherkassy, Ukraine
69. Prof. **Dinara Peskova**, PhD, Bashkir Academy of Public Administration and Management under the Auspices of the Republic of Bashkortostan, Ufa, Russia
70. Prof. Dr. **Šemsudin A. Plojović**, University of Novi Pazar, Novi Pazar, Serbia
71. Prof. Dr. **Ludmila Prigoda**, Maikop State Technological University, Maikop, Russia
72. Prof. Dr. **Vlado N. Radić**, Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade, Serbia
73. Dr. **Dragan Radović**, Assoc. Prof., Faculty of Management Sremski Karlovci, University "Alpha", Belgrade, Serbia
74. Dr. **Bojan Ristić**, Prof., Information Technology School, Belgrade, Serbia
75. Dr. **Slobodan Ristić**, University Belgrade, Faculty of Organizational Sciences, Belgrade, Serbia
76. **Muzafer Saračević**, PhD, Assistant Prof., University in Novi Pazar, Novi Pazar, Serbia
77. Dr. **Drago Soldat**, Prof.v.s., Technical College, Zrenjanin, Serbia
78. Prof. Dr. **Dragan Dj. Soleša**, Faculty of Economics and Engineering Management, University Business Academy, Novi Sad, Serbia
79. Ing. **Katarina Stachova**, PhD, School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava, Slovakia
80. **Jasmina Starc**, PhD, Assistant Prof., School of Business and Management Novo Mesto na Loko, Novo Mesto, Slovenia
81. **Bohdana Stepanenko-Lypovyk**, MA, Institute for Economics and Forecasting of the Ukrainian National Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine
82. Ing. **Eva Sventekova**, PhD, Assoc. Prof., Faculty of Special Engineering, University of Žilina, Žilina, Slovak Republic
83. Prof. Dr. **Radomir Šalić**, "Metropolitan" University in Belgrade, Belgrade, Serbia, and "Synergy" University in Bijeljina, Bijeljina, Bosnia and Herzegovina
84. Dr. Dubravka Škunca, Assoc. Prof., Faculty of Business and Law of the "Union - Nikola Tesla" University in Belgrade, Belgrade, Serbia
85. Daniela Todorova, PhD, Assoc. Prof., "Todor Kableshkov" University of Transport, Sofia, Bulgaria
86. Prof. Dr. Zoran Todorović, "Mediterranean" University Podgorica – MTS "Montenegro Tourism School", Bar, Montenegro
87. Dr. **Janusz Tomaszewski**, Assoc. Prof., Eugeniusz Kwiatkowski University of administration and business, Gdynia, Poland
88. David Ramiro Troitino, Assoc. Prof., Tallinn University of Technology, Tallinn, Estonia
89. Dr. Kristian Ujvary, Ministry of Interior of the Slovak Republic, Bratislava, Slovak Republic
90. Dr. Detelin Vasilev, Assoc. Prof., "Todor Kableshkov" University of Transport, Sofia, Bulgaria
91. Prof. Dr. Dragan Vučinić, Higher school of modern business, Belgrade, Serbia
92. Branko Vujatović, Center for Applied Mathematics and Electronics - Belgrade, Serbia
93. Prof. Yaroslav Vykylyuk, DSc, Bukovinian University, Chernivtsi, Ukraine
94. Dr. hab. Eng. Zenon Zamiar, Assoc. Prof., Wrocław University of Environmental and Life Sciences, Wrocław, Poland
95. Prof. Dr. **Dragan R. Životić**, Faculty of Management in Sport, "Alfa" University, Belgrade
96. **... You? To apply, please, visit webpage:**
http://fbim.meste.org/FBIM_2_2017/Recenzenti_eng.html
 click the button **Reviewer**, fill up the form, and return it to meste@meste.org

Recenzenti časopisa FBIM Transactions – po abecednom redu

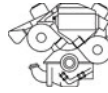
1. dr **Svetlana Anđelić**, prof.s.s, Visoka škola strukovnih studija za informacione tehnologije – ITS, Beograd, Srbija
2. mr **Dragan Anucojić**, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, Srbija
3. dr **Dragutin Ž. Arsić**, v. prof., Fakultet za poslovno industrijski menadžment "Union" Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija
4. dr **Suat Askin**, docent, Adiyaman University, Adiyaman, Turska
5. **Olga Artemenko**, PhD, Bukovinski Univerzitet, Černivci, Ukrajina
6. Dr. **Daniel Badulescu**, Assoc. Prof., Faculty of Economic Sciences, University of Oradea, Romania
7. Prof. dr **Milan Beslač**, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd, Srbija
8. dr **Mario Bogdanović**, dipl. oec., prof. psih., naučni saradnik, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu, Hrvatska
9. dr **Nikola Bračika**, v. prof., Visoka poslovna škola Čačak, Beograd, Srbija
10. CSc. **Anastasia Bugaenko**, "Ukrasbank", Kijev, Ukrajina
11. prof. dr **Ana Čekerevac**, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, Srbija
12. prof. dr **Zoran Čekerevac**, Fakultet za poslovno industrijski menadžment "Union" Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija
13. dr **Dražen Ćučić**, Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek, Hrvatska
14. prof. dr **Sreten Ćuzović**, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, Srbija
15. prof. dr **Predrag Damjanović**, Visoka poslovna škola Čačak, Beograd, Srbija
16. Prof. dr **Branko Davidović**, Visoka tehnička škola strukovnih studija, Kragujevac, Srbija
17. dr **Derya Dispinar**, docent, Istanbul University, Metallurgical and Materials Engineering, Avcılar, Istanbul, Turkey
18. prof. Ing. **Zdenek Dvorak**, PhD, Fakultet sigurnosnog inženjerstva Žilinskog Univerziteta u Žilini, Žilina, Slovačka
19. **Bela. Ju. Džamirze**, Ph.D., v. prof., Državni tehnološki univerzitet Majkop, Majkop, Rusija
20. prof. dr **Branislav Đorđević**, Emeritus, Beograd
21. prof. dr **Branko Đurović**, Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija
22. **Ljupčo Eftimov**, PhD, docent, Ekonomski fakultet Skopje, Skopje, Makedonija
23. Prof. **Valeriy Eudokymenko**, DrSc, Bukovinski državni univerzitet za finansije i ekonomiju, Černivtci, Ukraina
24. Ing. **Stanislav Filip**, PhD, docent, Visoka škola ekonomije i menadžmenta državne uprave u Bratislavi, Bratislava, Slovačka
25. **Jelena Fišić**, MA, "Pro-elektro" doo, Beograd, Srbija
26. **Milena Gajic-Stevanovic**, DMD, MSc.SM, PhD, Institut za javno zdravlje Srbije "Dr Milan Jovanović Batut", Beograd, Srbija
27. **Bogdan Gats**, Chernivtsy Trade and Economics Institute of the Kyiv National Trade and Economics University, Chernivtsy, Ukraine
28. prof. dr **Sonja T. Gegovska-Zajkova**, Ss Cyril and Methodius University, Faculty of Electrical Engineering and Information Technologies, Skopje, Macedonia
29. **Mariya P. Hristova**, PhD, Assoc. Prof., "Todor Kableskov" University of Transport, Sofia, Bulgaria
30. dr **Miroljub Ivanović**, prof. s.s., Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača u Sremskoj Mitrovici, Sremska Mitrovica, Srbija
31. dr **Aleksandra M. Izgarjan**, v. prof., Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, Srbija
32. dr **Miloje Jelić**, Preduzeće za proizvodnju "Klanica" d.o.o. Kraljevo

33. prof. dr **Zoran Jerotijević**, Poslovni i pravni fakultet „Union – Nikola Tesla“ Univerziteta u Beogradu
34. dr **Bisera S. Jevtić**, v. prof., Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš
35. Prof. dr **Natalija Jolić**, Fakultet prometnih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska
36. Prof. dr **Svetlana Kamberdieva**, Severnokavkaski institut za rudarstvo i metalurgiju (Državni tehnološki univerzitet), SKGMI (GTU), Vladikavkaz, Republika Severna Osetija – Alania, Rusija
37. prof. dr **Zvonko Kavran**, Fakultet prometnih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska
38. Prof. **Antoaneta Kirova**, PhD, "Todor Kableškov" Univerzitet transporta, Sofija, Bugarska
39. Prof. dr **Petar Kolev** "Todor Kableškov" Univerzitet transporta, Sofija, Bugarska
40. **Oksana Koshulko**, PhD, v. prof, Polotsk State University, Novopolotsk, Republic of Belarus
41. Ing. **Jozef Klučka**, PhD, docent, Fakultet sigurnosnog inženjerstva Žilinskog Univerziteta u Žilini, Žilina, Slovačka
42. dr **Evelin Krmac**, docent, Univerzitet u Ljubljani, Fakultet za pomorstvo i promet, Portorož, Slovenija
43. prof. dr **Adil Kurtić**, Ekonomski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, BiH
44. dr **Aleksandar Lebl**, Iritel AD, Beograd, Srbija
45. Ing. **Maria Luskova**, PhD, Fakultet sigurnosnog inženjerstva Žilinskog Univerziteta u Žilini, Žilina, Slovačka
46. prof. dr **Branko Ž. Ljutić**, ovlašćeni revizor, Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad, Srbija
47. CSc. **Elena S. Maltseva**, v. prof., Državni tehnološki univerzitet Majkop, Majkop, Rusija
48. dr **Dubravka Mandušić**, naučni saradnik, Agronomski fakultet, Zagreb, Hrvatska
49. **Milorad Markagić**, Univerzitet odbrane - Vojna akademija, Beograd, Srbija
50. dr **Željko Mateljak**, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet, Split, Hrvatska
51. prof. dr **Dobrivoje Mihailović**, Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, Srbija
52. prof. dr **Božidar Mihajlović**, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo Beograd, Beograd, Srbija
53. dr **Ivo Mijoč**, docent, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek, Hrvatska
54. dr **Zoran Lj. Milenković**, prof.s.s., Visoka turistička škola strukovnih studija, Beograd, Srbija
55. dr **Živorad Milić**, Prizma, Kragujevac, Srbija
56. dr **Milorad Milošević**, prof.s.s., Visoka poslovna škola Čačak, Beograd, Srbija
57. dr **Aleksandar Miljković**, v. prof., Poslovni i pravni fakultet „Union – Nikola Tesla“ Univerziteta u Beogradu, Beograd i FORKUP, Novi Sad, Srbija
58. **Piotr Misztal**, PhD, Assoc. Prof., Jan Kochanowski University in Kielce, Kielce, Poland
59. prof. dr **Dragan M. Momirović**, Fakultet za poslovno industrijski menadžment "Union" univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija
60. dr **Saša Muminović**, Julon d.d. Ljubljana, Slovenija
61. prof. dr **Predrag M. Nemec**, Fakultet za menadžment u sportu, "Alfa" Univerzitet, Beograd, Srbija
62. prof. dr **Nevenka Nićin**, Fakultet za poslovno industrijski menadžment "Union" Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija
63. Ing. **Ladislav Novak**, PhD, docent, Fakultet sigurnosnog inženjerstva Žilinskog Univerziteta u Žilini, Žilina, Slovačka
64. dr **Srećko Novaković**, docent, Visoka poslovno tehnička škola Doboj, BiH i Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača i trenera, Subotica, Srbija
65. prof. dr **Saša Obradović**, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, Srbija
66. dr **Milorad Opsenica**, docent, Saobraćajni fakultet Internacionalnog univerziteta, Brčko-distrikt, BiH
67. CSc. **Tatiana Paladova**, v. prof., Državni tehnološki univerzitet Majkop, Majkop, Rusija

68. prof. dr **Yurij Vasylyovych Pasichnyk**, Čerkaski državni tehnološki univerzitet, Čerkasi, Ukrajina
69. prof. **Dinara Peskova**, PhD, Bashkir Academy of Public Administration and Management under the Auspices of the Republic of Bashkortostan, Ufa, Russia
70. Prof. Dr. Šemsudin Plojović, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, Srbija
71. prof. dr **Ludmila Prigoda**, Državni tehnološki univerzitet u Majkopu, Majkop, Rusija
72. prof. dr **Vlado N. Radić**, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd, Srbija
73. dr **Dragan Radović**, v. prof., Fakultet za menadžment Sremski Karlovci Univerziteta "Alfa" Beograd, Srbija
74. Dr. **Bojan Ristić**, Prof., Visoka škola strukovnih studija za informacione tehnologije, Beograd, Serbia
75. dr **Slobodan Ristić**, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija
76. **Muzafer Saračević**, MSc, Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, Srbija
77. dr **Drago Soldat**, prof.s.s., Visoka tehnička škola strukovnih studija u Zrenjaninu, Zrenjanin, Srbija
78. prof. dr **Dragan Đ. Soleša**, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad, Srbija
79. Ing. **Katarina Stachova**, PhD, Visoka škola ekonomije i menadžmenta državne uprave u Bratislavi, Bratislava, Slovačka
80. **Jasmina Starc**, PhD, docent, Visoka šola za upravljanje in poslovanje Novo mesto, Novo Mesto, Slovenija
81. **Bohdana Stepanenko-Lypovyk**, MA, istraživač saradnik, Institut za ekonomiku i prognoziranje Ukrajinske nacionalne akademije nauka, Kyiv, Ukrajina
82. Ing. **Eva Sventekova**, PhD, docent, Fakultet sigurnosnog inženjerstva Žilinskog Univerziteta u Žilini, Žilina, Slovačka
83. prof. dr **Radomir Šalić**, Univerzitet "Metropolitan" u Beogradu, Beograd, Srbija i Univerzitet "Sinergija" Bijeljina, Bijeljina, Bosna i Hercegovina
84. dr **Dubravka Škunca**, vanredni profesor, Poslovni i pravni fakultet "Union - Nikola Tesla" Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija
85. prof. **Daniela Todorova**, PhD, "Todor Kableškov" Univerzitet transporta, Sofija, Bugarska
86. prof. dr **Zoran Todorović**, Univerzitet Mediteran Podgorica, Fakultet za turizam Bar – MTS "Montenegro Tourism School", Bar Crna Gora
87. dr **Janusz Tomaszewski**, v. prof., Eugeniusz Kwiatkowski Univerzitet administracije i biznisa, Gdynia, Poljska
88. **David Ramiro Troitino**, PhD, Assoc. Prof., Tallinn University of Technology, Tallinn, Estonia
89. dr **Kristian Ujvary**, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Slovačke, Bratislava, Slovačka
90. dr **Detelin Vasilev**, docent, "Todor Kableškov" Univerzitet transporta, Sofija, Bugarska
91. prof. dr **Dragan Vučinić**, Visoka škola modernog biznisa, Beograd, Srbija
92. **Branko Vujatović**, MSc, Centar za primenjenu matematiku i elektroniku - Beograd, GŠ VS, Beograd, Srbija
93. prof. dr **Yaroslav Vykylyuk**, Bukovinski Univerzitet, Černivci, Ukrajina
94. dr hab. ing. **Zenon Zamiar**, v. prof., Univerzitet prirodnih nauka i ekologije u Wroclavu, Wroclaw, Poljska
95. prof. dr **Dragan R. Životić**, Fakultet za menadžment u sportu, "Alfa" Univerzitet, Beograd, Srbija
96. **... Vi? Da biste se prijavili, molimo vas da posetite veb stranicu:**
http://fbim.meste.org/FBIM_1_2017/Recenzenti_srb.html
kliknite dugme **Izjava recenzenta**, popunite formular i vratite ga popunjenog na adresu meste@meste.org

Editorial procedure

Peer review

All manuscripts submitted to FBIM Transactions journal will be reviewed by up to three experienced reviewers. At least two of reviewers must recommend the article for publication. The selection of reviewers for each of submitted works will be carried out by the editor-in-chief. In cases where the editor-in-chief is the author or coauthor, for submitted work reviewers will be selected by the deputy chief editor or one of the members of the Scientific Committee. The names of the reviewers will be published in the journal in the special list without specifying the titles of the papers that were reviewed. For the purpose of the reviewing, authors are requested to submit all documents at once at the time of their submission with the following structure:

- A title page, which includes:
 - The title of the article
 - The name(s) of the author(s) with the concise and informative title(s)
 - The affiliation(s) and address(es) of the author(s)
 - The e-mail address, telephone and fax numbers of the corresponding author
 - Abstract (The abstract should be in the range of 150 to 250 words, and should not contain any undefined abbreviations or unspecified references.
 - Keywords (4 to 6 keywords which can be used for indexing purposes)
- A blinded manuscript without any author names and affiliations in the text or on the title page. Self-identifying citations and references in the article text should either be avoided or left blank.

Authors must honor peer review comments in order of the manuscript improvement. All changes must be elaborated and improved manuscript should be submitted to the Editor-In-Chief. Of course, authors can argue peer review comments by giving reasons/references to counter peer review comments. After receiving of resubmitted manuscript Editor-in-Chief will choose whether the manuscript will be published, or sent to the old/new reviewers.

Manuscript submission

FBIM JOURNAL accepts only manuscript use the template MEST_Template.docx from the web address: http://www.meste.org/fbim/documents/FBIM_Template.docx with un-modified format only.

Submission of a manuscript implies that corresponding author responsible declares:

- that the submitted article is an original work and has not been published before;
- that it is not under consideration for publication anywhere else;
- that its publication has been approved by all co-authors, if any; and
- that there are no any legal obstacles for the article publishing.

The publisher will not be held legally responsible should there be any claims for compensation.

Permissions

Authors, who wish to insert figures, tables, or passages of text that have previously been published elsewhere, are required to obtain permission from the copyright owner(s), and to attach the evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be considered as authors'.

Submission

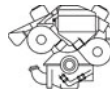
Authors should submit their manuscripts by e-mail to the address: mest.submissions@meste.org.

E-mail should contain the following items:

1. [Declaration and copyright transfer](#), which should include that:
 - the submitted article is an original work and has not been published before;
 - the submitted article is not under consideration for publication anywhere else;(s)
 - the submitted article publication has been approved by all co-authors, if any; and
 - there are no any legal obstacles for the article publishing.
2. [Title Page](#), which should include:
 - Full title of the article (no more than 12 words)
 - The name(s) of the author(s)
 - The affiliation(s) and address(es) of the author(s)
 - The short title (a concise and informative title, no more than 50 characters with spaces)
 - The e-mail address, telephone and fax numbers of the corresponding author
 - **Abstract** (The abstract, paper summary, should be in the range of 150 to 200 words, and should not contain any undefined abbreviations or unspecified references. Summary needs to hold all essential facts of the work, as the purpose of work, used methods, basic facts and specific data if necessary. It must contain review of underlined data, ideas and conclusions from text, as well as recommendation for a group of readers that might be interested in the subject matter. Summary has no quoted references.)
 - **Keywords** (4 to 6 keywords which can be used for indexing purposes need to be placed below the text)
3. [Manuscript](#), which should be prepared as a camera ready, but without any data that can make a connection between author and the submitted article, such as: author(s) name(s) and affiliation(s). Author(s) should avoid self-identifying citations and references. Manuscripts should be submitted in MS Word, in accordance with the template MEST_Template.docx, which can be downloaded from [MEST_Template.docx \(105 kB\)](#). Manuscripts are not limited in length, but precise and concise writing should result with the article length of 8 to 14 pages, prepared according the proposed FBIM JOURNALtemplate.

Authors have to:

- use a normal, plain 10-point Arial font for text;
- Italics for emphasis;
- use the automatic page numbering function to number the pages;
- use tab stops or other commands for indents, not the space bar;
- use the table function, not spreadsheets, to make tables;
- use the equation editor or MathType for equations;
- save their manuscript in .docx format (Word 2007 or higher);
- use the decimal system of headings with no more than three levels;
- define abbreviations at their first mention and use them consistently thereafter;
- avoid footnotes, but, if necessary, footnotes can be used to give additional information about some term(s). Footnotes should not be used to referee citation, and they should never include the bibliographic details of a reference. Footnotes have not to contain figures or tables. Footnotes to the text are numbered consecutively, automatically by text editor. Endnotes are not intended for use in the article.
- avoid the use of "the above table" or "the figure below";
- use SI system of units as preferable.

References – Works Cited (New up-to-date information should be used and referenced. References should be cited in the text by name and year in parentheses, according to the APA Sixth Edition.

Citation should be made using *References --> Citations & Bibliography* in MS Word®©, and we strongly recommend that the **Work Cited** list should be made automatically using MS Word®© option: *References --> Citations & Bibliography --> Bibliography --> Works Cited*. More detailed explanation can be found in the tutorial at: <http://office.microsoft.com/en-us/word-help/create-a-bibliography-HA010067492.aspx>.

4. **Acknowledgments** (All acknowledgments, if exist, should be placed in a separate page after the **Works Cited** list. The names of funding organizations or people should be written in full, unambiguously.)
5. **Tables** (All tables should be sent as the separate files in .docx or .xlsx format.)
 - All table files must be named with "Table" and the table number, e.g., Table 1.
 - All attached tables have to be numbered using Arabic numerals, and for each table, a table caption (title explaining the components of the table) should be provided.
 - Tables should always be lined in text in consecutive numerical order.
 - Previously published material should be identified by giving a reference to the original source. The reference should be placed at the end of the table caption.
 - Footnotes to tables (for significance values and other statistical data) should be indicated by asterisks and placed beneath the table body.
6. **Photographs, pictures, clip arts, charts and diagrams** should be numbered and sent as the separate files in the .JPEG, .GIF, .TIFF or .PNG format in the highest quality. MS Office files are also acceptable, but font sizes and the size of the figure must suite to the size in the published article. The quality of submitted material directly influences to the quality of published work, so the FBIM JOURNAL may require of authors to submit figures of the higher quality. All figure files must be named with "Fig" and the figure number, e.g., Fig1.

Remarks:

- All figures can be made as colored, and will be published free of charge as colored in the online publication.
- Paper version of the document will be published as the gray scale document (black-white) so authors are kindly asked to check how their contributions look like printed on black-white printers.
- All lines should be at least 0.1 mm (0.3 pts) tick.
- Scanned figure should be scanned with a minimum resolution of 1200 dpi.
- For lettering, it is best to use sans serif fonts Helvetica or Arial.
- Variance of font size within an illustration should be minimal (the sizes of characters should be 2–3 mm or 8-12 pts).
- To increase clarity author(s) should avoid effects such as shading, outline letters, etc.
- Titles and captions should not be included within illustrations.

FBIM Journal does not provide English language support

Manuscripts that are accepted for publication will be checked by MESTE lectors for spelling and formal style. This may not be sufficient if English is not authors' native language. In most cases, these

situations require substantial editing. FBIM JOURNAL suggests that all manuscripts are edited by a native speaker prior to submission. A clear and concise language will help editors and reviewers to concentrate on the scientific content of the submitted paper. Correct language may allow faster and smoother review process.

Authors are not obliged to use a professional editing service. Also, the use of such service is not a guarantee of acceptance for publication.

Copyright transfer

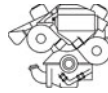
By submitting a paper, authors, transfer copyright of the article to the Publisher (or, authors grant the publication and dissemination rights exclusively to the Publisher). This ensures the widest possible protection and dissemination of information under copyright laws.

Under this copyright transfer authors can:

- use part of the work as a basis for a future publication
- send copies of the work to colleagues
- present the work at conference or meeting and give copies of the work to attendees
- use a different or extended version of the work for a future publication
- make copies of the work for personal use and educational use
- self-archive the work in an institutional repository
- use graphs, charts, and statistical data for a future publication
- post the work on a laboratory or institutional website
- use the work for educational use such as lecture notes or study guides
- deposit supplemental data from the work in an institutional or subject repository
- place a copy of the work on electronic reserves or use for student course-packs
- include the work in future derivative works
- make an oral presentation of the work
- include the work in a dissertation or thesis
- use the work in a compilation of works or collected works
- expand the work into a book form or book chapter
- retain patent and trademark rights of processes or procedures contained in the work

Proof reading

After the decision that the paper will be published, processed article will be returned to the author for an approval. The aim of the approval is that author checks if some incorrectness appeared during the processing. Also, author checks the completeness and accuracy of the text, tables and figures. Any change must be noted and returned to MESTE. After online publication, further changes can be made only in the form of an Erratum, which will be hyperlinked to the article. All changes must be specified and returned to MESTE. Any substantial change can be done only with the approval of the Editor.

Procedura publikovanja

Recenzija

Svi prijavljeni radovi, u slučaju da su tematski i po veličini prihvatljivi za publikovanje u FBIM Transactions, biće recenzirani po principu "peer" recenzije od strane dva ili tri recenzenta. Najmanje dva recenzenta moraju da preporuče članak za publikovanje. Izbor recenzenata za svaki od prijavljenih radova vrši Glavni i odgovorni urednik. U slučajevima kada je Glavni i odgovorni urednik autor ili koautor prijavljenog rada, izbor recenzenata vrši zamenik glavnog urednika ili jedan od članova Naučnog odbora. Imena recenzenata biće publikovana u časopisu u okviru posebne liste bez navođenja naziva radova koje su recenzirali. Autori treba da postupe u skladu sa preporukama recenzenata kako bi poboljšali svoj članak. Sve izmene u radu treba da budu obeležene i korigovani rad (sa obeleženim izmenama) treba dostaviti Uredništvu povratnim e-mejlom. Naravno, autori imaju pravo i da ne prihvate preporuke recenzenata ako smatraju da za to imaju valjani razlog. Uredništvo će odlučiti da li će rad posle korekcije biti publikovan, ili upućen starim ili drugim recenzentima na ponovnu recenziju.

Prijavljivanje radova

FBIM Transactions prihvata samo radove koji su urađeni u skladu sa modelima koje je propisao. Autor zadužen za korespodenciju treba kompletan rad da dostavi jednim e-mejlom, sa priložima, na adresu: **fbim.submissions@meste.org**. Molimo da pogledate stranicu: **Prijavljivanje rada**. Zbog potreba recenzije od autora se traži da prijavljuju svoje radove jednom i kompletno sa svim potrebnim priložima, prema sledećem redosledu:

1. Izjavu o originalnosti rada i o prenosu autorskih prava na izdavača. Izjava se može pruzeti na adresi: http://fbim.meste.org/FBIM_1_2013/documents/Declaration_srb_docx.docx
2. Naslovnu stranicu, koja se može preuzeti na adresi: http://fbim.meste.org/FBIM_1_2013/documents/FBIM_Naslovna_stranica.docx a koja treba da sadrži:
 - Pun naziv članka (ne više od 12 reči)
 - Ime(na) i prezime(na) autora sa titulama
 - Kratak naziv rada (koncizan i informativan naslov, ne više od 50 karaktera sa razmacima)
 - Naziv i adresu(e) institucije(a) u kojoj/kojima je/su autor(i) zaposlen(i)
 - Ime autora zaduženog za korespodenciju sa FBIM Transactions
 - E-mail adresu i broj telefona autora koji je zadužen za korespodenciju sa FBIM
 - Apstrakte - Apstrakti, rezimei rada, prvo na srpskom (ili srodnom jeziku), a zatim i na engleskom jeziku, treba da budu u obimu od 150 do 250 reči, i ne bi trebalo da sadrži nikakve nedefinisane skraćenice ili nespecificirane reference. Apstrakt treba da sadrži sve bitne činjenice o radu, kao i cilj rada, korišćene metode, osnovne činjenice i, eventualno, konkretne podatke ako je potrebno. Apstrakt mora da sadrži pregled najvažnijih podataka, ideja i zaključaka iz teksta, kao i preporuku za grupu čitalaca koji bi mogli biti zainteresovani za tematiku koju članak obrađuje. U apstraktu se ne navode citirane reference.
 - Ključne reči - četiri do deset ključnih reči koje se mogu koristiti za indeksiranje, treba postaviti ispod apstrakata, prvo na srpskom jeziku (ili srodnim jezicima), a potom na engleskom jeziku.)
3. Manuskript, koji treba da bude pripremljen kao „spreman za kopiranje“, po modelu koji se može pruzeti na web adresi:

http://fbim.meste.org/FBIM_1_2013/Instructions_for_authors_srb.html

klikom na [FBIM_Template.docx \(105 KB\)](#), ali bez podataka koji mogu da naprave vezu između autora i dostavljenog članka, kao što su: ime (imena) autora i mesto zaposlenja. Autor(i) treba da izbegava/ju samo-identifikujućih citata i referenci. Rukopisi se dostavljaju u MS Wordu, u skladu sa šablona FBIM.docx, koji se može preuzeti sa FBIM_Template.docx (83 KB). Rukopisi nisu ograničeni dužinom, ali precizan i koncizan način pisanja treba da rezultira člankom dužine od 8 do 14 stranica, pripremljeno prema predloženom FBIM modelu.

Autori treba da koriste:

- normal, čist 10-point Arial font za tekst;
- *Italik, kurziv* za naglašavanje;
- automatsko numerisanje stranica za numerisanje stranica;
- tabulator ili druge komande za uvlačenje teksta, a da za uvlačenje teksta ne koriste razmaknicu;
- funkciju tabele (Insert > Table) za kreiranje tabela i da ne unose tabele iz programa za tabelarnu obradu podataka;
- „Equation editor“ za jednačine;
- .docx format za konačnu verziju manuskripta (Word 2007 ili noviji);
- decimalni sistem za označavanje naslova i podnaslova sa ne više od tri nivoa;
- SI sistem jedinica.

Autori treba da:

- definišu skraćenice odmah, pri njihovom prvom pojavljivanju u tekstu, a zatim da ih dosledno primenjuju u tekstu, u istom značenju;
- izbegavaju fusnote, ali, ako je neophodno, fusnote se mogu koristiti za davanje dodatnih informacija o pojedinim pojmovima. Fusnote se ne koriste za citiranje i ne treba da sadrže bibliografske podatke o referenci. Fusnote ne treba da sadrže slike i/ili tabele. Fusnote se u tekstu obeležavaju brojevima, automatski tekst editorom. Endnote nisu predviđene za upotrebu u članku;
- izbegavaju upotrebu fraza "iz gornje tabele" ili "na donjoj slici" i slično;
- brojeve manje od 10 pišu **slovima**.

Reference – Citirani radovi (Treba koristiti, pre svega, nove, aktuelne, informacije a citirane informacije treba referencirati. Citiranu literaturu treba navesti u tekstu u zagradi u obliku prezime i godina (prezime, godina), prema APA šesto izdanje.

Za citiranje treba koristiti alate tekst editora, npr. *References* → *Citations & Bibliography* u slučaju korišćenja programa MS Word®©, a za formiranje konačne liste citiranih radova preporučujemo upotrebu alata tekst editora, npr, u slučaju korišćenja programa MS Word®©: *References* → *Citations & Bibliography* → *Bibliography* → *Works Cited* .)

Detaljnije uputstvo o primeni ove opcije nalazi se na:

<http://office.microsoft.com/en-us/word-help/create-a-bibliography-HA010067492.aspx>

4. **Zahvalnice** - Sve zahvalnice, ako postoje, treba da budu prikazane na posebnoj stranici, posle lista Citirani radovi. Imena ljudi ili organizacija treba da budu pisana u celosti, jednoznačno.
5. **Tabele** - Sve tabele treba dostaviti kao posebne fajlove u .docx ili .xlsx formatu.
 - Svi fajlovi moraju biti imenovani sa "Tabela_" uz dodavanje broja tabele, na primer: Tabela_1; Tabela_2 itd.

- Sve priložene tabele moraju biti numerisane arapskim brojevima, i za svaku tabelu treba dati naslov (naslov objašnjava sadržaj tabele).
 - Tabele u tekstu moraju da budu postavljene po redosledu prema rastućem broju tabele.
 - Prethodno publikovani materijal treba identifikovati davanjem odgovarajuće reference na originalni izvor. Reference treba postaviti na kraju naziva tabele.
 - Fusnote za delove tabele (za značajne vrednosti i statističke podatke) treba označiti zvezdicama i postaviti **odmah ispod tela tabele**.
6. **Fotografije, slike, grafikoni i dijagrami** treba da budu numerisani i poslati kao posebni fajlovi u JPEG formatu, GIF, TIFF ili PNG formatu u najvišem kvalitetu. MS Office datoteke su takođe prihvatljive, ali veličina korišćenog fonta za prikazivanje teksta na slici mora da odgovara veličini ostalog teksta u objavljenom članku. Kvalitet dostavljenog materijala direktno utiče na kvalitet objavljenih radova, tako da FBIM može zahtevati od autora da dostave slike, grafikone i dijagrame višeg kvaliteta. Sve datoteke sa slikama moraju biti imenovane sa "Slika" i broj, na primer, Slika_1, Slika_2 itd.
- Sve slike mogu biti rađene u koloru i kao takve biće publikovane u elektronskoj, onlajn, verziji časopisa FPIB Transactions.
 - Štampana verzija časopisa biće štampana kao crno-bela, pa se autori umoljavaju da provere kako njihovi radovi izgledaju štampani na laserkom, crno-belom štampaču.
 - Sve linije moraju da imaju debljinu od najmanje 0,1 mm (0,3 pt).
 - Skenirane slike treba da budu skenirane u rezoluciji od najmanje 600dpi, a preporučuje se rezolucija od 1200 dpi.
 - Kao font za natpise slika koristiti Calibri ili Arial kurzivom (Italik).
 - Varijacija veličine fonta unutar ilustracija treba da bude minimalna (razlika veličine slova treba da bude unutar 2 – 3 mm ili 6 – 9 pt).
 - U cilju povećanja jasnosti, autor(i) treba da izbegavaju efekte kao što su senčenje, prikazivanje slova kao kontura itd.
 - Naslovi i nazivi **ne treba da budu prikazani u ilustracijama**.

FBIM Transactions ne obezbeđuje usluge prevođenja na engleski jezik

Radovi objavljeni na srpskom (ili srodnim jezicima), pored Rezimea, sadrže i apstrakt na engleskom jeziku. Od autora se očekuje da priloženi apstrakt bude kvalitetno urađen. FBIM Transactions od autora ne zahteva da dostavljaju profesionalno preveden tekst, ali preporučuje da tekst bude preveden od strane osobe kojoj je engleski jezik prirodni jezik izražavanja. Jezički korektno napisan rad može da omogući bržu i jednostavniju recenziju rada i njegovo brže publikovanje.

Saglasnosti i odobrenja

Autori koji žele da u svoj rad umetnu slike, tabele, grafikone ili pasuse teksta koji su ranije već objavljivani na nekom drugom mestu (časopis, zbornik radova itd.), ukoliko ne raspolaže autorskim pravom na njih, mora da obezbedi i uz prijavu rada dostavi saglasnost za publikovanje od vlasnika autorskog prava na dati materijal. Svaki materijal dostavljen u FBIM Transactions, bez takve saglasnosti, smatraće se autorovim delom.

Prenos autorskih prava

Prijavlivanjem rada, autor/i prenosi/e sva autorska prava na članak izdavaču, FBIM Transactions. Drugim rečima, autor/i odobrava/ju ekskluzivno izdavaču da publikuje i distribuira prihvaćeni rad. Na ovaj način se obezbeđuje maksimalna zaštita i diseminacija informacija prema Zakonu o autorskim pravima.

U okviru ovog prenosa autorskog prava autori mogu:

- upotrebiti rad kao osnovu za buduće publikacije
- slati kopije rada kolegama
- predstavljati rad na konferencijama ili skupovima i davati kopije rada prisutnima
- koristiti drugu ili proširenu verziju rada za buduće publikacije
- napraviti kopije rada za ličnu upotrebu i obrazovne svrhe
- arhivirati rad u institucionalnom repozitorijumu
- koristiti grafikone, dijagrame, i statističke podatke za buduće publikacije
- postaviti rad na laboratorijskom ili institucionalnom sajtu
- koristiti rad za obrazovne svrhe
- postaviti dopunske materijale iz rada u institucionalnom repozitorijumu
- postaviti kopiju rada u elektronske arhive ili koristiti ga kao materijal koji će dati studentima kao materijal za učenje
- uključiti rad u buduće radove, disertacije ili teze
- usmeno prezentovati rad
- koristiti rad u kompilacijama radova ili u okviru sabranih dela
- proširiti rad do nivoa poglavlja knjige ili knjige
- zadržati patentni prava za procese i procedure sadržane u radu

Korektura – Proofreading

Posle donošenja odluke da će članak biti publikovan FBIM Transaction će dostaviti autoru zaduženom za korespondenciju obrađeni članak, kako bi autor mogao da prokontroliše da li je pri obradi članka došlo do nekih nepravilnosti. Takođe, autor zadužen za korespondenciju treba da proveri tačnost i kompletnost teksta, tabela i slika. Svaka eventualno uočena nepravilnost mora da bude notirana i dostavljena Uredništvu. Svaka značajnija promena može biti učinjena isključivo uz saglasnost Urednika. Posle onlajn publikovanja izmene rada nisu moguće, osim u obliku Errata - Spisak štamparskih grešaka.

Before manuscript submission, please, check if you prepared all of your attachments.

http://fbim.meste.org/FBIM_1_2015/Submit_a_manuscript.html

Submission Checklist:

- The declaration and copyright transfer that:**
 - the submitted article is an original work and has not been published before;
 - the submitted article is not under consideration for publication anywhere else;
 - the submitted article publication has been approved by all co-authors, if any; and
 - there are no any legal obstacles for the article publishing.

- Title Page, which should include:**
 - Full title of the article (no more than 12 words)
 - The name(s) of the author(s)
 - The affiliation(s) and address(es) of the author(s)
 - The e-mail address, telephone and fax numbers of the corresponding author
 - The short title (a concise and informative title, no more than 50 characters with spaces)
 - Abstract
 - Keywords

- Manuscript**, prepared as a camera ready, but without any data that can make a connection between author and the submitted article.

- Acknowledgements** (if any)

- All tables** – Each table has to be saved as a separated .docx file and attached to the e-mail. All table files must be named with "Table_" and the table number, e.g., Table_1, Table_2 etc.

- All figures** – Each figure has to be saved as a separated .jpg, .gif, .tif or .png file and attached to the e-mail. All graphic files must be named with "Figure_" and the table number, e.g., Figure_1, Figure_2 etc.

If everything is checked you can send your article to us to the address:

fbim.submissions@meste.org

Pre prijavljivanja svog rada, molimo vas da proverite da li ste pripremili sve priloge.

http://fbim.meste.org/FBIM_1_2015/Submit_a_manuscript_srb.html

Ček lista dokumenata koje treba dostaviti:

- Izjava** o originalnosti rada i o prenosu autorskih prava na izdavača da:
 - je priloženi rad originalan i da nije ranije publikovan;
 - priloženi rad nije u razmatranju za publikovanje ni u jednom drugom časopisu;
 - za publikovanje rada postoji saglasnost svih koautora, ako ih ima;
 - nema zakonskih i bilo kojih drugih prepreka da rad bude publikovan.Na veb stranici http://fbim.meste.org/FBIM_1_2017/Submit_a_manuscript_srb.html kliknite na jedno od dugmadi **Declaration** da biste preuzeli model izjave u zavisnosti od željenog formata dokumenta.

- Naslovna stranica**, koja treba da sadrži:
 - Pun naziv članka (ne više od 12 reči)
 - Ime i prezime autora, odn. imena i prezimena autora ako ih ima više
 - Mesto zaposlenja autora i adresa/e poslodavca/poslodavaca
 - E-mail adresa i broj telefona autora zaduženog za korespondenciju sa FBIM Transactions
 - Kratak naziv rada (sažet i informativan naslov, ne duži od 50 karaktera sa razmacima)
 - Rezime i Abstract
 - Ključne reči i KeywordsNa veb stranici http://fbim.meste.org/FBIM_1_2015/Submit_a_manuscript_srb.html kliknite na jedno od dugmadi Title page da preuzmete model za naslovnu stranicu.

- Manuscript**, pripremljen za publikovanje, ali bez podataka koji mogu da autora/e dovedu u vezu sa radom koji prijavljuju. Kliknite na jedno od dugmadi Template da preuzmete model po kome treba formatirati rad.

- Zahvalnice** (ako postoji potreba za njima)

- Sve tabele** – Svaka od tabela treba da bude sačuvana kao poseban *.docx* ili *.doc* fajl i pridodata e-mejl poruci kojom se prijavljuje rad. Svi fajlovi sa tabelama moraju da budu označeni kao "Tabela_" sa rednim brojem tabele u radu, npr. Tabela_1, Tabela_2 itd.

- Sve slike i ostali grafički prilozi** - Sve slike i drugi grafički prikazi treba da budu priloženi kao posebni fajlovi (*.jpg*, *.gif*, *.tif* ili *.png*). Svi grafički fajlovi moraju da budu označeni sa "Slika_" i pridodatim rednim brojem slike u radu, npr., Slika_1, Slika_2 itd.

Ako je svaka kućica čekirana, vaš rad je spreman za prijavljivanje na adresu:

fbim.submissions@meste.org

Review FBIM- M_...

PART A:

SECTION I

Name and surname of reviewer	
E-Mail	
Phone	
Manuscript No.	M_...
Title	
Author / Authors	-
Sent to reviewer	
The expected date of receipt of reviews	

PART B: *Reviewer only*

SECTION II: Comments of manuscript

General comment	
Introduction	
Methodology	
Results	
Discussion	
Findings	

SECTION II (continue) (Click on the box next to the appropriate answer and check in one of the categories, or delete unnecessary in the event that you are unable to check the desired box)

Bibliography / References	Literature is relevant	Yes ☐	No ☐
	Citation is in accordance with the requirements	Yes ☐	No ☐
Figures	Figures are appropriate	Yes ☐	No ☐
Tables:	Tables are appropriate	Yes ☐	No ☐

SECTION III

Please rate it from one of: (1 = Excellent) (2 = Good) (3 = Correct) (4 = Poor)

Originality	
Scientific contribution	
Technical quality of the article	
Clarity of presentation	
Depth of study	

**SECTION IV – Recommendations for publication:
(Please select one of the options with an X)**

Accept the article "as it is"	
The work requires minor repairs	
The work requires small-scale changes	
The work requires large-scale changes	
The work is good but it is not for publishing in the MEST Journal. It could be published in another journal, for example (make the proposal)	
Work has to be rejected because (please specify particular reason)	

SECTION V: Additional comments

This part of the review is confidential and will be available only to editors of the FBIM Transactions. If you have any special comment to the editors you can enter it here.

Recenzija FBIM-

DEO A:

SEKCIJA I

Ime recenzenta:	
E-Mail:	
Manuscript br.:	M_...
Naslov rada:	
Autor/Autori:	-
Datum slanja recenzentu:	
Očekivani datum prijema recenzije:	

DEO B: *Samo recenzent***SEKCIJA II: Komentari manuskripta**

Opšti komentar:	
Uvod:	
Metodologija:	
Rezultati:	
Diskusija:	
Zaključak	

SEKCIJA II (Nastavak) (Kliknite na kvadratić uz odgovarajući odgovor i čekirajte po jednu od ponuđenih opcija, ili obrišite suvišno u slučaju da niste u mogućnosti da čekirate željeni kvadratić)

Bibliografija/Reference:	Literatura je relevantna	Da ☐	Ne ☐
	Citiranje je u skladu sa zahtevima	Da ☐	Ne ☐
Slike:	Slike su odgovarajuće	Da ☐	Ne ☐
Tabele:	Tabele odgovarajuće	Da ☐	Ne ☐

SEKCIJA III

Molimo ocenite jednom od ocena: (1 = Odličan) (2 = Dobar) (3 = Korektno) (4 = Slabo)

Originalnost:	
Naučni doprinos:	
Tehnička obrada članka:	
Jasnoća izlaganja :	
Dubina istraživanja:	

SEKCIJA IV – Preporuka za publikovanje: (Molimo vas da označite jednu od opcija sa X)

Prihvatiti rad ovakav kakav je:	
Rad zahteva sitnije popravke:	
Rad zahteva izmene manjeg obima:	
Rad zahteva izmene velikog obima:	
Rad je dobar ali nije za objavljivanje u FBIM Transactions. Mogao bi se publikovati u nekom drugom časopisu, npr. (dati predlog):	
Rad se odbija zbog (Molimo navesti konkretan razlog):	

SEKCIJA V: Dodatni komentari

Ovaj deo recenzije je poverljiv i biće dostupan samo uredništvu FBIM Transactions-a. Ukoliko imate neke posebne napomene Uredništvu možete ih upisati ovde.

Templates

All templates for the FBIM Transactions articles preparing and submission can be found at the web address:

http://fbim.meste.org/FBIM_2_2017/Submit_a_manuscript.html

Šabloni

Svi formulari za pripremu i prijavljivanje radova časopisu FBIM Journal mogu se preuzeti sa veb adrese:

http://fbim.meste.org/FBIM_2_2017/Submit_a_manuscript_srb.html

4D414E4147454D454E54

454455434154494F4E

534349454E4345

544543484E4F4C4F47

45434F4E4F4D494353

